

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КРАМАТОРСЬКИЙ ЕКОНОМІКО-ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ

В. Б. Гарін, І. А. Кіпцар, О. В. Кондратенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді
та спорту України для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2012

УДК 94(477)(075.8)
ББК 63.34(4Укр)я73
Г 20

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11–2010 від 14.03.2011 р.)*

Рецензенти:

Яровий В. І. – доктор історичних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Лантух В. В. – доктор історичних наук, професор (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

Гарін В. Б., Кіпцар І. А., Кондратенко О. В.
Г 20 Історія України. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 240 с.

ISBN 978-611-01-0261-2

Навчальний посібник містить стислий виклад матеріалу з історії України від найдавніших часів до наших днів. Посібник написаний на основі аналізу вітчизняної наукової літератури з урахуванням новітніх теоретико-методологічних досліджень, сучасних підходів до вивчення історії України. Значна увага приділяється процесу оформлення української нації. Детально розглядаються проблеми соціально-економічного та політичного життя.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів та для всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)(075.8)
ББК 63.34(4Укр)я73

ISBN 978-611-01-0261-2

© Гарін В. Б., Кіпцар І. А.,
Кондратенко О. В., 2012.
© Центр учбової літератури, 2012.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Найдавніше населення України	7
Розділ II. Київська Русь	16
Розділ III. Україна в XV — XVI століття	32
Розділ IV. Україна в першій половині XVII століття	47
Розділ V. Національно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького	55
Розділ VI. Україна в другій половині XVII століття	72
Розділ VII. Україна у XVIII столітті	88
Розділ VIII. Україна в XIX столітті	109
Розділ IX. Перша світова війна та українська національно- демократична революція	121
Розділ X. Україна в міжвоєнний період	143
Розділ XI. Україна в другій світовій війні	157
Розділ XII. Україна в післявоєнні десятиліття	179
Розділ XIII. Україна до шляху до незалежності	195
Розділ XIV. Суверенна Україна	205
Хронологічна таблиця	228
Список рекомендованої літератури	234

ВСТУП

Минуле не зникає, а продовжує існувати в накопиченому досвіді соціального життя. Узагальнення та обробка накопиченого людського досвіду — перше завдання історії.

В давнину говорили, — «*Historia est magistra vitae*» («Історія — наставниця життя»). Дійсно, люди завжди, особливо в переломні періоди, пробують знайти відповіді на злободенні питання сучасності у величезній лабораторії світового соціального досвіду. На прикладах історії люди виховуються у повазі до вічних цінностей: мира, добра, справедливості свободи, краси.

Історія — одна з найважливіших форм самосвідомості людей. Досвідом історії намагаються скористатися різноманітні політичні сили. Посиланнями на історію вони обґрунтовують свої вчинки. Тому в тлумаченні тих або інших політичних подій простежується безперервна боротьба різних ідей та думок.

Зацікавленість людей в результатах вивчення свого минулого, дає певне підґрунтя до скептичного ставлення до історії як науки, що об'єктивно оцінює події та закони історичного розвитку. Часто можна почути слова про те, що історія використовується для обґрунтування завдань політичної боротьби, що кожне покоління, кожна партія заново переписують історію.

Та все ж таки, не дивлячись на плюралізм у відповідях на глобальні питання розвитку людства, так і при інтерпретації окремих фактів, існує об'єктивна істина. Не звинувачувати, а вивчати та пояснювати його — завдання наукового знання. Пошуки істини в історії — складний, але в той же час цікавий, захоплюючий процес.

Пошук та затвердження істини у всі часи були головною метою науки. Історія є своєрідною соціальною пам'яттю людства, резервуаром його соціального досвіду, які вона передає від одного покоління до другого. Історики вивчають минуле не задля того, щоб піти від сучасності. Історія служить сучасності, пояснюючи сьогоднішній день та надаючи матеріал для прогнозування майбутнього.

Історична наука намагається дати цілісне бачення історичного процесу в єдності всіх його характеристик. В цьому вона не відрі-

няється від інших наук. Як і в інших науках, в історії відбувається накопичення та відкриття нових фактів, досконалюється теорія з урахуванням розвитку інших наук (культурології, соціології, політології тощо), методи обробки та аналізу джерел. Багато фактів, подій, явищ нашої історії з відкриттям нових джерел, розширенням нашого кругозору, вдосконаленням теоретичного знання сьогодні оцінюються інакше, ніж п'ять-десять років тому. Все це — свідомство того, що історію «переписують» не тільки із політичної кон'юнктури, але і у відповідь на розширення наших знань про минуле.

Неможливо створювати новий світ, ігноруючи минуле. Цю істину знали у всі часи. Всебічне наукове дослідження матеріальної та духовної культури минулого робить нас більш багатими та розумними. Все це свідомство на користь того, що знання історії дозволяє ясніше зрозуміти сучасність, але і сучасність в свою чергу, ставить завдання максимально точного усвідомлення минулого, що має не тільки моральну, але і практичну цінність.

Геополітичне положення України

Україна — країна в Східній Європі, на південному заході Східно-Європейської рівнини. Сучасна територія — 603,7 тис. кв. км., що складає 5,7 % території Європи. Відстань з півночі на південь дорівнює 823 км., із заходу на схід — 1316 км. Загальна довжина кордонів — 6500 км. Населення — 45,9 млн чоловік (на січень 2010 р.). В Україні проживають представники більше 130 національностей. Корінною національністю країни є українці, що становлять 72,7 % населення.

На сході та північному сході Україна межує з Російською Федерацією, на півночі — з Білорусією, на заході — з Польщею, Словаччиною й Угорщиною, на південному заході — з Румунією та Молдовою. На півдні країна омивається водами Чорного й Азовського морів. У Закарпатській області, недалеко від села Ділове Рахівського району, знаходиться географічний центр Європи.

Близько 95 % території України є обширними степами та рівнинами і, таким чином, країна не має природних кордонів (виняток становлять Карпатські гори на заході та море на півдні). Майже дві третини українських степів займають знамениті чорноземи — найродючіші ґрунти Землі. На півночі та північному заході країни розташовані лісові масиви. Україна має великі запаси корисних копалин (особливо вугілля і залізняку) та за своїми природним ресурсам відноситься до багатих країн Європи. Головні річки України —

Дніпро (ділить країну на дві частини), Дністер і Південний Буг. Український клімат в основному помірний, хоча інколи і спостерігаються різкі перепади температур.

Природні умови України, безперечно, наклали свій відбиток на менталітет її мешканців. Наявність великих масивів родючих земель стала причиною значного розповсюдження одноосібних господарств, що сприяло затвердженню традиційних селянських цінностей: господарності, ощадливості, незалежності, відчуття приватної власності.

Назва «Україна» означає «край», «порубіжна земля», що відповідає географічному положенню країни на південно-східному краю Європи, на порозі Азії. Територія України була основою держави Київська Русь в IX — XII століттях. Розташована на головних торговельних шляхах з Європи до Азії та зі Скандинавії до Південної Європи, країна знаходилася під впливом різних культур. Через Чорне море Україна була пов'язана з грецькою цивілізацією (як античною, так і візантійською), а з боку безкрайніх азіатських степів постійно зазнавала нападів кочових народів. Часто країна ставала здобиччю іноземних завойовників. Її окремі території в різний час знаходилися під владою Польщі, Литви, Туреччини, Угорщини, Румунії, Чехословаччини. У період визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького Україна існувала як самостійна держава, а з 1654 по 1917 рр. велика її частина належала Російській імперії. Упродовж майже всього XX століття країна входила до складу СРСР.

24 серпня 1991 р. Україна була проголошена незалежною демократичною державою. В адміністративно-територіальному відношенні Україна складається з автономної республіки Крим і 24 областей. Державним гербом країни є золотий тризуб на блакитному щиті. Державний прапор — прямокутне полотнище, що має синю верхню і жовту нижню частини. Державний гімн — «Ще не вмерла Україна». Столиця України — місто Київ.

Початок заселення українських земель. Територія сучасної України, що тягнеться від Карпат на заході до Дону на сході та від Прип'яті на півночі до Чорного моря на півдні, була заселена людьми з незапам'ятних часів. Найдавніші археологічні пам'ятки на території України датуються приблизно в 150 тис. років тому. Це окремі стоянки людей епох палеоліту і неоліту, розташовані в основному за течією річок Дніпро і Дністер, а також у Криму і на південному сході країни. В Україні відомо близько 1 тис. пам'ятників палеоліту (150 — 40 тис. років тому), коли сформувався сучасний вигляд людини, і люди навчилися здобувати вогонь, виготовляти перші знаряддя праці, одяг, будувати примітивне житло. В епоху неоліту (6 — 5 тис. років тому), що завершує кам'яний вік, давні жителі України почали займатися землеробством і скотарством, навчилися шліфувати і свердлити знаряддя праці з каменя, виготовляти глиняний посуд. Пам'ятників епохи неоліту в країні налічується близько 500. Епоха неоліту пов'язана з Великим зледенінням, кордон якого в Україні проходив по широті сучасних міст: Луцька, Рівного, Житомира, Чорнобиля, Чернігова і Сум. Таким чином, велика частина території країни була вільна від льодовиків і на ній жили люди впродовж усього кам'яного віку.

Трипільська культура. У IV тисячолітті до н.е. у межиріччі Бугу та Дністра виникли перші в Україні поселення землеробів — села так званої трипільської культури. Незабаром ці поселення зайняли значну територію країни, розповсюдившись від Бугу і Дністра до Дніпра. Саме на Дніпрі в районі села Трипілля (Київська область) український археолог В. Хвойко в кінці XIX ст. виявив пам'ятки землеробської культури, що отримала назву «трипільської».

Розквіт трипільської культури припадає приблизно на 3500 — 2700 рр. до н.е. Поселення трипільців, які розташовувалися на височині поблизу річок, склалися з 30 — 40 глинобитних помешкань, розташованих по колу. Кожна споруда досягала в довжину 25 — 27 м. і завширшки 6 — 7 м. і ділилася всередині на окремі приміщення з вогнищем для кожної сім'ї. Кількість жителів кожного такого поселення складала зазвичай 600 — 700 чоловік, але інколи воно досягало 10 і більше тисяч чоловік. Загальне число три-

пільців сучасна наука оцінює приблизно в 1 млн чоловік. Етнічно трипільці належали до середземноморської раси.

На останньому етапі свого існування в трипільському суспільстві почала виділятися родоплемінна верхівка, про що свідчать багаті поховання (Усатовські кургани, Краснохуторський могильник та ін.).

Приблизно до 2000 р. до н.е. трипільці зникли як єдина етнічна спільнота. Найімовірніше, причиною зникнення трипільської культури стало нашествя кочових народів.

Таким чином, рівень культурно-економічного розвитку трипільців був значно вищим, ніж племен, що їх оточували. Проте мобільні, добре організовані, войовничі й агресивні кочовики змогли взяти верх над порівняно мирними землеробами трипільської культури.

Кіммерійці. Нова сторінка давньої історії України пов'язана з племенами кіммерійців — першого народу, власне ім'я якого дійшло до наших днів. Уперше про кіммерійців згадується в поемі безсмертного грецького поета Гомера «Одісеї». Гомер вважав, що кіммерійці жили «на краю землі», де ніколи не з'являлося сонце, але вічно панували морок і туман. Достовірніші відомості ми знаходимо у грецького історика V ст. до н.е. Геродота. Згадки про кіммерійців є й у джерелах Ассирії, причому слово Ассирія «кімміраї» означає «велетні».

Існує три версії походження кіммерійців. Перша вважає їх давньоіранським кочовим народом, що прийшов до України через Кавказ. Друга називає батьківщиною кіммерійців Нижнє Поволжя. Третя відносить їх до корінного населення півдня України.

Кіммерійці з'явилися в Причорноморських степах близько 1500 р. до н.е. Це були кочові іраномовні племена, об'єднані в племінні союзи. Незабаром кіммерійці заселили всю степову частину України від Дону до Дністра.

Основним заняттям кіммерійців було скотарство і вони першими в Україні опанували мистецтво верхової їзди. Саме кіммерійці відкрили в Україні «залізний вік»: вони майстерно обробляли залізо, виготовляючи з нього прекрасні мечі й кинджали. Кіммерійці були відмінними воїнами, здійснювали грабіжницькі походи на міста в Малій Азії та вели війни з царями Урарту й Ассирії. У них існувала розвинена військова аристократія, про що говорять багаті поховання у великих курганах.

У VII ст. до н.е. кіммерійців витіснив з території України інший кочовий народ — скіфи. Частина кіммерійців була підкорена та асимільована скіфами, інша частина відступила до Південного Причорномор'я.

Скіфи. На початку VII ст. до н.е. в степи українського Причорномор'я вдерлися кочові племена скіфів. Ці іраномовні племена вийшли з глибин Азії, спустошливим маршем пройшли по країнах Близького Сходу й осіли у південних областях України. Пам'ять про перебування скіфів на Близькому Сході збережена в одній із книг Старого Завіту: «Ось, йде народ від країни північної, і народ великий піднімається від країв землі; тримають у руках лук і спис; вони жорстокі й немилосердні, голос їх шумить, як море, і мчать на конях, вишикувані, як одна людина.». Самоназва цього народу — «сколоти», скіфами ж їх називали греки, і саме ця назва увійшла до історії.

До кінця VII ст. скіфи створили своє державне об'єднання — Скіфію. Близько 450 р. до н.е. у Причорномор'ї побував грецький історик Геродот, який і залишив нам опис давньої Скіфії. Крім того, про скіфів стало багато відомо після розкопок скіфських поховань — курганів.

Скіфи ділилися на кілька племен, основними серед них були такі: царські скіфи (жили між Дніпром і Доном), скіфи-кочовики (мешкали у причорноморських степах), скіфи-землероби (проживали в лісостепу на лівому березі Дніпра) і скіфи-орачі (заселяли землі над Бугом).

Панівне положення було у царських скіфів, що займалися в основному військовими походами. Це були природжені воїни, відмінні наїзники, все життя яких було підпорядковане військовим законам. Звичайне озброєння скіфів: складаний лук зі стрілами, короткий меч («акінак»), спис, дротики та щит. За деякими даними скіфська стріла могла пролетіти понад 500 м., що свідчить про високу техніку виготовлення луків і стріл. Скіфи здійснювали часті й небезуспішні грабінницькі походи до Малої Азії та придунайських земель. У 512 р. до н.е. їм вдалося завдати поразки і вигнати зі своїх володінь перську армію Дарія I, яка необачно вторглася до Скіфії.

Скіфи-кочовики, які займалися скотарством, скіфи-землероби і скіфи-орачі, що займалися землеробством, платили данину царським скіфам і знаходилися в політичній залежності від них. Безумовно, у скіфському суспільстві існувала соціальна і майнова нерівність, про що, крім усього іншого, говорить і наявність у скіфів рабів.

У скіфів були розвинені різні ремесла і промисли. Вони досягли помітних успіхів в обробці чорних і кольорових металів, а також бронзи. Скіфи виготовляли посуд на гончарному крузі, обробляли шкіри, шили одяг. Ювелірні вироби скіфських майстрів стоять в одному ряду з кращими світовими зразками і до теперішнього часу

приголомшують своєю витонченістю й оригінальним стилем. Усе мистецтво скіфів пронизане так званим «звіриним» стилем. Найчастіше скіфи змальовували оленів, коней, баранів, кішок, левів і фантастичних грифонів.

У IV ст. до н.е. скіфи розширили свою експансію в задунайських областях. Здійснивши спробу завоювання Фракії, вони зіткнулися тут з македонцями. Вирішальна битва сталася в 339 р. до н.е., коли армія македонського царя Філіппа (батька Олександра Македонського) ущент розбила скіфські війська. У цій битві загинув 90-річний скіфський цар Атей. Після цього розгрому Скіфія почала поступово занепадати.

Починаючи з III ст. до н.е. на територію Причорномор'я постійно вдираються все нові та нові хвилі кочовиків з Азії, з якими скіфи були вимушені вести вперту боротьбу. На рубежі III і II ст. до н.е. останнього удару по Скіфії завдали сармати. Частина скіфів була підкорена і асимільована прибульцями, а частина сховалася в Криму, де створила нову скіфську державу на чолі з царем Скілуром зі столицею в Неаполі Скіфському (поблизу сучасного Сімферополя). Ця держава проіснувала до III ст. н.е., після чого була розгромлена племенами готів.

Розкопки скіфських могильників-курганів у XIX — XX ст. дозволили отримати додаткові відомості про цей народ. Деякі могильні кургани скіфів досягали 20-метрової висоти. Найбільш відомими із скіфських курганів є Куль-Оба (розкопаний у 1830 р.), Чортомликський (1863 р.), Солоха (1912 р.). Тут були знайдені безцінні твори скіфського мистецтва: золота ваза зі сценами повсякденного життя скіфів, жіноча гривна, бляха-олень, електрова ваза (Куль-Оба); золоте обкладення гориту (футляра для лука і стріл), мечі із золотими рукоятями, золоті прикраси, велика срібна ваза (Чортомликський курган), зброя, прикрашена золотом і коштовними каменями, золоті браслети і гривни, золотий гребінь, плоска золота чаша (фіал), бронзовий шолом, срібна позолочена посудина зі сценами полювання скіфів на левів (Солоха).

Сармати. Племена сарматів з'явилися на території Причорноморських степів України у II ст. до н.е. Вони розгромили скіфів і більш, ніж на 500 років стали повновладними господарями цих земель. Сармати прийшли з областей Нижнього Поволжя і були іраномовними племенами. Їх назва походить від іранського слова «саромант», що означає «опоясаний мечем». Дійсно, відповідаючи своїй назві, сармати були народом воїнів-вершників, що чудово володіють зброєю, агресивними і войовничими.

Військову могутність сарматів послаблювала лише та обставина, що вони не були єдиним народом, а були конфедерацією спорі-

днених племен, які часто ворогували між собою. Проте, у I ст. до н.е. сармати почали все частіше вдиратися у володіння Римської імперії, а грецькі міста Північного Причорномор'я вимушені були платити їм величезну данину.

На початку III ст. сармати зазнали нищівного удару з боку багаточисельного кочового народу — гунів, у результаті чого сармати зникли з історичної сцени. Вважається, що частина їх згодом влилася до слов'янського середовища.

Грецькі міста-колонії. Греки з'явилися у Північному Причорномор'ї в середині VII ст. до н.е. Тут вони знайшли родючі, практично незаселені землі і почали будувати свої міста-колонії. Причинами, що підштовхнули греків до колонізації, були такі: перенаселення міст у самій Греції, усобиці та війни на території Греції, необхідність пошуку нових джерел сировини і ринків збуту.

Першим грецьким поселенням на території сучасної України було місто Борисфен, побудоване на острові Березань, поблизу нинішнього Очакова. Потім у Дніпровсько-бузькому лимані з'явилася Ольвія («Щаслива»), яка стала незабаром найбільшим грецьким містом у Північному Причорномор'ї. Наприкінці VII — початку VI ст. до н.е. були побудовані міста Херсонес (околиця сучасного Севастополя), Тіра (Білгород-Дністровський), Пантікапей (Керч), Феодосія, Фанагорія (Тамань), Танаїс (гирло Дону) та інші.

Населення грецьких міст поділялося на вільних та рабів. Вільні люди мали право брати участь у народних зборах, обирати та бути обраними на державні посади. Народні збори вирішували важливі державні питання. Політичний устрій, який склався в грецьких містах отримав назву рабовласницької демократії.

У 480 р. до н.е. утворюється політичне об'єднання грецьких міст-колоній у Криму — Боспорське царство зі столицею в Пантікапеї. Незабаром це царство значно розширює свою територію по берегах Азовського моря й у Східному Причорномор'ї. У I ст. до н.е. подальша експансія Боспорського царства зіштовхнула його з великою Римською імперією. Внаслідок невдалих війн з Римом Боспорське царство почало занепадати, а в 63 р. римські легіони вступили до його столиці Пантікапея. Всі грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я були вимушені визнати владу римлян.

У перші століття нашої ери Північне Причорномор'я стає об'єктом постійних атак з боку багаточисельних варварських племен, що просувалися зі сходу. У III ст. на територію Південної України вступають племена аланів і готів. У ході боротьби з ними римляни залишають Ольвію і Херсонес. Але незабаром у Північному Причорномор'ї з'явився новий страшний ворог, який прийшов з глибин Азії — гуни. Спустошуючи все на своєму шляху,

гуни у 70-х рр. IV ст. вдерлися на територію Боспорського царства, перетворивши його міста на руїни. Завмерло життя і в Ольвії. Лише Херсонес уцілів на деякий час, опинившись на узбіччі головних шляхів нашестя гунів. Згодом слов'яни почали називати це місто Корсунем.

Східнослов'янські племена. Перші згадки про слов'ян відносяться ще до I ст. н.е. Такі визнані історики старовини, як Тацит, Птолемей, Страбон, Діодор, знаходили витоки слов'ян за півтори тисячі років до народження Христа, а дехто з них вважав слов'ян нащадками легендарного Афета, сина біблійського Ноя. Вони говорили про те, що слов'яни отримали свою назву від імені свого першого князя Славена, на чолі з яким вони переселилися з Азії до Європи після «вавілонського зміщення мов». Існує інше пояснення походження терміну «слов'яни». На початку нашої ери ці племена познайомилися з готами, і, не розуміючи їхньої мови, почали називати їх «німцями», тобто «німими». Себе ж вони назвали «слов'янами», тобто що володіють «словом». Проте ні довести, ні спростувати такі твердження сьогодні неможливо.

Постійні та часті згадки про слов'ян містяться в арабських і європейських джерелах починаючи з кінця VI століття. Достовірно можна говорити про те, що на рубежі V — VI ст. слов'янські племена міцно закріплюються на світовій історичній арені, яку вже ніколи не покидають.

Сучасна історична наука вважає прабатьківщиною слов'ян північні схили Карпатських гір і басейни річок Вісли і Прип'яті. Саме з цих місць і походило розселення слов'ян по території всієї Східної та Центральної Європи. Часом найбільш активної міграції слов'янських племен є VII століття. На півночі територія слов'ян тягнулася до річки Двіни і берегів Ладозького озера; на сході — за течією річок Оки і Волги; на заході — по річках Одер і Ельба; на півдні — до гирла Дунаю і кордонів Північної Греції. На цьому величезному просторі, що включає і всю територію сучасної України, поступово виділилися три великі групи слов'янських племен: південна (склавіни), західна (венеди) і східна (анти). Відповідно до давньої загальнослов'янської мови склалися діалекти, що стали основами мов: польської, чеської, словацької (західні слов'яни); хорватської, сербської, болгарської та македонської (південні слов'яни); російської, української та білоруської (східні слов'яни). У свою чергу, кожна з великих слов'янських груп ділилася на ряд досить крупних племен. Державної організації та міст у V — на початку VI ст. слов'яни ще не мали. Найважливіші питання вирішувалися на народних зборах, в яких брали участь дорослі чоловіки. Народні збори у слов'ян називалися вічовими (віче). Віче могло

обирати або проганяти князя, оголошувати війну та заключати мир. Таким чином, у слов'ян склалися традиції прямої демократії.

Східні слов'яни будували невеликі села, які розташовувалися недалеко одне від одного. У центрі кожного скупчення сіл знаходився укріплений «град» — дерев'яна фортеця. Оскільки на сході таких «градів» було досить багато, скандінави називали ці землі «Гардаріки», що означало «країна фортець».

На території сучасної України розташовувалися східні слов'яни або анти. Найбільш поширені відомості про ці племена та їхнє перше державне утворення містяться в «Повісті временних лет», написаній київським літописцем Нестором на початку XII століття. Згідно Київського літопису у східних слов'ян існували союзи племен. У середній течії Дніпра жили поляни, що мали свій центр у Києві. На захід від них, у лісах мешкали древляни з центром в Іскоростені (сучасний Коростень). За течією річки Прип'яті, на північ від полян і древлян жили дреговичі; на заході, у верхів'ях Південного Бугу розташовувалися волиняни, а ще західніше, у басейні Дністра, жили уличі та тиверці. На північному сході, за течією річки Десни, мешкали сіверяни і радимичі, що мали центр у Чернігові. Волиняни і дуліби займали територію в басейнах Західного Бугу і південних притоках Прип'яті, а білі хорвати селилися у Карпатських горах. Таким чином, основою сучасного українського етносу стали племена полян, древлян, дреговичів, сіверян, радимичів, тиверців, уличів, волинян, дулібів і білих хорватів.

На північ від сучасної території України, у верхів'ях Дніпра, жили кривичі з центром у Смоленську, а ще північніше, у районі озера Ільмень — словени з центром у Новгороді. На північно-східній околиці слов'янських земель, по річках Москві й Оці, проживали в'ятичі, що не мали на той час свого центру.

Літописець особливо виділяє плем'я полян, яке значно обігнало у своєму розвитку інші слов'янські племена і було найбільш багаточисельним і сильним. Саме з полянами пов'язаний початок будівництва давньоруської держави. Територія їх проживання в VII — VIII ст. почала називатися Руссю, а самі племена — русичами або руськими.

Походження терміну «Русь» має декілька пояснень. Одні історики пов'язують його з назвою річки Рось, правої притоки Дніпра, території полян, що знаходиться в самому центрі. Інші ведуть походження цієї назви від імені легендарного слов'янського князя Русьва. Треті вважають, що русами звали варягів (норманнів), що з'явилися на слов'янських землях у VII — VIII ст. Проте, жодне з цих припущень не підтверджується якими-небудь документальними джерелами або свідцтвами. Отже, походження терміну «Русь»

є значною мірою історичною загадкою до теперішнього часу, хоча не виключено, що вірна відповідь міститься в одному з трьох вищеназваних припущень. Достовірно відомо одне: вже у VIII — IX ст. територія східних слов'ян отримує стійку історичну назву Русі, а самі вони іменуються збірною назвою русичі або руські.

Першим руським містом, що виникло в середині VI ст., став Київ — «мати міст руських». Згідно літопису, Київ був заснований полянами на правому високому березі Дніпра і названий на ім'я їхнього князя Кия.

Услід за Києвом почали виникати інші міста східних слов'ян — Новгород, Іскоростень, Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Переяслав, Новгород-Сіверський та ін. Всі вони були у VII — IX ст. центрами самостійних князівств, але першим із них за своїм значенням завжди вважався Київ.

Зростання могутності Києва було пов'язане не лише з його історичною першістю, але і з чисельністю і розвиненістю полян, а також з його вигідним географічним положенням. Вже у VII — VIII ст. слов'янські племена вели жваву торгівлю з населенням Прибалтики і Скандинавії на півночі, Візантією на півдні. Торгівельний шлях з Північної Європи до Візантії, відомий як шлях «з варяг в греки», проходив значною своєю частиною Дніпром, і якраз у центрі його стояв Київ, що користувався від цього безперечними економічними перевагами. Крім того, Київ мав можливість широкого культурного обміну з Візантійською імперією, спадкоємицею високорозвиненої античної цивілізації. Вже на початку IX ст. Київ стає одним із найбільших міст Європи.

У VII — VIII ст. поляни та інші східнослов'янські племена потрапили у залежність від Хозарського каганату, держави в пониззі Волги зі столицею у місті Ітіль. Багаточисельні та войовничі хозари завдавали значних втрат слов'янам своїми постійними грабіжницькими набігами, і слов'яни вимушені були платити нападникам данину. Постійна загроза з боку хозар і необхідність об'єднання зусиль слов'янських племен для боротьби з ними, стали важливою передумовою створення єдиної східнослов'янської держави.

Контрольні питання і завдання

1. Коли людина почала заселяти територію України?
2. Визначте характерні риси трипільської культури.
3. Які племена на території України вперше опанували верхову їзду?
4. Чи існувала держава у скіфів?

5. Який стиль характерний для мистецтва скіфів?
6. Назвіть основні скіфські звичаї.
7. Що було знайдене в кургані Куль-Оба?
8. Визначте територію проживання скіфів.
9. Протягом якого часу на території України знаходилися сармати?
10. Назвіть основні грецькі міста на території України.
11. Що дала грецька колонізація племенам, які населяли територію України?
12. Який народ в IV ст. з глибин Азії з'явився в степах України?
13. Які джерела вивчення історії слов'ян Вам відомі?
14. На якій території формувалися слов'яни?
15. З якими народами контактували слов'яни в процесі свого розвитку та розселення?
16. Назвіть відомі історії східнослов'янські племена на території України.
17. На які три гілки розділилися слов'янські племена?
18. Які існують пояснення назви країни «Русь»?

Розділ II

КИЇВСЬКА РУСЬ

Виникнення Києва. Київський літопис під 862 р. згадує про те, що в місті правили два князі Аскольд і Дір. На думку ряду вчених, вони були останніми представниками місцевої династії Кия. Інші дослідники вважають, що Дір і Аскольд правили у різний час. Автори даної книги в цьому питанні дотримуються власної версії. Дір був дійсно останнім князем з роду Кия, про що свідчить і його слов'янське ім'я. Аскольд — ім'я явно скандинавське, це був ватажок однієї з варязьких дружин, що прийшли до Києва. Спираючись на підтримку своїх воїнів, які представляли безперечну цінність для захисту міста, Аскольд нав'язав Діру спільне правління. Таким чином, у Києві з'явилися одночасно два князі: місцевий Дір і варязький Аскольд. На користь цього припущення говорить і той факт, що в Києві відома тільки Аськольдова могила, але не відоме поховання Діра. Це пов'язано з тим, що Аскольда і Діра вбив варяг Олег, який вважав потрібним поховати гідно лише свого одноплемінника.

У середині IX ст. у північних слов'янських землях загострилися міжусобні суперечності. Місцеві князі ухвалили компромісне рішення запросити на князювання варягів. «Земля наша велика і рясна, а порядку в ній немає. Приходите княжити і володіти нами», — з такими словами, за літописом, північні слов'яни звернулися до варягів. Останні не змусили себе довго чекати. У 862 р. на північнослов'янські землі зі своїми дружинами прийшли троє братів: Рюрик, Синеус і Трувор. Запанувавши на цих землях, вони зробили своєю столицею місто Ладогу, де княжив старший з братів Рюрик.

Проте північні землі були не такі багаті й розвинені, як південні на чолі з Києвом. Саме процвітаючий Київ стає мрією варязьких князів. У 882 р. організовується військовий похід на південь. На цей час Рюрика вже не було в живих, він помер у 879 р. Його спадкоємець, Ігор, був ще малолітнім, і похід очолив воєвода Рюрика Олег. Олег посадив свою дружину на лодії та спустився по Дніпру до Києва. Тут, на крутих схилах Дніпра, він розпочав переговори з київськими князями Аскольдом і Діром, під час яких зрадницьки убив їх. Таким чином, Олег захопив владу в Києві й переніс сюди свою столицю, об'єднавши тим самим північні та південні

слов'янські землі. Утворилася нова держава, що отримала назву Київська Русь, а 882 р. став вважатися роком створення цієї держави.

Князювання Олега (882 — 912 рр.). Олег, якого прозвали «Віщим», правив у Києві до своєї смерті в 912 р. Він зміг підпорядкувати своїй владі сусідні слов'янські племена — древлян, сіверян, радимичів, уличів, тиверців і кривичів. Також були підкорені й не-слов'янські племена на півночі — чудь і меря. Усі підкорені народи платили Києву встановлену Олегом данину. Зрозуміло, це не сподобалося хозарам, які раніше збирали данину зі слов'ян. Олег був вимушений вести війну з Хозарським каганатом, у ході якої здійснив ряд походів у пониззя Волги і на Каспій, зруйнувавши тут порти і міста хазарів. У результаті Київська Русь вже не платила данину хозарам.

Активну політику вів Олег і по відношенню до Візантії. У літописі описується його похід у 907 р. на Константинополь, який руські називали Царьградом. Можливо, літописець дещо прикрашує цю подію, кажучи про 2 тисячі руських кораблів, або про те, як Олег наказав поставити лодії на колеса і, таким чином, з попутним вітром підійшов до стін Царьграду. Проте похід дійсно виявився успішним і завершився сплатою візантійцями данини і наданням руським купцям низки пільг у торгівлі з Візантією.

Не менш відомий і похід на Царьград, здійснений Олегом в 911 р. За літописною версією Олег навіть прибив свій щит до головних воріт міста. Наслідком правління Олега було створення єдиної централізованої східнослов'янської держави, що зайняла помітне місце серед європейських країн.

Ігор (912 — 945 рр.). Після Олега правив син Рюрика, — Ігор. Князювання Ігоря почалося з повстань підвладних Києву племен древлян та уличів. Упродовж декількох років Ігор зі своєю дружиною здійснював каральні походи проти бунтівників, і в результаті знов примусив їх до сплати данини.

Ігорю вдалося розширити територію своєї держави, приєднавши до неї східний Крим (західний був під контролем візантійців) Таманський півострів, де знаходилося Тмутараканське князівство.

Оскільки мирний договір Олега з Візантією втратив свою силу, Ігор був вимушений у 941 р. здійснити похід проти Константинополя. Проте цей похід закінчився повною невдачею киян, оскільки весь їхній флот був знищений візантійцями «грецьким вогнем» — спеціальною горючою сумішшю, рецепт якої греки тримали у великому секреті. Новий похід, здійснений у 944 р., був вдалішим і призвів до підписання мирного договору з Візантією в 945 р. Між обома сторонами укладався мир і організовувалася взаємовигідна торгівля. Ігор зобов'язався не нападати на візантійські володіння в

Криму, Візантія і Русь повинні були надавати одна одній у разі потреби військову допомогу.

У період князювання Ігоря в південноруських степах вперше з'явилися кочовики-печеніги. Літопис відзначає їх присутність тут з 915 р. Ігорю вдалося укласти з печенігами мирний договір, і вони безперешкодно перекочували до кордонів Візантії. Проте стосунки з печенігами не відрізнялися стабільністю. Вже в 920 р. Ігор вів з ними війну, а в 944 р. печеніги брали участь у поході киян проти Візантії.

Впродовж усієї зими київські князі займалися збором данини з підкорених племен, а навесні поверталися до свого міста. У 945 р., під час спроби зібрати додаткову данину з древлян, князь Ігор був ними вбитий.

Ольга (945 — 964 рр.). У 945 р. Вдова князя Ігоря, Ольга, зайняла київський престол, оскільки син Ігоря Святослав був ще неповнолітнім. Літописні джерела представляють Ольгу як красиву, сміливу, хитру і мудру правительку. За роки свого князювання вона об'їздила всю Київську Русь, побувала в усіх її містах, щоб краще ознайомитися зі своєю країною.

Княгиня провела важливу реформу, яка зміцнила централізовану державу. Основа реформи зводилася до впорядкування збору данини. По всій країні створювалися погости — укріплені пункти для збору данини, куди направлялись представники княжої влади. Розмір данини точно встановлювався заздалегідь і не міг бути змінений. Значно розширилася і прикрасилася столиця держави — Київ.

Ольга проводила активну зовнішню політику, прагнучи при цьому досягати своїх цілей мирним дипломатичним шляхом. У 957 р. вона відвідала з візитом Константинополь, це був перший в історії мирний візит київських правителів до Візантії. У Константинополі Ольга з великою шанобою була прийнята візантійським імператором Костянтином Багрянородним. У бесідах з імператором розглядалися питання взаємин між двома країнами, а також можливість розповсюдження християнства візантійського зразка в Київській Русі. За літописом, сама Ольга прийняла хрещення в Константинополі від патріарха, причому її хрещеним батьком став сам Костянтин Багрянородний. Були встановлені також дипломатичні стосунки з Німеччиною. Ольга і німецький імператор Оттон I обмінялися посольствами. Налагоджувалися дипломатичні й торгівельні зв'язки і з іншими європейськими країнами. Підсумком правління Ольги було помітне зростання міжнародного авторитету Київської Русі. Згодом православна церква канонізувала княгиню Ольгу.

Святослав (964 — 972 рр.). За час свого недовгого князювання Святослав проявив себе як видатний полководець, природжений воїн і мудрий державний діяч. Київська Русь за часів Святослава розширила свої кордони і значно зміцніла.

Багато часу Святослав проводив у військових походах і битвах. У перший же рік свого правління 22-річний князь вирушив у далекий похід на схід. Його першочерговою метою було підкорення слов'янського племені в'ятичів, що жило в долині річки Оки. В'ятичи не входили до складу Київської Русі та платили данину хазарам. Великого опору Святославу вони не чинили, і, підкорившись Києву, почали платити данину своєму новому правителю.

Потім дружина Святослава на лодії спустилася вниз по Волзі та розгромила Волзьку Булгарію, що була союзником Хозарського каганату. У 965 р. Святослав завдав нищівного удару по давніх ворогах русичів — Хозарському каганату. Розгромивши військо хозар, він захопив їхню столицю Ітіль і вщент зруйнував це місто. Тим самим було назавжди покінчено із загрозою набігів хозарів.

У 968 р. Святослав вступив до військового союзу з Візантією, направлений проти Болгарського царства. Князь зі своєю дружиною вступив до Болгарії та захопив ряд важливих придунайських міст. Святославу сподобались ці землі, тому він зробив своєю ставкою місто Переяславець на Дунаї (сучасний Рушук) і серйозно обмірковував можливість перенесення сюди столиці своєї держави. Тільки звістка про чергове вторгнення печенігів змусила князя терміново повернутися до Києва. Проте на батьківщині він пробув недовго. Відбивши кочовиків, Святослав залишив правити в Києві свого старшого сина Ярополка, а сам знову повернувся на Дунай. Одночасно середній княжий син Олег був відправлений до древлян, а молодший Володимир — до Новгороду.

Повернувшись до Болгарії в 969 р., Святослав продовжив війну і захопив болгарську столицю Пловдив. Успіхи русичів на Балканах стривожили візантійців, які зовсім не бажали мати поряд з собою таких войовничих і агресивних сусідів. Оскільки Святослав добровільно покидати Болгарію не збирався, Візантія почала війну проти свого недавнього союзника.

Вирішальна битва між Святославом і візантійським імператором Іоанном Цимісієм сталася 21 липня 971 р. біля міста Доростола. Руські воїни, що хоробро билися, явно поступалися візантійцям у чисельності, і були вимушені сховатися за стінами міста. Почалася облога, що завершилася підписанням мирної угоди, досить почесної для Святослава. Руська дружина зі зброєю і провіантом вільно поверталася на батьківщину, але Святослав був вимушений відмо-

витися від болгарських земель. Так закінчилася спроба Київської Русі розширити свій вплив на Балкани.

Шлях додому виявився останнім походом Святослава. Біля дніпровських порогів його очікували закляті вороги — печеніги. Кочові племена печенігів з'явилися в приазовських та причорноморських степах ще за часів князя Ігоря. З тих пір існувала постійна небезпека нападів степовиків на південноруські землі. Біля давніх дніпровських порогів печеніги раптово напали на сильно поріділу в боях дружину Святослава і вбили князя.

Володимир Великий (978 — 1015 рр.) Після смерті Святослава, що не встиг призначити свого офіційного спадкоємця, на Русі почалися перші усобиці. У 977 р. Ярополк рушив своїм військом на брата Олега, який правив у землі древлян, в Овручі. У запеклій битві дружина Олега була розбита, а сам він загинув. Не бажаючи розділити долю свого брата, Володимир утік із Новгороду до Швеції, де приступив до набору варязьких дружин. У 978 р. він повернувся на Русь і почав війну з Ярополком. Останній сховався в невеликій фортеці на річці Рось, де і був убитий дружинниками Володимира. Таким чином, Володимир став єдиновладним правителем Київської Русі.

Насамперед Володимир зміцнив свою владу над рядом слов'янських племен. У 981 і 982 рр. він ходив на в'ятичів, у 984 р. знову підкорив радимичів, а в 993 р. здійснив похід проти білих хорватів. Результатом цих походів було зміцнення централізованої влади київського князя над всіма східнослов'янськими племенами. Місцеві удільні князі остаточно втрачали свою владу, і все управління країною зосереджувалося в руках правлячої в Києві династії Рюриковичів. Володимир почав чеканити власні срібні й золоті монети, на одному боці яких було його зображення, а на іншому — тризуб, що став згодом національним українським гербом.

Значна увага була приділена і питанням релігії. Володимир наказав зібрати в одному святилищі в Києві верховних божеств усіх слов'янських племен. Проте язичницьке багатобожжя не могло служити міцною ідеологічною опорою централізованій владі, крім того, язичницька Русь протиставляла себе сусіднім християнським державам. Необхідна була радикальніша релігійна реформа.

До цього часу Володимир досяг великих успіхів у стосунках з Візантією. У 985 р. візантійський імператор Василь II звернувся до Володимира за допомогою в придушенні заколоту в Малій Азії. Володимир надав військову допомогу імператорові, але зажадав за дружину його сестру Ганну. У відповідь візантійці висунули свою умову: Ганна може вийти заміж тільки за християнина. Виникла конфліктна ситуація, розв'язати яку Володимир спробував силою

зброї. У 988 р. він узяв грецьке місто Херсонес, яке русичі називали Корсунем. Володимир був хрещений у Корсуні, а, повернувшись до Києва, влаштував масове хрещення його жителів у річці Почайні, притоці Дніпра. Обряд хрещення проводили візантійські служителі культу, які прибули з Володимиром до Києва. Таким чином, християнство стало державною релігією Київської Русі, а Володимир був згодом канонізований церквою і названий Святим. Зрозуміло, хрещення Русі не було одномоментним актом, аж до XIII ст. в окремих місцях ще стояли язичницькі ідоли, але християнство неухильно входило в життя і душі руських людей. Прийняття християнства для Русі було, безперечно, прогресивним актом і мало величезне значення для історичної долі її народів.

Ярослав Мудрий (1019 — 1054 рр.). Після смерті Володимира, що залишив численних нащадків, на Русі знов спалахнули княжі усобиці. Старший син Володимира (прийомний) Святополк, що був прозваний у народі «Окаянним», напав на своїх молодших братів Бориса і Гліба й убив їх. Борис і Гліб були дуже молоді, праведні й улюблені народом. Їх життя і мученицька смерть дозволили церкві канонізувати Бориса і Гліба. Вони стали першими руськими святими.

Проти Святополка виступив його звідний брат Ярослав, який княжив у Новгороді. Битва між їхніми дружинами сталася в 1016 р. на Дніпрі поблизу міста Любеча. Перемогу одержав Ярослав, і Святополк був вимушений втекти до свого тестя, польського короля Болеслава I. У 1018 р. Болеслав I захопив Київ та повернув престол Святополку. Ярослав відступив до Новгорода, де почав збирати нове військо. У Києві поляки поводитися як окупанти, що викликало проти них народне повстання. Болеслав I повернувся назад до Польщі, а Святополк звернувся за допомогою до печенігів. У 1019 р. Святополк з печенігами виступив на Київ, але на річці Альті його зустріло військо Ярослава. Після кровопролитної битви Святополк утік, а Ярослав зайняв київський престол.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав, князь Тмутаракані. Вирішальна битва між ними сталася під Черніговом, і хоча битву виграв Мстислав, обидві сторони виявилися надзвичайно ослабленими. У 1026 р. в місті Городці на Десні брати підписали мир, за яким Мстислав отримав Чернігів і землі на схід від Дніпра. Ярослав повертався до Новгорода, але отримував всі руські землі на захід від Дніпра. Київ не дістався нікому. У 1036 р. Мстислав помер, і вся Русь перейшла під владу Ярослава, який перебрався до Києва.

Період князювання Ярослава Мудрого вважається розквітом Київської Русі. У 1036 р. Ярослав завдав біля стін Києва страшної поразки печенігам, від якої вони вже так і не змогли оговтатися.

Здійснивши військові походи на захід і на північ, Ярослав приєднав до своєї держави землі Червоної Русі (раніше зайняті поляками), а також землі балтійських і фінських племен. У 1043 р. він провів невдалу війну проти Візантії, після чого в 1046 р. був підписаний міцний мир з імператором.

Значну увагу Ярослав приділяв церкві й будівництву. У 1051 р. митрополитом Київським уперше був призначений місцевий уродженець Іларіон, який демонстрував певну незалежність руської церкви від Константинополя. У Києві були побудовані прекрасний Софійський собор і Золоті ворота з надвратною церквою, які й сьогодні є шедеврами світової архітектури. Всього в столиці за часів Ярослава налічувалося близько 400 золотoverхих храмів. Місто було обнесене потужними оборонними валами завдовжки у 3,5 км., заввишки 14 м. і завтовшки 30 м. На валах підносилися міцні дубові стіни. Перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою. Київ викликав захоплення в сучасників і не поступався кращим містам світу.

Ярославу Мудрому належить і перший руський збірник законів — «Руська правда». Уважне вивчення цього документа дозволяє зробити висновок про те, що за часів Ярослава Київська Русь була вже досить розвиненою феодальною державою. Русь часів Ярослава приголомшувала іноземців своєю письменністю, поширеною не лише серед знатних людей, але й у простолюдді. Сам князь зібрав унікальну бібліотеку, яка, на жаль, не збереглася до наших часів. У Києві діяли декілька шкіл, чого ще не було в переважній більшості європейських міст.

Міжнародний престиж Київської Русі був піднятий на небувалу висоту. Про це свідчать династичні шлюби, що пов'язували сім'ю Ярослава з правлячими європейськими дворами. Сам Ярослав був одружений на шведській принцесі Інгігерді; його дочки Єлизавета, Ганна та Анастасія були одружені відповідно з королями Норвегії, Франції та Угорщини; невістками Ярослава були: сестра польського короля, внучка німецького і дочка візантійського імператорів.

Ярослав Мудрий помер у Києві в 1054 р. і був похований у Софійському соборі. Перед смертю Ярослав розподілив руські міста між своїми синами: старший — Ізяслав — почав княжити у Києві, Святослав — у Чернігові, Всеволод — у Переяславі, Ігор — на Волині, а В'ячеслав — у Смоленську. Внукові Ростиславу була віддана Галицька земля.

Початок феодальної роздробленості. Проте навіть Ярославу Мудрому не вдалося запобігти подальшому розпаду єдиної давньоруської держави. Ізяслав не зміг утримати одноосібну владу, і був вимушений ділити її зі Святославом і Всеволодом. Правління ста-

рших братів викликало незадоволення молодших, і подальша жорстока боротьба за престол стала неминучою.

Послабленню Київської Русі сприяли і численні повстання міських низів, які відчули слабкість центральної влади. Восени 1068 р. на Переяслав напали половці, і місцевий князь Всеволод звернувся за допомогою до старших братів. Ізяслав і Святослав виступили зі своїми дружинами проти спільного ворога. Проте битва з половцями на річці Альті завершилася розгромом руських князів. Із залишками війська вони відступили до своїх земель.

Поразка на Альті послужила приводом для повстання київських низів проти Ізяслава. Князь втік до своїх родичів у Польщі, а в 1069 р. повернувся з поляками до Києва та відновив тут свою владу. Подальша боротьба за владу призвела до розпаду союзу Ярославичів і до тривалих міжусобних війн. На княжому з'їзді в Любечі в 1097 р. був висунутий новий принцип у стосунках між удільними князями: «Кожен князь та тримає вотчину свою», що свідчило про закінчення всевладдя київських князів. Зміцнювалася політична самостійність окремих князівств. Найбільш значними із них на території сучасної України були: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицько-Волинське і Новгород-Сіверське.

Ослаблення єдиної давньоруської держави збігається за часом із появою в південних степах багаточисельних кочових племен половців. Боротьба з половцями стає постійним атрибутом життя південноруських князівств упродовж XII — початку XIII ст. На початку XII ст. найбільших успіхів у війні з половцями досяг енергійний князь переяславський Володимир Мономах.

У період князювання в Києві Святополка Ізяславича (1093 — 1113 рр.) різко погіршилося положення міських низів. Це було пов'язано з тим, що половці значно ускладнили підвезення солі з південних районів до Києва. Розвинулася активна спекуляція цим необхідним продуктом, що викликало невдоволення народу. Смерть Святополка в 1113 р. послужила зручним приводом для «соляного» бунту в Києві. Міські власті не змогли самостійно придушити повстання низів. У цій обстановці на київський престол був запрошений рішучий князь Переяслава Володимир Мономах. Йому вдалося швидко взяти ситуацію під контроль і навести у місті лад.

Володимир Мономах (1113 — 1125 рр.). Новий 60-річний київський князь був сином Всеволода Ярославича і дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. Під час князювання в Києві Володимира Мономаха і його сина Мстислава (1125 — 1132 рр.) намітилася тенденція до відродження сильної центральної влади. Мономах користувався загальною пошаною і любов'ю. Навколо

нього об'єдналися і князі, і народ перед обличчям спільного сильного ворога — половців.

За літописними джерелами, Володимир Мономах здійснив більше 80 походів проти половців, знищивши при цьому більше 200 їхніх вождів. Його найвдаліші походи відбулися в 1103, 1107 і 1111 роках. Половці зазнали настільки нищівних поразок, що багато хто з них почав переходити на службу до руських князів.

Велику увагу князь приділяв і внутрішньому життю держави. При ньому був прийнятий «Статут», який значно покращував положення простого народу і сприяв консолідації суспільства в цілому. По всій Русі велося велике будівництво. У Києві з'явилися постійний міст через Дніпро, а також нові храми і монастирі. Будувалися й інші міста Київської Русі. Стабілізація внутрішньополітичного положення, припинення усобиць і половецьких набігів сприяли економічному розвитку держави. Розширювалися сільськогосподарське і ремісниче виробництво, помітно зросла зовнішня і внутрішня торгівля.

Проте період відродження потужної, єдиної держави був недовгим. Після смерті Мстислава в 1132 р. з новою силою спалахнула безперервна княжа ворожнеча. Давньоруська держава назавжди зникає як єдине політичне ціле. Йде активний процес її розпаду на цілком самостійні князівства. Яскравим свідоцтвом цьому стало відділення в 1137 р. від Київської Русі Новгород. Незабаром його приклад наслідували й інші князівства.

Розпад Київської Русі. Найбільшим феодальним князівством на території України було Київське. Воно розташовувалося на багатих землях Середнього Подніпров'я і налічувало 45 міст і безліч інших населених пунктів. Найбільшими містами князівства були Київ, Канів, Черкаси, Овруч, Житомир і Чорнобиль. Київ залишався політичним та економічним центром князівства й одним з найбільших міст Європи. Населення Києва досягало 50 тис. чоловік, тут знаходилися потужна фортеця, княжий двір, адміністративні будівлі, подвір'я місцевої знаті. Крім того, Київ залишався церковним і релігійним центром усіх руських земель. У місті знаходилися резиденція митрополита, багато храмів і монастирів, найбільша на Русі Києво-Печерська лавра.

На півдні територія Київського князівства межувала із землями половців, які здійснювали часті набіги на Русь. Київські князі були вимушені постійно піклуватися про захист своїх південних рубежів.

Київ продовжував грати роль центру руських земель, і боротьба за місто між численними князями не припинялася. У період між 1146 і 1246 рр. Київ 47 разів переходив із рук у руки, й у ньому по черзі правили 24 князі.

На лівому березі Дніпра з центром у давньому Чернігові розташувалося Чернігово-Сіверське князівство. Воно було одним із найбільших і могутніх на українських землях. Князівство займало території північно-східної України, південно-східної Білорусі та західної Росії. У XII ст. з його складу виділилося Новгород-Сіверське князівство.

Традиційно на цих землях правили нащадки Олега Святославича, внука Ярослава Мудрого. Тут розташувалися 46 староруських міст, найбільшими з яких були Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Ніжин, Прилуки, Рильськ, Остер. Князівство мало достатньо розвинене землеробство і ремісниче виробництво.

Страждаючи від постійних набігів половців, чернігівські та новгород-сіверські князі були змушені здійснювати часті походи у степ. Не всі вони закінчувалися звитязно. Літопис зберігає розповідь про похід проти половців у 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря, який був розбитий кочовиками і навіть потрапив до них у полон. Ця історична подія лягла в основу відомого староруського літературного твору — «Слова о полку Ігоревім».

Значним було Переяславське князівство, що знаходилося на лівому березі Дніпра нижче Києва. Воно налічувало 25 міст із центром у Переяславі. Тут успішно розвивалися землеробство, ремесла та різні промисли. Проте головною проблемою князівства була боротьба з половцями, з територією яких Переяславське князівство мало досить протяжний кордон на сході та півдні.

Західно-українські землі. На території південно-західних областей сучасної України виділялися Галицьке і Волинське князівства. На заході вони межували з Польщею та Угорщиною, і мали з цими країнами стійкі культурно-економічні зв'язки, а також нерідкі військові зіткнення.

Головними містами Волинського князівства були Володимир-Волинський, Любомль (сучасний польський Люблін), Кам'янець, Луцьк, Кременець, Холм. У Галицькому князівстві виділялися міста Галич, Перемишль, Звенигород, Терехівля. Князівства розташовувалися у сприятливій кліматичній зоні, мали багато родючих земель, густих лісів і повноводних річок. Тут швидкими темпами розвивалися економіка і торгівля.

У 1199 р. обидва князівства були об'єднані під владою Романа Мстиславича, нащадка Володимира Мономаха

Перше зіткнення з монголо-татарами. XIII вік є важливим рубежом в історії України й усєї Європи. Це пов'язано з татаро-монгольськими завоюваннями, що мали серйозні наслідки для долі народів Азії та Східної Європи. На Русі монголів називали татарами, звідси з'явився термін «монголо-татари».

У безкрайніх степах далекої Монголії наприкінці XII — початку XIII ст. сформувалася потужна держава на чолі з талановитим полководцем Темучином, який у 1206 р. прийняв ім'я Чингізхана (великого хана). Монголи вели постійні загарбницькі війни, їм удалося підкорити Китай, Середню Азію і Закавказзя. У 1222 р. 25-тисячний монгольський загін з'явився на східному кордоні половецьких володінь.

Половецький хан Кобяк звернувся за допомогою до руських князів. На початку 1223 р. в Києві відбувся княжий з'їзд, а незабаром на Русь прибули і монгольські послы. Монголи запропонували руським князям мир, якщо вони не втручатимуться у справи степовиків. Проте було вирішено, правда, не одностайно, виступити на допомогу половцям, при цьому монгольські послы були необачно вбиті.

На початку травня 1223 р. троє руських князів зі своїми дружинами виступили на з'єднання з половцями. У похід проти монголів рушили: київський князь Мстислав Романович, галицький — Мстислав Удатний, чернігівський — Мстислав Святославич. Руське воїнство перейшло Дніпро й об'єдналося з половцями. Битва з монголо-татарами відбулася 31 травня 1223 р. в Приазовських степах на річці Калка.

У цій битві руські князі діяли вкрай неузгоджено. Першим раптово атакував монголо-татар Мстислав Удатний. Його підтримали половецькі полки, але решта руського війська залишилася стояти на місці. Під час відчайдушної сутички з монголами половці почали відступати, зм'явши при цьому руські дружини. Побачивши поразку Мстислава Удатного, два інших руських князя стали укріпленим табором на березі ріки. Взявши в облогу табір, монголо-татари запропонували руським почесну капітуляцію, обіцяючи зберегти їм життя. Проте, коли дружини покинули свій табір, монголи напали на них і знищили велику частину воїнів. Мстислав Романович і Мстислав Святославич були захоплені в полон. Роману Галицькому з частиною своїх військ удалося втекти. Вороги переслідували руських до самого Дніпра, а потім повернули назад. Полонені князі з їх найближчим оточенням були зв'язані, покладені на землю, а зверху монголи спорудили настил з дощок, на якому бенкетували до тих пір, поки князі не задихнулися.

Розбивши руських на річці Калці, монголо-татари не зважилися відносно слабкими силами рушити углиб країни і відступили на схід. Вони зникли також раптово, як і з'явилися. Русь зітхнула з полегшенням, але, як виявилось, ненадовго.

Похід хана Батия. Фатальне для Русі рішення про похід на захід було ухвалене монголами на з'їзді їх воєначальників у Каракорумі

в 1235 р. Великий Чингіз-хан заповідав своєму внукові ханові Батію всю Європу, але її ще треба було завоювати. Після ретельної підготовки Батий в 1237 р. повів на захід 140-тисячну нещадну і войовничу монголо-татарську орду. Першою європейською державою на її шляху лежала обширна і багата Русь, розділена на півтора десятки самостійних удільних князівств.

Взимку, наприкінці 1237 р., монголо-татари раптово з'явилися біля стін давньої Рязані. Місто не побажало підкоритися завойовникам, було взяте, розграбоване і повністю знищене. У полон монголи брали тільки майстрів, молодих жінок та інколи дітей — решта підлягала знищенню. Спалена монголами Рязань так ніколи і не змогла відродитися на колишньому місці. Потім настала черга Володимира — головного міста Північно-Східної Русі. Володимирський князь Юрій Всеволодович виступив проти полчищ Батія зі зброєю в руках. Кривава битва на річці Сіті 4 березня 1238 р. завершилася повним розгромом руських і загибеллю самого князя. Незабаром місто Володимир, яке вже практично нікому було захищати, було захоплене монголо-татарами. Пройшовши землями Північно-Східної Русі, Батий розграбував і зруйнував Ростов Великий, Суздаль, Углич, Твер, Москву та інші її міста. Восени 1238 р. монголо-татари відійшли у степ, де відпочили від важкого походу і поповнили свої ряди.

Навесні 1239 р. Батий почав новий наступ, цього разу його метою були південноруські князівства. На території сучасної України монголо-татари вперше з'явилися під Переяславом. Спроба русичів відбити натиск орди не вдалася, місто було зруйноване і спалене. Наступною жертвою монголів став древній Чернігів. Ослаблена в боях орда не ризикнула відразу ж рушити на Київ і знову відкотилася в степ.

Тільки восени 1240 р. величезне військо хана Батія підійшло до Києва. Літописець, підкреслюючи численність монгольського війська, говорить: «Нічого не було чути із-за скрипу возів його, реву верблюдів його та іржання коней його». Монголо-татари були вражені величчю і красою давньої столиці і запропонували її жителям відкрити ворота міста. Проте кияни вирішили битися до кінця. Київський князь Михайло втік із міста. Керувати обороною Києва прибув посланець князя Данила Галицького воєвода Дмитро, людина хоробра й обізнана у військовій справі.

Облога Києва була довгою і жорстокою. Маючи величезну чисельну перевагу, монголи безперервно штурмували місто. За допомогою стінобитних машин їм часто вдавалося робити проломи у міських стінах, але кияни кожного разу знаходили сили для їх відновлення. Проте така нерівна боротьба не могла продовжуватися

нескінченно. На початку грудня 1240 р. монголо-татари вдерлися до міста. Відчайдушні бої в Києві йшли за кожну вулицю, за кожен будинок. Незабаром єдиним оплотом киян залишилася давня Десятинна церква, але її зводи завалилися, не витримавши безлічі людей і поховали під собою останніх захисників міста. Поранений воєвода Дмитро був схоплений монголо-тарами, але хан Батий побажав зберегти життя мужньому воїнові.

На початку 1241 р. хан Батий рушив на західно-українські землі — Волинь і Галичину. Багато міст не чинили опору монголо-татарам і не були зруйновані. Героїчно билися проти загарбників Володимир і Звенигород, але обидва ці міста були взяті і зруйновані, причому Звенигород так ніколи і не відродився. Проте монгольська армія, зазнавши величезних втрат на Русі, була вже не така сильна. Крім того, лісиста і гориста місцевість не давала повною мірою використовувати всі переваги монгольської кавалерії. Батий прагнув захопити Західну Європу й обмежився офіційним визнанням своєї верховної влади над Волинню і Галичиною.

Минувши територію Галицько-Волинського князівства, Польщі й Угорщини, монголо-татари вдерлися до Чехії. Тут у 1242 р. в битві під Оломоуцем вони зазнали поразки від об'єднаних сил західноєвропейських лицарів, і були вимушені повернути на південь. Монголо-татарська кіннота дійшла до узбережжя Адріатичного моря і тільки після цього повернула назад, на схід. Завойовники осіли у степах нижньої Волги й організували тут свою державу — Золоту Орду з центром у місті-стані Сараї.

У результаті походу хана Батия Давньоруська держава припинила своє існування. На руських землях встановилося панування іноземців — монголо-татарське ярмо. Проте героїчний опір Русі кочовикам у значній мірі врятував від неминучого руйнування західноєвропейську культуру.

Хоча завойовані руські князівства політично не входили до складу Золотої Орди, вони повинні були платити монголо-татарам важку данину, а руські князі затверджувалися на престолі монгольськими ханами. Для народів, які населяють територію сучасної України, так само, як і для інших східнослов'янських народів, монголо-татарське ярмо явилось величезним негативним чинником. Воно означало масову загибель людей, знищення величезних матеріальних і культурних цінностей, ізоляцію від європейських країн. Все це гальмувало розвиток історичного прогресу на території колишньої Київської Русі.

Князь Данило Галицький. У 1238 р. князь Данило зміг успішно подолати натиск німецьких лицарів-хрестоносців, завдавши їм поразки під містом Дорогочин над Бугом. Проте головна небезпека

загрожувала зі сходу — тут вже вдерлися на руські землі монголо-татарські орди.

Нашестя хана Батия не так згубно вплинуло на західні землі України, як на східні, але і тут воно було страшним. Багато міст лежали в руїнах, решта була вимушена платити монголам велику данину. Князь Данило номінально визнав владу монгольського хана. Проте Галицько-Волинське князівство не втратило повністю своєї самостійності й продовжувало існувати як відносно незалежна держава.

У 1245 р. біля міста Ярослава князь Данило Галицький завдав нищівної поразки об'єднанім польсько-угорським військам, що надовго зупинило агресію Угорщини та Польщі на українські землі та значно підняло міжнародний авторитет Галицько-Волинського князівства. Проте одночасно боротися на заході з поляками й угорцями, а на сході з монголо-татарами князь не мав ніякої можливості.

У 1246 р. Данило був змушений відправитися до Золотої Орди. В ординській столиці, місті Сараї, відбулася його зустріч із ханом Батием, де була досягнута певна домовленість. Данило визнав себе васалом Золотої Орди, та отримував підтвердження на князювання.

Залежність від монгольських ханів завжди обтяжувала Данила Галицького, і в 1253 р. він звернувся за допомогою до Римського папи Інокентія IV. Прагнучи отримати підтримку проти монголо-татар з боку об'єданого західноєвропейського лицарства, князь погджувався на перехід своїх володінь під церковну юрисдикцію Риму. Папа Інокентій IV прислав Данилу Галицькому королівську корону, але реальної військової допомоги проти ординців не надав. Таким чином, союз між Галицько-Волинським князівством і Римом не отримав подальшого розвитку.

У 1252 — 1253 рр. князь спробував втрутитися в європейські справи, оженивши свого молодшого сина Романа на спадкоємиці австрійського престолу. Проте наявність у тилу величезного монгольського війська не дозволила Данилу гідно підкріпити озброєною силою свої зазіхання на австрійські землі.

У свою чергу, Орда також з недовірою відносилася до галицького князя. У 1259 р. монгольський полководець Бурундай з великими силами несподівано вдерся у західноукраїнські землі. Монголи зажадали руйнування кріпосних стін мешканцями всіх міст Галичини і Волині, а в разі відмови зруйнувати свої кріпосні стіни ординці загрожували населенню повним знищенням. Князь був змушений погодитися на ці принизливі умови.

Данило Галицький приділяв велику увагу внутрішньому розвитку своїх земель. Відновлювалися зруйновані раніше монголо-

татарами міста, будувалися нові. Так, у 1256 р. було засноване місто Львів, яке отримало свою назву за іменем старшого сина князя. До нових міст запрошувалися ремісники і купці з Польщі, Угорщини і Німеччини, а також зі східноукраїнських земель. Крім того, тут поступово влаштувалися численні общини вірмен та євреїв.

Князь Данило Галицький помер у 1264 р., залишивши по собі добру історичну і людську пам'ять.

Західно-українські землі на початку XIV ст. Спадкоємцем Данила Галицького став його син Лев Данилович (1264 — 1301 рр.). Його правління відрізнялося відносним спокоєм у державі та подальшим її зміцненням. Одружившись з дочкою угорського короля Бели IV, Лев тим самим гарантував безпеку західних кордонів своєї держави. Князь успішно розвивав дипломатичні стосунки із Золотою Ордою, йому навіть удалося відновити фортеці, зруйновані раніше за наказом хана. Лев Данилович приєднав до своєї держави Люблінську землю в Польщі та місто Мукачеве в Закарпатті. Столицю Галицько-Волинського князівства в 1272 р. він переніс до міста Львова.

Син Лева, Юрій I Львович правив порівняно недовго (1301 — 1308 рр.). Його князювання ознаменувалося двома важливими подіями. Столиця держави була перенесена до міста Володимир-Волинський, а в 1303 р. утворилася окрема Галицька церковна митрополія. Остання подія була особливо важливою для України, оскільки вже наприкінці XIII ст. київські митрополити перебравися до Суздаля, а потім до Москви. Галицька митрополія стала, таким чином, православним центром України. Землі, підпорядковані Галицькій митрополії, почали називати в тогочасних церковних документах Малою Руссю, у той час як землі, підпорядковані митрополиту Київському і Володимирському (з часом він буде зватися митрополитом Московським), отримали назву Велика Русь.

Останніми галицькими князями місцевої династії були Андрій Юрійович і Лев П Юрійович, які правили спільно в 1308 — 1323 рр. Втрутившись до невдалого антиугорського повстання в Закарпатті, галицькі князі втратили місто Мукачеве і прилеглі до нього території. Прагнучи протидіяти зростаючому впливу Литви, вони підтримували дружні взаємини з лицарями Тевтонського ордену. Обидва брати одночасно загинули в сутичці з монголами-татарами.

Останнім галицьким князем був польський родич Романовичів Болеслав Мазовецький. Він прийняв православ'я та ім'я Юрій. Юрій-Болеслав П правив до 1340 р., прагнучи не відступати від політики своїх попередників. Багато міст Західної України за часів його правління отримали магдебургзьке право, що повинно було

обмежити владу місцевого боярства. Незадоволені цим феодалі в 1340 р. отруїли князя. З цього часу західноукраїнські землі на довгі століття потрапляють під іноземне панування.

Таким чином, Київська Русь до монголо-татарського нашествия мала великий міжнародний авторитет, високий рівень культури. На Русі збереглися традиції прямої демократії. Віче (народні збори) скликалися в давньоруських містах для вирішення важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики князівства. На північному заході Русі існували навіть дві вічові республіки: Новгородська та Псковська. Вони припинили своє існування відповідно у XV та XVI століттях.

Закономірний розвиток Київської Русі перервала монголо-татарська навала. Багато квітучих міст перетворились на купи попелу. У вогні пожеж загинули культурні цінності: літописи, літературні твори, архітектурні споруди. Київська Русь прийняла на себе страшної сили удар монголо-татарських військ. Своєрідним щитом давньоруські землі захистили Європу, християнську цивілізацію від смертельної небезпеки.

Контрольні питання і завдання

1. З якими подіями пов'язане виникнення Київської Русі?
2. Які походи київських князів на Царьград Вам відомі?
3. Визначте напрями головних походів князя Святослава.
4. Чому Святослав хотів перенести столицю Русі на Дунай?
5. За яких обставин загинув князь Святослав?
6. У чому полягає історичне значення хрещення Київської Русі?
7. Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність Ярослава Мудрого.
8. Назвіть головні причини феодальної роздробленості.
9. Назвіть князівства, на які розпалася Київська Русь.
10. У чому полягає головний підсумок діяльності Володимира Мономаха?
11. Назвіть причину виникнення конфлікту між давньоруськими князівствами і монголо-татарами.
12. Опишіть хід битви на річці Калці.
13. Чи можна було, на Ваш погляд, уникнути зіткнення з монголо-татарами?
14. Охарактеризуйте головні особливості історичного розвитку західно-українських земель.
15. У чому полягала головна мета зовнішньої політики Данила Галицького? Яким чином вона досягалася?

Україна і Литва на початку XV ст. Після монголо-татарського нашестя значна кількість жителів південноруських князівств, прагнучи знайти свободу, перебиралася на північ, до лісів Білорусі та Прибалтики, а також тікала до Польщі. У XIII ст. у результаті об'єднання литовських племен виникло Велике князівство Литовське, яке перетворилося незабаром на одну із сильніших держав Східної Європи.

З часом усе більша кількість не лише простих людей, але й представників знатних родів південноруських князівств знаходили притулок у литовській державі. Багато знатних руських сімей поріднилися з верхівкою литовського суспільства, спонукаючи тим самим литовського князя Гедиміна здійснити похід на Південну Русь з метою вигнання монголо-татарів і приєднання цих земель до об'єднаної литовсько-руської держави. Такий військовий похід був здійснений силами Гедиміна і південноруських князівств у 1320 р. У вирішальній битві на річці Ірпень союзники розбили татар. Південноруські землі почали поступово входити до складу Великого князівства Литовського.

Важливо відзначити, що цей процес не носив характеру литовського завоювання, швидше це було об'єднання двох народів у рамках єдиної держави, хоча верховна влада в ній номінально і належала литовському князю. Сказане підтверджує той факт, що князь Гедимін відновив на Україні колишні форми правління під керівництвом обраних населенням посадових осіб. Намісником України був затверджений князь Ольшанський, представник одного з давніх руських князівських родів. Князь Гедимін не лише підтвердив всі права і звичаї руського народу, але і ввів їх на території всієї Литви.

У 1362 р. спадкоємець Гедиміна литовський князь Ольгерд урочисто вступив до Києва. У тому ж році об'єднане литовсько-українське військо завдало страшної поразки монголо-татарам на річці Сині Води і вступило на територію Подолії. Місцеве населення вітало ці війська як своїх визволителів. З того часу монголо-татарське панування на території України припинилось.

На північно-східних землях колишньої Київської Русі в XIV ст. розвивається процес піднесення Московського князівства, яке поступово збирало навколо себе північні та східні російські території. Спочатку ці землі іменувалися Московією або Московським князівс-

твом, але потім тут утвердилась назва «Росія». Одночасно південно-руські й західноруські території колишньої Київської Русі почали іменуватися «Малою Руссю» або «Україною». І хоча ще довгий час тут зберігалася і стара назва «Русь», ми вживатимемо надалі найменування «Україна», щоб уникнути термінологічної плутанини.

Отже, на початок XIV століття на території колишньої Київської Русі склалися три великі адміністративно-політичні одиниці. На півночі ще зберігали свою незалежність Новгородська та Псковська вічові республіки. На північному сході утворилася Московська або Російська держава, залежна від монголо-татар. На південно-західних землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, почала формуватися самостійна українська народність. У XIV ст. до складу України входили території колишніх князівств: Київського, Чернігівського, Переяславського, Новгород-Сіверського, Галицько-Волинського, а також частково Причорноморські степи, що не відносилися раніше до території давніх князівств. У Криму розташувалася окрема група татар, що утворила незабаром залежне від Золотої Орди Кримське ханство.

Польська експансія. Відразу ж після смерті Юрія-Болеслава II, останнього самостійного правителя Галичини, почався наступ польських феодалів на українські землі. У 1340 р. польські війська під командуванням короля Казимира III вступили на територію Галичини. Приводом для вторгнення була оголошена необхідність захисту місцевих католиків. Поляки, заручившись дипломатичною підтримкою Угорщини, зайняли міста колишнього Галицького князівства, встановили тут свою владу і повернулися до Польщі.

Тим часом у Галичині йшов активний процес окатоличування місцевого населення. У 1375 р. у Львові заснували католицьке архієпископство, по всій країні почали виникати монастирі францисканського і домініканського орденів. Польські, угорські, чеські та німецькі феодали отримували земельні володіння в Галичині, що сприяло зростанню тут католицького населення. Частина місцевого боярства, прагнучи зберегти свої привілеї, також перейшла в католицизм. Таким чином, для українського населення постало питання про підпорядкування представникам народів іншої релігії та іншої культури. У майбутньому це не могло не призвести до численних конфліктів на релігійному, соціальному і етнічному ґрунті, до майже 600-річного протиборства цих народів.

Кревська унія. В останній чверті XIV ст. зовнішньополітична ситуація для Польщі та Литви значно ускладнилася. На заході посилився Тевтонський орден німецьких лицарів, який не приховував своїх агресивних намірів відносно польських і литовських земель. На сході зміцніла Московська держава, яка також являла собою не-

безпеку для Польщі та Литви. У цих умовах виникла об'єктивна необхідність об'єднання польсько-литовських сил перед обличчям навислої загрози.

14 серпня 1385 р. в невеликому білоруському місті Крево була підписана унія між Польщею і Литвою. Цей союз носив династичний характер, оскільки польська королева Ядвіга ставала дружиною великого литовського князя Ягайла. У результаті цього шлюбу Ягайло отримував польську корону, але при цьому був змушений взяти на себе ряд зобов'язань. Головними серед них були такі: Ягайло повинен був прийняти католицтво і сприяти переходу до цієї віри всього населення Литви, передати литовські й українські землі Польському королівству «довіку». Ці зобов'язання Ягайла викликали незадоволення як литовських, так і українських магнатів.

14 лютого 1386 р. Ягайло був офіційно проголошений королем Польщі під ім'ям Владислава I. Таким чином українські землі виявилися включеними до складу Польського королівства. Проте, об'єднання польського, литовського й українського народів в єдину державу трактувалося як добровільне і рівноправне. Підтвердженням цьому служать слова польських королів, сказані при їх коронації: «Приймаємо і долучаємо як рівних до рівних і вільних до вільних». За умовами об'єднання затверджувалися три рівноправні гетьмани з правами королівського намісника — Польщі, Литви й України, які були верховними воєначальниками на своїх територіях. Резиденцією гетьмана України було визначено місто Черкаси, а територія України розділилася в адміністративному відношенні на чотири воєводства: Київське, Чернігівське, Брацлавське і Волинське. Таким чином, до кінця XIV ст. практично вся територія України увійшла до складу об'єднаної польсько-литовської держави.

Вибори гетьмана України були привілеєм українського населення, а саме лицарства. До лицарського стану входили представники давніх руських княжих і боярських родів, воєначальники і прості воїни, звані тут «козаками». Цей стан мав рівні права з польським та литовським дворянством — шляхтою.

На рівноправній основі повинно було вирішуватися і релігійне питання. Православна церква в Україні зрівнювалася в «правах і перевагах» з римсько-католицькою церквою.

Проте більшість литовських і українських феодалів не збиралися беззастережно підкорятися волі короля Польщі. Антипольськи настроєні магнати об'єдналися навколо двоюрідного брата Ягайла, литовського князя Вітовта, який у 1392 р. був визнаний довільним правителем Литовського князівства. Прагнувши зміцнити свій вплив, Вітовт активно втрутився у міжособну боротьбу татарських ханів. У 1399 р. на річці Ворсклі сталася битва між литовсько-

українськими військами і татарами. У цій битві Вітовт зазнав жорстокої поразки, загинув цвіт литовсько-українського лицарства. Проте, не дивлячись на цю невдачу, Вітовт зумів допомогти династії Тохтамиша захопити владу в Золотій Орді. В якості подяки за це Вітовт отримав від монголо-татар грамоту зі зреченням від «історичних прав» на українські землі. Використовуючи сприятливу для себе ситуацію, Вітовт розширив кордони своїх володінь до берегів Чорного моря, а також ліквідував найбільші удільні князівства в Україні — Київське, Подільське, Волинське і Новгород-Сіверське. На цих землях почали правити намісники, що призначалися ним.

Польсько-литовська держава в першій половині XV ст. Хоча польсько-литовська унія й носила достатньо формальний характер, проте об'єднані сили змогли успішно протистояти зовнішній загрозі з південного сходу (татари), заходу (німецькі лицарі) та північного сходу (Московська держава). Так у 1401 р. магістр німецького Тевтонського ордена Магнус прислав королю Владиславу I два скривавлені мечі, які означали виклик на рішучу й жорстоку війну. Владислав I, зібравши об'єднану армію, до якої входило 37 тисяч вояків українського війська під командуванням гетьмана Венцеслава Святольдовича, виступив назустріч німцям. У битві біля міста Дінабурга німецькі лицарі зазнали поразки і були відкинуті від кордонів Польщі. Остаточна поразка Тевтонському ордену була завдана в битві біля Грюнвальда 15 липня 1410 р., в якій також взяли участь польські, литовські й українські полки, тут же діяли і руські війська зі Смоленська. Цікаво, що в битві при Грюнвальді українські полки вперше виступили під синьо-жовтими стягами. Такими об'єднаними зусиллями слов'янських народів був зупинений натиск на схід німецьких лицарів.

У Криму місцеві татари порвали стосунки із Золотою Ордою і встановили правління власної династії Гіреїв. Під їх контролем опинилася значна територія не лише самого Криму, але й причорноморських степів від Дністра до Кубані. Не маючи можливості самостійно захопити багаті генуезькі міста на узбережжі Криму, татари закликали на допомогу своїх одновірців турок. У 1475 р. турецькі війська захопили Феодосію (Кафу) та інші торговельні міста кримського узбережжя. За цю допомогу в 1478 р. кримський хан Менглі Гірей був вимушений визнати себе васалом турецького султана. Незабаром Крим перетворився на один із провідних центрів работоргівлі, причому значну масу рабів тут складали жителі України. Таким чином, на південних рубежах України з'явився дуже серйозний ворог, що постійно загрожував українським землям своїми грабінницькими набігами.

Початок нової епохи в українській історії. У 1500 р. спалахнула війна між Московською державою і Литвою. У ході військових дій

литовці зазнали ряду поразок і в 1503 р. були вимушені укласти з Москвою мир, згідно з яким територія з містами Черніговом, Новгород-Сіверським, Стародубом і Брянськом переходили до Московської держави. Таким чином був покладений початок входження частини українських земель до складу Росії.

У 1508 р. в північних районах України спалахнуло антипольське повстання на чолі з Михайлом Глінським. Глінський — представник татарської сім'ї, яка прийняла українську мову і звичаї. Здобувши блискучу освіту в Німеччині, він займав високі посади при дворі курфюрста Саксонії, а потім Великого князя литовського. Звинувачений у зраді, Глінський повернувся до своїх польських маєтків і незабаром підняв повстання. Повстанцям удалося захопити міста Турів і Мозир у Білій Русі, а також обложити Житомир і Овруч. Проте літом 1508 р. польські війська під командуванням короля Сигізмунда I розбили загони Глінського. Михайло Глінський з сім'єю втік до Москви, де був прийнятий великим князем Василем III. Племінниця Глінського — Олена — стала дружиною Василя III. Від цього шлюбу народився син Іван — майбутній цар Іван IV Грізний.

Виникнення і розвиток козацтва. Слово «козак» має тюркське походження. Так називали вільних людей, які нікому не підкорялися й ні від кого не залежали. В Україні перші козаки з'явилися в останній чверті XV століття. Як правило, козаками ставали селяни-втікачі, кількість яких збільшувалася у міру розповсюдження і зміцнення кріпацтва. Проте серед козаків можна було зустріти представників усіх станів і верств населення. Часто це були просто рішучі, сміливі люди, які шукали пригод і бажали поправити своє матеріальне положення. Не підкоряючись ніякій владі, козаки були змушені велику частину часу проводити на незаселених територіях, йдучи все далі до Дикого поля. Основним заняттям козаків була ратна справа, хоча часом вони займалися полюванням, рибним ловом і скотарством, головним чином, розведенням коней.

У 1552 — 1554 рр. канівський староста Дмитро Вишневецький («Байда») зібрав значний козацький загін і побудував за дніпровськими порогами на острові Мала Хортиця добре укріплений форт. Так був покладений початок Запорізької Січі — колиски і центру українського козацтва.

Запорожцем міг стати будь-який чоловік християнського віросповідання. Жінки і діти на Січ не допускалися. Запорожці жили за своїми власними неписаними законами, були рівні в правах і всі могли брати участь у спільних зборах — «радах». Посади отамана (гетьмана), писаря, судді, осавулів та ін. були виборними. Всього запорожців налічувалося 5 — 6 тис. чоловік і вони були серйозною військовою силою. Уряд, визнавши корисність існування Запорізь-

кої Січі, офіційно заснував посаду кошового отамана — командувача запорізького війська, номінально підпорядкувавши його гетьманові України.

У 1569 р. гетьманом України був обраний Михайло Вишневецький. Його чекало завдання виступити з військом до Астрахані на допомогу росіянам, яких взяли в облогу турки і татари. Напередодні російський цар Іван IV Грозний повернув Польщі місто Полоцьк і за це польський король бажав віддячити російському самодержцеві.

Дійшовши до Астрахані, гетьман Вишневецький побачив, що турки і татари, які взяли місто в облогу, мали в своєму розпорядженні два окремих табори недалеко від нього. Сам Вишневецький розбив свій табір осторонь, на березі Волги. Після цього гетьман почав щоденні об'їзди своєю кавалерією турецького табору, супроводжуючи їх легкою перестрілкою з турками, після чого незмінно повертався до свого табору. Досить скоро турки звикли до такого маневру козаків і не надавали йому особливого значення. Продовжуючи такі наїзди, гетьман відправив до міста лазутчика, який повідомив взятим в облогу день і годину необхідної вилазки. У призначений день гетьман виступив як завжди зі свого табору з кіннотою, проте цього разу його кавалерія прикривала з фронту і з флангів 15-тисячний корпус козацької піхоти. Підійшовши впритул до турецького табору, що зберігав повний спокій, кавалерія раптово розступилася — і на турок нестримно ринула українська піхота. Удар був настільки несподіваним, що турки не змогли організувати скільки-небудь серйозного опору. Незабаром вони не витримали козацького натиску і побігли до татарського стану, сіючи паніку і сум'яття. До козаків своєчасно приєдналися і воїни з Астрахані, які підсилили поразку ворога. Побачивши повний розгром турок, татари, не побажавши випробувувати долю, зняли свій табір і пішли від міста.

Гетьман Вишневецький, узяв в турецькому стані багату здобич і розділив її з російськими воїнами, чим викликав велике незадоволення серед українського війська, особливо запорізьких козаків. Вночі, незадоволені запорожці в кількості 5 тисяч чоловік, покинули табір гетьмана. Пройшовши вниз по річці Дону, вони зупинилися вище міста Азова на протилежному березі річки і заснували тут своє місто Черкаськ. Потім, запросивши до себе козаків, що жили в невеликій кількості по берегах Дону, вони організували козацьке Донське військо, при цьому звільнивши козаків від обітничі безшлюбності.

Люблінська унія. Вже на початку XVI ст. Велике князівство Литовське поступово почало занепадати. На економічному стані країни вкрай важко відбилися невдалі війни з Московією, у результаті яких Литва втратила північно-східні землі України. Все сильніше

відчувався політичний та економічний тиск з боку Польщі, яка прагнула захоплення всіх територій, що знаходилися під юрисдикцією Литви. У 1562 р. почалася нова важка війна з Московською державою, що не обіцяла нічого доброго для Великого князівства.

Опинившись перед загрозою повного розгрому і розпаду, Литва звернулася за допомогою до Польщі. Поляки погодилися подати необхідну підтримку Литві, але головною умовою при цьому висувалося об'єднання Польщі та Литви в єдину державу. Таку політику Польщі не підтримували великі литовські й українські магнати, та зате охоче підтримувала середня і дрібна литовсько-українська шляхта, яка сподівалася отримати такі ж права і вольності, як і польське дворянство.

Літом 1569 р. в польському місті Любліні король Сигізмунд Август відкрив сейм, покликаний вирішити питання про об'єднання. Як і слід було чекати, на сеймі виникли гострі суперечності між польською короною і магнатами Литви й України. У результаті блок литовсько-українських магнатів на чолі з князями Радзівіллою та Острожським покинув сейм, перервавши подальші переговори. У відповідь польський король, спираючись на підтримку литовської та української шляхти, оголосив про приєднання до своїх володінь Волині, Полісся і Києва. Князі були вимушені повернутися на сейм і погодитися на об'єднання. 1 липня 1569 р. Люблінська унія була підписана.

Історичне значення Люблінської унії величезне для долі країн Східної Європи й особливо для України. На європейській політичній карті з'явилася нова потужна держава — Річ Посполита, яка об'єднала землі Польщі, Литви й України. Нова країна мала єдиного виборного короля, спільні парламент (сейм), грошову одиницю, податки, а також проводила єдину зовнішню політику.

Враховуючи вищесказане, а також те, що українські землі перебували в оточенні трьох сильних держав (Польщі, Росії та Криму, залежного від Туреччини), можливість виникнення та розвитку незалежної України виглядала досить проблематично.

Положення українців у Речі Посполитій. Включення українських земель до складу найбільшої східноєвропейської держави — Речі Посполитої мало величезні політичні, економічні та культурні наслідки для населення України. З одного боку Україна ставала ближчою до Заходу, до європейського способу життя, з іншого — втрачала можливість для самостійного державного розвитку. Після підписання Люблінської унії всі українські землі, які ввійшли до складу нової держави, були розділені в адміністративному відношенні на шість воеводств — Київське, Галицьке, Волинське, Подільське, Брацлавське і Белзьке. І територія і населення цих земель складала досить значну частину Речі Посполитої.

Одним із головних наслідків включення українських земель до складу Речі Посполитої стало створення тут станової системи західного типу. Першим і головним станом стає дворянство. Основою українського дворянства стали представники декількох десятків давніх княжих родів, але переважну масу дворян склали люди, які перебували на військовій службі. Часто це були вихідці з міщан або селянства. Вони служили в кавалерії, що давало їм можливість отримання дворянського титулу і привілеїв. В Україні, як і в Польщі, таких дворян називали «шляхтою». У Польщі шляхта була наймогутнішим дворянським станом в Європі, налічуючи до 10 % всього населення країни. В Україні представники місцевої шляхти склали близько 5 % населення.

У Речі Посполитій шляхта була повністю звільнена від будь-яких податків і не несла ніяких державних повинностей, окрім військової служби. У XVI ст. шляхта підпорядкувала собі всі місцеві органи самоврядування і навіть великий сейм Речі Посполитої, який представляв фактично вищу владу в країні. Серед всіх європейських монархів влада польського короля була найбільш обмежена власним дворянством. А в 1573 р., коли помер останній представник династії Ягеллонів, шляхта привласнила собі право обирати на сеймі нового монарха. Тільки шляхта мала право володіти землею і селянами, і, таким чином, мала не лише політичне, але й економічне панування в країні.

Близько 15 % населення України в XVI ст. проживало в містах і називалося «міщанами». До цього часу багато українських міст вже давно володіли Магдебургським правом, тобто мали органи міського самоврядування. Ще в XIV ст. Магдебургське право отримали Львів (1356 р.) і Кам'янець-Подільський (1374 р.), у XV ст. — Луцьк (1432 р.) і Київ (1497 р.). У XV ст. кількість таких міст значно зросла. Наявність міського самоврядування надавала місту певну незалежність від шляхти і дозволяла вести самостійну економічну політику, що сприяло його швидкому господарському розвитку.

Переважна більшість населення України відносилися до селянства (до 80 % всіх її жителів), яке не мало ніяких політичних прав. Щоб мати можливість працювати на землі, яка була власністю феодалів, селянин повинен був платити оброк шляхтичеві або відпрацьовувати панщину в його маєтку. Коли землі було ще багато, а людей мало, життя селянина не було дуже важким. Так, ще в XVI ст. панщина в Україні рідко перевищувала два тижні в році, а решту всього часу селянин міг працювати на себе.

Проте на початку XVI ст. положення українського селянства почало швидко змінюватися не в кращий для нього бік. З відкриттям Америки в Європу полився потік заокеанського золота і срібла,

що сприяло збільшенню населення в європейських країнах, зростанню споживання продуктів харчування і підвищенню цін на них. У цих умовах Річ Посполита, володіючи величезним і продуктивним земельним фондом, швидко стає житницею Європи. Польські й українські феодали перетворюють свої маєтки на «фольварки» — господарства, націлені на виробництво продукції для ринку. Така переорієнтація економіки неминуче вимагала посилення залежності селян, яких необхідно було змусити працювати на феодала якомога більше. На просторах Речі Посполитої почало швидко розвиватися кріпацтво, що перетворювало селян на рабів своїх господарів. Так, у 1505 р. сейм повністю заборонив селянам змінювати місце проживання без дозволу пана.

Зміни в духовному житті України. З включенням України до складу Речі Посполитої важливі зміни почалися й у культурно-духовній сфері українського суспільства. Насамперед ці процеси стосувалися релігійної проблеми. З утворенням Речі Посполитої в рамках єдиної держави були вимушені співіснувати дві найбільші церкви — польська католицька і українська православна. Дуже швидко подібне положення призвело до гострого протистояння двох церков.

У Речі Посполитій католицька церква широко підтримувалася владою і носила характер державної релігії. У всіх польських містах активно діяли численні ієзуїтські колегії, що давали цілком європейську освіту і множили фанатичних послідовників католицизму.

Із включенням українських земель до складу Речі Посполитої починається процес широкого проникнення до України католицизму і польської культури. Величезну роль у цьому відігравали ієзуїтські колегії, що з'явилися в українських містах і землях. Незабаром почався масовий перехід представників української знаті до католицизму.

Проте й у таких скрутних умовах були окремі представники давніх українських родів, які прагнули за будь-яку ціну зберегти віру предків і самобутню культуру України. Одним з них по праву є князь Костянтин Острозький, мабуть найбагатший і могутніший український магнат Речі Посполитої. У 1578 р. в його маєтку на Волині знайшов притулок і підтримку друкар Іван Федоров, що втік з Москви. Тут була видана знаменита Острозька Біблія — перша в світі друкарська Біблія на слов'янській мові. У 1580 р. князь заснував так звану Острозьку академію, головним завданням якої було збереження і розвитку української культури і створення кадрів для її подальшого зростання і розповсюдження.

Велику роль у збереженні української культури і православ'я зіграли і так звані «братства». Братства на Україні були відомі ще з XVI ст. як об'єднання городян з метою утримування церков і за-

безпечення їх усім необхідним. Також члени братства піклувалися про міські лікарні, підтримували вдів і сиріт. Одним з головних напрямів діяльності братств була освіта. У багатьох українських містах існували братські школи, доступні для всіх бажаючих. Членом братства могла бути будь-яка православна людина незалежно від своєї станової приналежності. В основному це були представники дрібних міських торговців і ремісників, але інколи до братств вступали і достатньо багаті люди. У XVI ст. найбільш значні православні братства існували при Успенському соборі у Львові, у Галичі, Києві, Луцьку, Стрії, Холмі та ряді інших міст України. Саме Львівське братство в 1574 р. допомогло Івану Федорову створити у місті друкарню, де була випущена його перша книга «Апостол», що поклало початок книгодрукуванню в Україні.

Українське козацтво в останній чверті XVI ст. У 1574 р. українським гетьманом став Григорій Свірговський. Підкоряючись наказу короля, він виступив з козаками до Молдавії на допомогу молдавському господарю Іоану, який зазнав нападу турок. 23 квітня 1575 р. в битві біля міста Сороки гетьман уцент розбив турецьку армію під командуванням паші Кара-Мустафи. Полонений козаками паша з трофеями і прапорами був відправлений до Варшави, що стала столицею Речі Посполитої.

У 1579 р. гетьманом був обраний представник румунської правлячої династії Павло Підкова. Це стало можливим завдяки його багаторічній службі в козацькому війську, а також багатьом заслугам і подвигам. У роки гетьманства Павла в Румунії був усунений з престолу його родич Петро Підкова, який втік до України і просив заступництва гетьмана проти бояр-змовників.

Гетьман, узявши сім реєстрових полків, відправився з ними до Румунії, і в двох битвах розбив бунтівників, після чого рушив на Бухарест. Назустріч до нього вийшла депутація духовенства і городян, яка запропонувала гетьманові зайняти румунський престол. Петро Підкова зразу ж дав на це свою згоду. У результаті румунським господарем був проголошений гетьман України Павло Підкова. Вступивши до Бухаресту, він відпустив до України свої козачі полки, залишивши при собі лише нечисленну охорону. Знаходячись ще на марші, козаки раптово отримали звістку про загибель гетьмана. Павла Підкову підступно заманили до будинку одного з колишніх бунтівників-бояр і там зрадницьки вбили. Козакам залишилося лише забрати його тіло та поховати з почестями в Канівському монастирі.

До цього ж періоду відноситься і перше козацьке повстання в Україні, що сталося в 1591 — 1593 рр. на чолі з Криштофом Косинським. У 1591 р. за свої військові заслуги Косинський отримав масток на Київщині, але ці землі привласнив собі білоцерківський

староста. Ошуканий Косинський зібрав козаків і напав на Білу Церкву. Незабаром повстанський рух охопив Волинь і Поділля. Центральна влада не втрутилася в хід подій, і на чолі шляхетського ополчення встав князь Костянтин Острозький. 23 січня 1593 р. біля містечка П'ятка сталася вирішальна битва, в якій повстанці були розбиті, втративши при цьому близько 3 тис. убитими. Косинський відступив на Запорізьку Січ, а в травні 1593 р. з'явився із загоном козаків під Черкасами, де був убитий у сутичці. Після його смерті повстання припинилося.

Брестська церковна унія та її наслідки. Ідея об'єднання двох християнських церков, католицької та православної, виникла ще в XI ст., одразу після розколу християнства в 1054 р. Упродовж століть робилися більш менш активні спроби об'єднання християн в рамках єдиної церкви. Найближче до рішення цього питання підійшов Флорентійський собор в 1439 р. У роботі собору брали участь візантійський імператор Іоан Палеолог, константинопольський патріарх Йосип II, київський митрополит Ісидор і багато ієрархів римської церкви. Собор успішно здолав основні догматичні розбіжності двох церков і теоретично добився їх об'єднання. Проте проти такого ходу подій виступили католицька Польща і православна Московія, що не дозволило реально об'єднати християнство.

У XVI ст. ярим поборником об'єднання церков став орден єзуїтів, який активно діяв у Польщі та в Україні. Цього разу релігійна ідея об'єднання християн доповнювалася політичними й економічними інтересами. Польща була зацікавлена в підпорядкуванні української православної церкви Риму, оскільки це ще міцніше пов'язало б Україну та Білорусію з Річчю Посполитою й послабило би вплив на цих землях православної Московії. Тому фанатичним прихильником церковної унії (об'єднання) виступав польський король Сигізмунд III. З іншого боку, прихильники унії існували і серед українського населення Речі Посполитої. Створення єдиної церкви обіцяло для українців отримання рівних прав з поляками у політичній та економічній сферах. Однак ціною цього рівноправ'я була відмова від віри предків, а також неминуча полонізація України. Проте сама ідея виглядала досить привабливо і знайшла своїх впливових прихильників.

У 1590 р. львівський єпископ Балабан провів таємну нараду владик у місті Белзі, де були присутні єпископи Луцький, Холмський і Туровський, що схвалили ідею церковної унії. Пізніше до них приєдналися єпископи Володимирський і Перемишльський, а також київський митрополит Рогоза. Владики погоджувалися визнати авторитет і духовне лідерство римського папи, але при збереженні традиційних православних церковних обрядів. Наприкінці 1595 р.

два українські єпископи відбули до Риму для переговорів з папою Климентієм VIII, який з готовністю відгукнувся на пропозицію унії. 23 грудня 1595 р. в урочистій обстановці папа Климентій VIII офіційно прийняв українську православну церкву під свою владу.

Коли таємне стало явним і в Україні відкрито проголосили церковну унію, обуренню більшості українців не було межі. Населення країни лякала реальна загроза латинізації та полонізації України. На чолі антиуніатських виступів постав найбільший український магнат, князь Костянтин Острозький. Ситуація, що склалася, змусила польського короля Сигізмунда III піти на скликання церковного собору в Бресті з метою остаточного вирішення питання про унію.

Восени 1596 р. до Бресту прибули численні представники української шляхти, міщанства і духовенства. З польського боку були присутні деякі католицькі єпископи, представники польської шляхти і короля. З самого початку собор не зміг прийти ні до якої угоди і фактично розпався на два — католицький і православний, причому в католицькому взяли участь митрополит київський Рогоза і 8 православних єпископів. З 8 по 10 лютого обидва собори проводили свою роботу в Бресті та прийшли до кардинально протилежних рішень: католицький затвердив створення нової уніатської церкви (згодом її стали називати греко-католицькою), а православний засудив унію.

Таким чином, в українській церкві стався розкол, який породив непримиренну духовно-політичну боротьбу в Україні. Польський уряд на чолі з королем Сигізмундом III повністю встав на бік уніатів і почав пряме переслідування православних в Україні. Новий митрополит київський Іпатій також повів активну боротьбу за здійснення унії. Він переслідував непокірних священнослужителів, лишаючи їх приходу і сану, відбирав у православних храми і монастирі, школи і друкарні. Підкоряючись владі та сподіваючись набути нових пільг і привілеїв, велика частина української шляхти почала переходити в уніатство. Проте більшість населення України не прийняла унії та зберегла свою прихильність до православ'я.

Северин Наливайко. Боротьба проти поляків в Україні наприкінці XVI ст. у значній мірі пов'язана з ім'ям Северина Наливайка, згідно польським джерелам, «людини приємної зовнішності та видатних здібностей». Наливайко походив з міста Гусятин і довгий час служив у козацькому війську, добившись тут значного положення. Наливайко очолював великий загін козаків, що діяв проти турок у районі нижнього Дністра. У 1594 р. загін Наливайка вдерся до Молдавії, розбив військо молдавського господаря і захопив місто Яси, де взяв багату здобич. Потім козаки на чолі з Наливайком ходили на Тягиню, Білгород і Килію.

У 1595 р. майже 3-тисячний загін Наливайка повернувся на Брацлавщину і тут зупинився на постій, силоміць забираючи продовольство і фураж у місцевих шляхтичів. У цей час міщани Брацлава підняли повстання проти польської адміністрації. Козаки підтримали жителів Брацлава, допомогли їм захопити замок і вигнати представників влади. Брацлав був оголошений «вільним козацьким містом». Ця подія послужила початком великого повстання проти польської корони. Об'єднавши козаків і селян, які прилучилися до них, Наливайко переможним маршем пройшов Галичину, Волинь і Білорусь, займаючи міста і беручи з них контрибуцію.

У 1596 р. представники українського козацтва зібралися в місті Чигирині. Вони вирішили обрати нового гетьмана відповідно до своїх прав і звичаїв, не раз підтверджених польськими королями. Гетьманом України був обраний Северин Наливайко.

Гетьман Наливайко розіслав до всіх українських міст звістку про своє обрання, але багато його гінців були схоплені та вбиті поляками. Незабаром стало відомо про те, що польські війська збираються в повному озброєнні біля міст Черкаси і Біла Церква. Командувати польською армією був призначений коронний гетьман Жолкевський, до якого прилучився український магнат князь Ружинський зі своїм військом. Насамперед Жолкевський розправився з повсталим містом Брацлавом, тоді як Наливайко завдав поразки силам Ружинського під Білою Церквою. Незабаром Жолкевський з великою польською армією рушив на козаків.

У відповідь на це гетьман Наливайко зібрав козачі полки біля міста Чигирини і став табором на річці Тясмин, чекаючи дій поляків. Останні не змусили себе довго чекати. Великі польські сили під командуванням коронного гетьмана Жолкевського з'явилися перед козачим табором. Не бажаючи кровопролиття, козаки виставили перед своїм станом три білі корогви з хрестами і написом «Мир християнству!». Поляки теж виставили вперед три хрести, на яких були повішені козацькі старшини, послані до поляків напередодні для переговорів. На кожному тілі був прикріплений напис «Кара бунтівникам!». Після цього поляки атакували козацький табір. Наливайко, проте, заздалегідь заховав у засідку кращу частину свого війська, і, коли поляки підступили до козачого табору, вивів його і вдарив їм у тил. Польська армія опинилася «поміж двох вогнів» і зазнала страшних втрат. Битва продовжувалася 7 годин, нарешті поляки не витримали і побігли. На полі бою було зібрано понад 17 тис. трупів польських вояків, які були зариті навколо трьох хрестів з розпнутими козаками. Потім тіла страчених козаків були перевезені до Чигирини й урочисто поховані в Соборній церкві.

Після цього гетьман розділив своє військо на дві частини. Половину козаків (під командуванням полковника Лободи) він відправив до Лівобережної України з метою звільнення її міст від польських гарнізонів. Сам же з рештою військ рушив на Правобережжя з тією ж метою. Упродовж трьох з половиною місяців обидві українські армії очищали міста від поляків, маючи багато зіткнень з ними і незмінно перемагаючи. Проте Польща не могла змиритися з подібним ходом подій і на територію України перекидало все більше польських військ. Поступово співвідношення сил почало змінюватися не на користь козаків.

Влітку 1596 р. козаки побудували великий укріплений табір під містом Лубни, де відбивали атаки польських сил гетьмана Жолкевського. У цей час у козацькому стані почався розбрат. Частина козацької старшини схилилася до переговорів з поляками і повернення до колишнього положення справ у Україні. За підозрою у змові з ворогами був убитий полковник Лобода. У цих умовах поляки активізували свої військові та дипломатичні зусилля, спрямовані на успішне завершення боротьби. Після безперервного дводенного бомбардування козачого табору і багаточисельних обіцянок гетьмана Жолкевського, козаки пішли на переговори і склали зброю. При цьому Наливайко був схоплений представниками козацької старшини і переданий полякам. Польські солдати, увійшовши до козацького табору, порушили всі обіцянки свого гетьмана і влаштували масову різанину козаків, що склали зброю.

Наливайко з декількома своїми прихильниками був доставлений до Варшави, де після тривалих тортур козаки у 1597 р. з'явилися перед судом сейму. Всі вони були оголошені ворогами віри і посажені всередину задалегідь приготованого мідного «бика», під яким був розведений вогонь. Страшні муки приречених до страти закінчилися їх смертю. Услід за засудженням гетьмана сейм засудив і весь український народ, названий ним відступниками і бунтівниками. У рішеннях польського сейму українські козаки іменувалися вже не лицарями, а холопами; народ же, що відкинув унію, почав називатися «схизматиками». Це означало оголошення нової нещадної війни Україні.

Польські війська вдерлися на українські землі. Обезголовлене козацтво не змогло відразу ж організуватися, що значно полегшувало завдання полякам. Польські гарнізони займали місто за містом. Грабежі, насильства і вбивства стали нормою поведінки польських військ, що відчували себе на Україні повними господарями. Разом із польською армією до України вступило і римське духовенство. Католицькі священики з тріумфом роз'їжджали від церкви

до церкви на возах, запряжених українцями. Але й у цих умовах не всі українські церкви погоджувалися прийняти уніатство. Такі церкви польські власті давали в оренду багатим євреям, які, не будучи християнами, з ентузіазмом вхопилися за це нове джерело доходів. Оволодівши церковними ключами і мотузками для дзвонів, вони вимагали внесення плати за користування церквою кожного разу, коли в цьому була необхідність для віруючих, чим вкрай вороже налаштували до себе значну масу населення.

Таким чином, в кінці XVI ст. в українських землях різко загострилися соціальні, міжнаціональні та міжконфесійні протиріччя. Це проявилось в повстаннях К.Косинського та С.Наливайка. На початку наступного XVII ст. увагу від внутрішніх проблем відволікує втручання у внутрішні справи Росії, яка переживала драматичний період своєї історії, так звану Смуту, та небезпека з боку Османської імперії, яка загрожувала взагалі християнській цивілізації.

Контрольні питання і завдання

1. У чому полягала відмінність у положенні українських і литовських земель на початку XVI століття?
2. За якого литовського князя українські землі стали приєднуватись до Великого князівства Литовського?
3. Яким чином почалася польська експансія до України?
4. Коли припинилось монголо-татарське панування на території України?
5. Назвіть основні положення Кревської унії.
6. Дайте характеристику польсько-литовській державі в першій половині XV століття.
7. Які соціально-економічні причини лежать в основі процесу народження українського козацтва?
8. Хто і коли заснував першу Запорізьку Січ?
9. У чому полягала військово-політична діяльність Д. Вишневецького?
10. Як вплинула Люблінська унія на положення України?
11. Охарактеризуйте положення українців у Речі Посполитій.
12. Назвіть головні походи українських козаків в останній чверті XVI століття.
13. Розкрийте основний зміст і сенс Брестської церковної унії.
14. Визначте головні наслідки Брестської унії для України.
15. Дайте характеристику діяльності гетьмана Северина Наливайка.

Лжедмитрій I. У 1604 р. у Польщі, в маєтку сандомирського воєводи Мнішека, з'явився збіглий російський чернець Григорій Отреп'єв, що назвався царевичем Дмитром. Мнішек переконав короля і сейм надати повну підтримку самозванцю, умовившись з ним про те, що, посівши російський престол, Григорій візьме шлюб з донькою Мнішека Мариною. Поляки, розраховуючи в разі успіху на значні територіальні придбання за рахунок Росії, погодилися допомогти Лжедмитрію. Було вирішено виставити на підтримку йому польську армію.

Польська армія Лжедмитрія, а також частина українського війська під командуванням полковника Заруцького, що прийняв сторону поляків, просувалася з боку Чернігова. Біля стін Новгород-Сіверського і сталося її перше зіткнення з російськими військами. Поляки атакували з трьох сторін російський стан та увірвалися до нього, здійснивши страшне спустошення. Росіяни, не витримавши натиску, побігли, частина їх увійшла до Новгород-Сіверського, закривши за собою міські ворота. Поляки тут же приступили до облоги міста. Тим часом городяни, відкривши протилежні ворота, випустили з міста росіян і допомогли їм переправитися через річку. Поляки, вибивши міські ворота, увірвалися всередину міста, але, виявивши відсутність росіян, обернули весь свій гнів на жителів, знищивши велику їх частину. Потім, розграбувавши церкви, підпалили місто. Новгород-Сіверський, спалений поляками, довгі роки залишався у запустінні.

Польські війська, які ввійшли потім у кордони Росії, були там розбиті біля міста Кромі. Українські козаки, що супроводжували поляків, дуже неохоче підтримували їх, оскільки були озлоблені розоренням Новгород-Сіверського. Проте вони врятували у битві Лжедмитрія і привезли його до міста Батурин, де той знову зміг озброїтися. Влітку 1605 р. сталося неймовірне — Лжедмитрій I став російським царем.

Петро Сагайдачний. Одним із найвидатніших гетьманів України був Петро Сагайдачний. Вихідець із середовища дрібної шляхти, Сагайдачний народився у місті Самборі в Галичині. У молоді роки пішов на Запорізьку Січ, а в 1616 р. був обраний її гетьманом.

Свій перший похід Сагайдачний здійснив проти кримських татар, що знову напали на українські землі й узяли сотні полонених. Він зі своїм військом вийшов на запорізьких човнах у Чорне море і напав на місто Кафу. Кафа була взята, розграбована і спалена. Звільнивши всіх полонених, козаки з великою здобиччю повернулися до Запорізької Січі. Цей вдалий похід сприяв зростанню авторитету Петра Сагайдачного в усій Україні.

У цей час поляки призначили гетьманом України Дем'яна Кішку, який зобов'язався зберігати їм вірність. Кішка, бажаючи прославитися військовими подвигами і зміцнити свій авторитет серед козацтва, відправився з військом до Молдавії. На підході до міста Акерман він був атакований турками і татарами, узятий ними в полон і страчений. Поляки тут же призначили новим гетьманом Бородавку. Проте незабаром новоявлений гетьман був захоплений вірними Сагайдачному козаками, засуджений як самозванець і розстріляний перед військом. Цього разу поляки, побачивши зростання авторитету Сагайдачного і тягу до нього козаків, вважали за краще визнати його офіційно гетьманом України.

Ставши повноправним гетьманом, Петро Сагайдачний узяв за основу своєї політики примирення з Польщею на умовах дотримання всіх автономних прав України. Сагайдачний проявив себе блискучим дипломатом, уміло використовуючи потребу поляків у козацькому війську і ресурсах України. Отримавши мирний перепоchinoк у боротьбі з Польщею, гетьман доклав багато зусиль для відродження українського православ'я і національної культури. За допомогою київського митрополита Петра Могили Сагайдачний відкрив перший в Україні вищий навчальний заклад — Києво-Могилянську академію. За ініціативою Сагайдачного все Запорізьке військо вступило до Київського братства, значно підсиливши цю культурно-просвітницьку організацію. Десятки церков по всій країні, раніше захоплених уніатами, знову були повернені до православ'я. Серед цих церков був і головний київський храм — Свята Софія. Польська влада вимушена була враховувати величезний авторитет Сагайдачного, не проводила активних дій проти України, прагнучи використовувати її військову силу в своїх інтересах.

Коли у 1618 р. польський королевич Владислав, що претендував на російський престол, опинився у вкрай важкому положенні під Москвою, Сагайдачний на чолі 20-тисячного козацького війська, взявши Путивль, Слєць і Лівни, підійшов до Москви і врятував королевича. Між Росією та Річчю Посполитою було підписане Деулінське перемир'я, згідно з яким Владислав не претендував більше на російський престол, а Росія віддала Польщі міста Чернігів та Смоленськ. Тим часом в українських землях загострювалися стосу-

нки між широкими верствами українського православного населення та польською владою.

Цим положенням в Україні вирішила скористатися Туреччина. Султан Осман II, прибувши до Бухареста, звелів своїй армії рушити на Польщу, вважаючи, що українські козаки не нададуть полякам належної підтримки. Польща протиставила туркам армію коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, з якою було і 6 тис. козаків під командуванням генерального осавула Потребича. Решта козачих полків охороняла територію України з боку Криму. Ворогуючі армії зішлись на Волині в Цедорському урочищі, де і сталася кривава п'ятигодинна битва. Турки виявилися цього дня щасливішими за поляків. У рівній боротьбі вони все-таки отримали перемогу. Можливо, в цьому була і «провина» козаків, які билися на боці Польщі з явним небажанням. Серед загиблих у цьому бою числився і сотник Черкаського полку Михайло Хмельницький, а його син, юний Богдан, був взятий турками у полон.

У 1621 р. гетьман Сагайдачний, здобувши в своє розпорядження всі українські полки, отримав наказ короля виступити разом із поляками проти турок. Зустріч із турецькою армією сталася за Дністром на Буковині недалеко від міста Хотин. Сагайдачний, розташувачи свої основні сили з артилерією на двох пагорбах, майстерно замаскував їх. Легкій кавалерії дав наказ провести удавану атаку на турок. Турки, відбивши першу атаку козаків, почали їх переслідування та в запалі гонитви порушили порядок своїх лав. Козаки, відступаючи, підвели турок до своїх головних сил, укритих на пагорбах. Турецькі війська опинилися в пастці. На них раптово обрушився сильний артилерійський і рушничний вогонь, а потім в атаку пішли козацькі та польські полки, які й довершили розгром турецької армії. Більше 9 тис. турок полягло на полі бою, а близько 1 тис. були взяті в полон.

Після цієї битви гетьман продовжив свій похід Молдавією та Румунією. Під містом Галацем він зустрівся з головною турецькою армією, якою командував силістрійський паша Топал-Селім. Спочатку гетьман хотів, щоб турки першими атакували його табір, але, побачивши, що турецька армія постійно отримує поповнення по річці Дунаю, змінив свій план. Атака турецького табору була організована таким чином. Першою в атаку йшла кіннота, за нею — дві фаланги піхоти. Залп турецької артилерії завдав значних утрат гетьманській кавалерії, але не заподіяв шкоди його піхоті. Турки ще не встигли перезарядити свої гармати, коли кавалерія гетьмана раптово розступилася, випустивши вперед піхоту, яка й кинулася однією фалангою на штурм. Друга ж фаланга піхоти обійшла турок із флангу й увірвалася до їхнього табору з боку річки. Одночасно ка-

валерія, що вже перебудувалася, напала на інший турецький фланг. Вимушені розпорошувати свої сили, і, не знаючи, де саме чекати головного удару, турки не змогли створити міцної оборони. Після довгого опору вони були переможені й побігли до міста Галац. Побачивши рішучість гетьмана взяти Галац, турки без бою залишили місто, відпливши на судах. Сагайдачний вступив до Галацу, але ніякого розорення його жителям не заподіяв, поставився до них, як до християн. Незабаром послідувало укладення миру з турками, і гетьман повернув свої війська на Україну, відпустивши польські полки до Польщі. Умови миру, цілком задовольнивши поляків, не зовсім відповідали інтересам козаків, оскільки забороняли останнім вихід до Чорного моря. Сагайдачний хворобливо переживав цю свою, єдину в житті, дипломатичну невдачу.

На шляху додому гетьман отримав звістку про те, що кримські татари, скориставшись відсутністю козаків, знову напали на східні райони України і захопили, як завжди, багато полонених. Гетьман, залишивши на марші піхоту, поспішив з однією кавалерією на перехоплення татар. На підході до річки Самари козачі роз'їзди повідомили гетьману, що татари розбивають свій табір на березі річки для ночівлі. Сагайдачний, рухаючись форсованим маршем усю ніч, рановранці раптово напав на татарський стан. Сонні татари майже не чинили опору. Захоплені ними полонені, побачивши замішання татар, розв'язували один одного і брали в руки зброю, складену на ніч татарами в купи. Таким чином, значна частина татар загинула від своєї ж зброї. У цьому бою практично був винищений весь татарський загін. Гетьман славно та благополучно прибув до своєї резиденції.

Петро Сагайдачний помер 10 квітня 1622 р. в Кисві та був похований із великими почестями в Братському монастирі. Ховати славного гетьмана вийшли практично всі жителі давньої української столиці.

Після смерті Сагайдачного поляки знову осмілилися і почали з новою силою насаджувати уніатство в Україні. Для населення, що не прийняло унії, вводилися додаткові податки. Православні піддавалися постійним переслідуванням та образам. Положення широких народних мас ставало з кожним роком все важчим, наростала хвиля народного невдоволення.

Українське козацтво в 20 — 30-х рр. XVII ст. Після закінчення чергової польсько-турецької війни і смерті гетьмана Петра Сагайдачного 40-тисячне козацьке військо стало непотрібним і навіть небезпечним для польської влади. Було вирішено скоротити число реєстрових козаків до 3 тисяч, а решті запропонували повернутися в кріпацтво. Зрозуміло, це рішення уряду не користувалося популярністю серед українського козацтва.

Новий гетьман Михайло Дорошенко спробував по-своєму вирішити проблеми козацтва. Спираючись в основному на запорожців, Дорошенко вперше в історії українського козацтва почав проводити самостійну зовнішню політику. Турецькому султану було відправлено лист, з якого виходило, що Туреччина уклала офіційний мир тільки з поляками, але зовсім не із запорозькими козаками. На турецькі береги почалися нескінченні раптові набіги запорожців, ефективно боротися з якими турки просто не вміли. У 1624 р. Дорошенко втрутився в династичну боротьбу в Криму, підтримавши антитурецьки налаштованого претендента на престол Шагін-Гірея. У грудні 1624 р. між Дорошенком і Шагін-Гіреєм був підписаний офіційний союзний договір — перший міжнародний договір українського козацтва. Причому вся діяльність Дорошенка здійснювалася без узгодження з волею польського короля і навіть усупереч їй. Обурені діяльністю козаків, поляки почали готуватися до нової великої війни проти них.

У 1625 р. 8-тисячне польське військо під командуванням досвідченого полководця коронного гетьмана Конєцпольського рушило проти козаків. Назустріч полякам вийшов 6-тисячний козацький загін на чолі з Марком Жмайлом. Після ряду боїв козаки зазнали поразки і відступили на Січ, але завдяки дипломатичним здібностям Дорошенка мир був встановлений, а реєстр козацтва навіть збільшився до 6 тис. чоловік.

Поляки сподівалися, що реєстрові козаки, лояльніше налаштовані по відношенню до влади, зможуть контролювати дії нерєєстрового козацтва. Після загибелі Дорошенка під Бахчисараєм у 1628 р. під час чергового походу козаків до Криму, новим гетьманом став Грицько Чорний, який обіцяв королеві повну лояльність з боку козацтва. Проте пропольски налаштований гетьман не міг довго протриматися в Україні. У 1630 р. запорожці викрали Чорного, привезли його на Січ, засудили і стратили.

У 1630 р. українське козацтво разом із запорожцями обрало гетьманом Тараса Федоровича по прізвиську «Трясило». Зібравши свої війська під Переяславом, гетьман чекав дій поляків. Польський коронний гетьман, стягнув полки зі всієї України і частково з Польщі, повів атаку на козацький стан. Боротьба тривала декілька днів, усі польські атаки були відбиті козаками. У цей час настало велике польське свято «тіла господнього», яке поляки відзначали в своєму таборі бенкетом і стріляниною. Вночі частина козацької піхоти приховано наблизилася до польського табору і вдосвіта раптово атакувала його, підтримана всім козачим військом. Захоплені зенацька поляки були майже всі перебиті. Ця битва ввійшла до історії під назвою «Тарасова ніч». Отримавши перемогу, козаки роз-

ділилися на загони, що попрямували в різні місця України для боротьби з польськими гарнізонами. При цьому вперше разом із поляками переслідувалися і євреї, яких козаки вважали за зрадників.

У 1635 р. поляки побудували потужну фортецю Кодак на березі Дніпра поблизу Запорізької Січі. Вони сподівалися, що ця фортеця перешкодить запорожцям проникати углиб України. Проте, черговий український гетьман Іван Сулима раптово напав на ще недобудовану фортецю, зруйнував її бастіони і повністю знищив польський гарнізон. Правда, незабаром поляки відновили будівництво фортеці Кодак і довели його до завершення.

У 1638 р. новим гетьманом був обраний Остряниця. Йому було дуже важко зібрати розрізнені козачі сили в єдине військо, оскільки поляки здійснювали безперервні рейди по всій Україні та тримали свої гарнізони в більшості її міст. Проте, рухаючись приховано й уночі, козаки поступово змогли зібратися в достатній кількості біля міста Переяслава. Першим їх прагненням було очистити від польських військ придніпровські міста, тим паче, що польські гарнізони в них нападу не чекали.

Незабаром козаки виявили польський табір на річці Стариці та відразу ж атакували його. Битва носила вкрай запеклий характер, оскільки Лянцкоронський добре уявляв собі свою долю в разі перемоги козаків. Проте стримувати довго люті напади козаків поляки були не в змозі. Усвідомивши неминучість поразки, коронний гетьман Лянцкоронський ще під час бою з нечисленним загоном кавалерії переправився на інший берег річки і кинувся тікати. Битва була повністю виграна козаками, і на полі бою залишилося близько 12 тис. польських воїнів. Втрати гетьмана Остряниці склали близько 5 тис. чоловік.

Завершивши битву, козаки кинулися в погоню за польським гетьманом і наздогнали його загін в замку міста Полонне, чекаючим допомоги з боку Польщі. Побачивши козаків, які підійшли до замку, гетьман Лянцкоронський вислав до них урочисту депутацію з хрестами і корогами з пропозицією вічного миру і загальної амністії на найвигідніших для козаків умовах. Гетьман Остряниця погодився підписати мир з поляками, і обидві сторони присягнули в тому на Євангелії. Після чого ворогуючі армії мирно розійшлися. Остряниця, розпустивши свої війська на квартири, сам попрямував до Канева, щоб відвідати там місцевий монастир.

Поляки, отримавши дані про пересування гетьмана, і про те, що він з досить нечисленною охороною знаходиться в Канівському монастирі, таємно оточили його. По-зрадницькому увірвавшись в монастир, вони захопили гетьмана зненацька. Остряниця, переконавшись в марності опору, здався без бою. Поляки зв'язали на місці

гетьмана та його оточення, всього 37 чоловік, поклали їх на прості вози, і, розграбувавши монастир, таємно рушили до Польщі. Підійшовши до Варшави, поляки вишикували своїх полонених по двоє, накинули їм на шиї мотузки з петлями і провели так по місту з барабанним б'єм. При цьому було оголошено, що цих «схизматиків» взяли в полон у битві, виграній поляками. Потім полонених замкнули в підземеллі в'язниці.

Сподіваючись визволити з полону своїх чоловіків, до Варшави прибули дружини захоплених козаків із дітьми. Проте це ні до чого не призвело. Гетьмана Остряницю та високих посадовців колесували. Їм по черзі переламали руки і ноги, а потім витягували з них жили по колесу, поки вони не померли в страшних муках. Козацьких полковників пробрили металевими спицями, а потім підняли на палі. Полкових осавулів прибили цвяхами до дощок, облили смолою і спалили на повільному вогні. Хорунжих розтерзали залізними кігтями, схожими на ведмедючу лапу. Старшин четвертували по частинах. Дружини і діти нещасних, які вимушені були бути присутніми на страті своїх чоловіків та батьків, після перших же тортур підняли плач. Кати кинулися на них і рубали їх шаблями, а дітей, що повзали між трупів, хапали і кидали на розжарені вогнем залізні ґрати, де ті гинули в муках. Все це відбувалося на очах ще живих чоловіків та батьків. Україна здригнулася від таких звірств поляків.

Скориставшись сум'яттям українського населення, польські війська знову заповнили всю країну і чинили всюди грабежі та насильства. Українське козацтво, розпорошене по своїх квартирах, знаходилося в стані крайнього розладу. Поляки всіма заходами перешкоджали їх збору й об'єднанню. Восени 1638 р. козацька рада в Києві вирішила просити пробачення у польського короля. У складі козацької депутації, направленої до Варшави, перебував і сотник Богдан Хмельницький. Новий польський король Владислав IV прихильно прийняв посланців і «пробачив» козаків. Одночасно король повелів добудувати і зміцнити додатково фортецю Кодак, тримати постійно в Запорізькій Січі два реєстрові полки і скоротити число реєстрових козаків в Україні до 6 тис. чоловік. Над козацтвом нависла загроза повної ліквідації.

Контрольні питання і завдання

1. Чому магнати Речі Посполитої підтримали Г. Отреп'єва?
2. Хто така Марина Мнішек?
3. Яке значення для України мала політична авантюра Лжедмитрія І?

4. Які країни брали участь в Хотинській війні?
5. За ініціативою якого гетьмана Запорізьке військо вступило до Київського братства?
6. З якою метою польський королевич Владислав здійснив похід на Москву?
7. У чому полягає історичне значення діяльності гетьмана Петра Сагайдачного?
8. Опишіть основні події в Україні, пов'язані з ім'ям Михайла Дорошенка.
9. Яка імперія становила загрозу християнським країнам Європи в XVII ст.?
10. Яку роль в історії України зіграла Запорізька Січ?
11. Що має на увазі вираз «Тарасова ніч»?
12. Дайте характеристику діяльності гетьмана П. Павлюка.
13. Хто і з якою метою побудував фортецю Кодак?
14. Опишіть діяльність гетьмана Остряниці.
15. До яких заходів вдалася польська влада після придушення повстання українських козаків та селян в 1638 р.?
16. В чому причини масового невдоволення населення України польською владою?

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Україна до середини XVII ст. Одним з найбільш важливих моментів в українській історії стала національно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького, яка почалася в 1648 р. Попереднє десятиліття поляки називали часом «золотого спокою». Козацтво в Україні практично було розгромлене, польська адміністрація контролювала всю територію країни, українські селяни нещадно експлуатувалися магнатами, приносячи їм нечувані прибутки, католицька церква повільно, але впевнено завойовувала все нові позиції в Україні. Здавалося, український народ остаточно поставлений на коліна, але це було «затишшям перед бурєю». Ні козаки, ні міщани, ні селяни України не змирилися з іноземним гнітом і прагнули до створення вільної та процвітаючої батьківщини. Україна потребувала харизматичного лідера, великого політика, полководця й організатора, який зміг би очолити всенародну боротьбу за свободу. Таким лідером став Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький. Хмельницький народився близько 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича. Його батько за свою багатолітню військову службу отримав маєток в Суботові на Черкащині. В молодості Богдан здобув блискучу освіту в єзуїтських школах у Львові та Варшаві. Він досконало володів основними європейськими мовами, а також латинською та грецькою і був одним із найосвіченіших людей свого часу. Бездоганні манери і чудова ерудиція відкрили йому двері в найпрестижніші будинки Польщі. Сам король Сигізмунд III особисто знав Богдана і відзначав його серед однолітків.

У 1620 р. Богдан разом зі своїм батьком взяв участь у битві з турками під Цецорою. Його батько загинув у цьому нещасному для поляків бою, а сам Богдан потрапив у полон до турків, які передали його потім кримським татарам. Польський король сам заплатив за Богдана викуп, і, повернувши молодого Хмельницького до Варшави, призначив його офіцером своєї гвардії. Вже у 1629 р. Богдан Хмельницький, діючи зі своїм загоном у Румунії, полонив двох місцевих князів і віддав їх королю. Це був його перший помітний бойовий успіх.

У 1638 р. Богдан Хмельницький отримує високу посаду писаря Запорізького війська. Польський уряд, що забороняв довгий час вибори українських гетьманів, вирішив, нарешті, ввести посаду наказного гетьмана, який призначається Варшавою. За задумом поляків це повинно було сприяти активнішій співпраці з ними українського козацтва. У 1646 р. таким наказним гетьманом був оголошений Іван Барабаш, в якому поляки були цілком впевнені. Генеральним писарем при гетьмані був призначений Богдан Хмельницький. У ці роки влада нового польського короля Владислава IV була до крайнощі обмежена волею сейму і шляхти. Молодий король мріяв про славу війну, але задоволені своїм життям магнати і не думали воювати. Задумавши війну проти турок, Владислав IV хотів за допомогою українських козаків спровокувати противника на виступ. У цьому випадку сейм вимушений був би оголосити війну Туреччині. У 1646 р. король провів таємну зустріч у Варшаві з козацькою старшиною, в числі якої були Барабаш і Хмельницький. Козаки отримали гроші, прапор і дозвіл короля на створення 12-тисячного війська, а також письмовий наказ бути готовими для виступу проти Туреччини та її союзника Кримського ханства. Крім того, прагнучи привабити на свій бік українське козацтво, Владислав IV написав грамоту, в якій підтверджував колишні козацькі вольності, але нарікав на те, що сам не в силах їх відновити.

У цей час із Хмельницьким сталися великі особисті неприємності. Його старий ворог Чаплинський, ставши черкаським підстаростою, напав на маєток Богдана Суботів, спалив дощенту, а навколишні землі оголосив своєю власністю. Хмельницький звернувся зі скаргою до Варшави, але польська влада підтримала дії Чаплинського. Це була остання крапля, що переповнила чашу терпіння. Богдан Хмельницький зважився на повстання проти поляків.

Початок повстання. У Січі Хмельницькому удалося зібрати більше 3 тис. козаків, яким і був зачитаний королівський рескрипт, що дозволяв козакам підняти зброю проти Польщі. Козаки з великим піднесенням сприйняли цю звістку і висловили гаряче бажання виступити на боротьбу за звільнення України. Тут же вони закидали Хмельницького своїми шапками, що означало обрання його гетьманом. Проте Хмельницький не погодився прийняти гетьманство до загальних зборів військових чинів. Організувавши свій загін, Богдан вирішив насамперед оволодіти фортецею Кодак і відновити в повному об'ємі зв'язок Запоріжжя з Україною.

Після захоплення Кодака, Хмельницький розіслав по містах України відозву, в якій, посилаючись на королівську грамоту, закликав козаків встати під його прапори. Незабаром до нього прибу-

ли Полтавський, Миргородський і Гадяцький реєстрові полки, а також окремі групи козаків з інших міст.

Наказний гетьман Барабаш, дізнавшись про діяльність Хмельницького, доповів про неї коронному гетьману М. Потоцькому, який тут же вислав йому на підмогу свого сина Стефана з 9 тис. польських військ. У розпорядженні Барабаша було 5 тис. тих козаків, які заприсягнулися йому на вірність. Зустрівшись із польськими військами в Черкасах, Барабаш виступив у похід на фортецю Кодак, зайняту Хмельницьким. Він рушив зі своїми козаками на човнах вниз по Дніпру з метою блокади фортеці з боку річки. Польські сили пішли сушею, маючи на меті взяти в облогу Кодак з боку степу та відрізати Хмельницькому всяку можливість до відступу.

Проте Богдан Хмельницький також здійснив оборонні заходи. Проти флотилії Барабаша він виставив на дніпровській косі потужну батарею, забезпечивши її важкою артилерією і достатньою кількістю піхоти, озброєної довгими списами. Ця позиція була майстерно замаскована очеретом. Залишивши у фортеці незначний гарнізон, Богдан наказав йому постійно з'являтися на кріпосних валах і стінах, імітуючи присутність в Кодаку всієї армії. З основними ж силами Хмельницький вийшов таємно із фортеці та розташувався в ярах у декількох верстах від неї.

Незабаром показалася флотилія Барабаша. Реєстрові козаки зовсім не чекали активних дій Хмельницького, розраховуючи застати його у фортеці. Першою вдарила по човнах Барабаша замаскована на косі батарея. Залп її виявився вельми вдалим. Багато човнів було розбито, а останні, переповнені людьми, що рятувалися з води, почали безладно причалювати до берега. Після першого ж залпу своїх гармат, Богдан вийшов із засідки і раптово вдарив по поляках. Битва носила запеклий і наполегливий характер. Але скоро поляки не витримали козацького натиску і почали відступати. Хмельницький, загнавши їх у вузьке місце між річкою і фортецею, всіх польських воїнів винищив, а польських офіцерів із реєстровими козаками узяв у полон. Закінчивши з поляками, Богдан рушив на реєстрових козаків Барабаша, які, висадившись на берег, готувалися до оборони.

Хмельницький не став їх атакувати, а, виставивши перед фронтом білу корогву з написом «Мир християнам!», звернувся до них з полум'яною промовою, закликаючи до захисту вітчизни проти поляків. Ледве Хмельницький закінчив свою промову, як всі реєстрові козаки Барабаша покидали зброю і стали кричати: «Готові померти за вітчизну і віру православному! Керуй нами, Хмельницький, повелівай і веди нас, куди честь і користь наша вимагають!». Після чого козаки кинулися шукати Барабаша і знайшли його в одному з

човнів. Козаки вивели Барабаша на берег і хотіли тут же вчинити над ним суд, але Барабаш вирвався з їх рук, кинувся в річку і втопився. Об'єднавши свої війська з козаками, що перейшли на його бік, Хмельницький був проголошений ними гетьманом України..

Насамперед Хмельницький зайнявся комплектовуванням своїх полків та їх озброєнням. Після перемоги при Кодаку до нього почали збиратися козаки з усієї України. Крім того, гетьман, подарувавши кримському ханові Іслам-Гірею полонених поляків, просив хана про союз із ним проти Польщі. Іслам-Гірей, посилаючись на те, що його сюзерен Туреччина в даний час знаходиться в стані миру з Річчю Посполитою, відмовився від прямого й офіційного союзу з Богданом. У той же час, він вислав у розпорядження Хмельницького загін татарської кавалерії на чолі з мурзою Тугай-беєм у кількості 4 тис. чоловік.

Битва біля Жовтих Вод. Син коронного гетьмана Польщі С. Потоцький, зібравши свої війська, рушив з ними проти Хмельницького. Богдан виступив йому назустріч з козаками та татарами Тугай-бея. При наближенні поляків, Богдан вибрав зручну для себе позицію на річці Жовті Води, і сильно зміцнив її окопами і важкою артилерією. Сам же з більшою частиною свого війська приховано зайняв позицію в довколишній балці. Щоб заманити поляків на це місце, Богдан послав до них декілька загонів легкої кавалерії, які, з'являючись постійно перед польською армією і не вступаючи з нею в бій, відводили поляків за собою в потрібному козакам напрямі. Таким чином вони вивели всю польську армію на табір Хмельницького. С. Потоцький, побачивши, що козаки постійно тікають від його війська, був абсолютно впевнений у своїй перевазі, і, виявивши перед собою козацький табір, з ходу атакував його. Поляки, провівши перший залп по козацькому стану, кинулися на його штурм. У цей час Хмельницький раптово вдарив на них із тилу, розладнавши їхні лави. Розгром польської армії стався швидко і ефективно. Залишивши на полі бою більше 12 тис. убитими, поляки побігли в різні боки. Козаки, що кинулися переслідувати ворога, рубали і кололи їх без пощади. Близько 50 польських офіцерів на чолі з гетьманом Потоцьким було узято в полон і відіслано в дар кримському ханові. Втрати Хмельницького були незначними. Ця, прекрасно проведена Богданом Хмельницьким, битва, сталася 8 квітня 1648 р.

Перші кроки до створення незалежної української держави. Сам Хмельницький з головною частиною війська прибув у район Білої Церкви і, розмістивши тут табір, звернувся до народу України з універсалом. У цьому зверненні Хмельницький писав про перемоги, одержані ним над поляками, і передбачав їх нові спроби під-

корити Україну. Підкреслюючи, що він веде боротьбу не проти короля, а тільки проти «поляків гордих», завойовників України, Хмельницький закликав усіх здатних носити зброю під свої прапори на захист свободи, честі та гідності українського народу. Цей універсал був проголошений 28 травня 1648 р. і знайшов розуміння та відгук в українського народу.

Селяни і городяни України почали споряджати нові полки на допомогу гетьману. Протягом короткого часу з території всієї України були вигнані польські шляхтичі та католицькі священники. Всякий опір з їхнього боку карався смертю. Поляки, не бажаючи втрачати свої маєтки в Україні, при першій нагоді відповідали терором на терор.

Особливо прославився крупний польський магнат з Лівобережжя Ярема Вишневецький. Створивши у своєму величезному маєтку власне 6-тисячне військо, він приступив до нещадної боротьби з гетьманом. У районі Немірова загін Вишневецького зіткнувся з козачим корпусом Максима Кривоноса і зазнав поразки, але не був розбитий і знищений. Обхідними дорогами Вишневецький зі своїми людьми рушив у рейд по Україні на з'єднання з головними силами поляків. Скрізь, де проходив його загін, залишалися попелища і сотні трупів.

Битва під Корсунем. При наближенні польської армії, Хмельницький, розмістивши свою піхоту з артилерією в садах біля Корсуня і замаскувавши їх, направив наказ Кривоносу атакувати поляків із тилу при перших залпах гармат. Сам же 27 червня 1648 р. вийшов назустріч полякам з однією кавалерією. Коронний гетьман М. Потоцький та польський гетьман М. Калиновський, знаючи про те, що сили козаків розпорошені на окремі корпуси, прагнули якнайскоріше атакувати Хмельницького у надії знищити його загін.

Зіткнувшись із поляками, кавалерія Хмельницького, не вплутуючись у серйозний бій, почала відступати у напрямку до Корсуня. Польські війська, вважаючи, що козаки хочуть сховатися в місті, прискорили свій марш і незабаром наразилися на замасковану в садах піхоту й артилерію. Давши залп майже впритул, козаки завдали страшного спустошення польському війську. Услід за тим, піхота, що вийшла з укриття, завдала ще одного сильного удару по польській армії. Сподіваючись перепочити і привести свої полки у порядок, Калиновський повернув назад, але в цей час із тилу на нього напав корпус Кривоноса. Поляки безладно заметушилися. І тут останнього удару завдав Хмельницький, що навалився на ворога всіма своїми силами. Поляки зазнали страшної поразки і рятувалися втечею з поля бою. Під Корсунню переможці налічували більше 11 тис. убитих поляків. Богдан знов захопив усю польську артилерію та обози. У полоні опинилися обидва польських гетьмани.

Пилявці. Поляки, мобілізувавши більше 30 тис. шляхтичів і найнявши 8 тис. німецької піхоти, виступили в похід. За свідоцтвами сучасників багато шляхтичів їхали на війну «як на весілля», в кращому одязі та з максимально можливим комфортом. Стотисячне польське військо мало в своєму розпорядженні 100 гармат, але тягнуло за собою 100 тисяч возів з різноманітними предметами вжитку.

Хмельницький зі своєю армією рушив назустріч ворогам. Командуючих польськими військами український гетьман жартома називав «периною», «латиною» та «дитиною». Річ у тім, що один із них дуже полюбляв розкіш, інший був освіченим, але недосвідченим у військовій справі, а третій був зовсім юним. Зустріч противників відбулася на початку вересня 1648 р. під містечком Пилявці. Богдан, побачивши, що поляки ще не встигли зміцнити свій табір, почав його атакувати. Битва з обох боків прийняла наполегливий і запеклий характер. Досить легко справившись з неповороткою, важкою німецькою кавалерією, козаки зіткнулися з вражаючою стійкістю німецької піхоти, що діяла з відмінною виучкою. Особливо чутливі втрати козакам завдавала сучасна німецька артилерія.

Хмельницький, усвідомивши це, відвів свою піхоту від німців і, виконавши обхідний маневр, ударив нею в центр польських військ. Поляки, не витримавши удару, побігли і розладнали лави німецької піхоти. Цим відразу ж скористалася козацька кавалерія і захопила гармати німців. Тим самим результат битви був вирішений наперед. Убитих поляків і німців налічили до 10 тис. чоловік, у тому числі й гетьманів, похованих пізніше у місцевому костелі з військовими почестями.

Всіх узятих у полон німецьких офіцерів Хмельницький відпустив під чесне слово на батьківщину. 11 знатних полонених поляків було відправлено в подарунок кримському хану, а трьох польських офіцерів Богдан направив до короля до Варшави зі своїм листом, в якому пропонував полякам припинити війну і відновити права України. Послані до Варшави польські офіцери дали чесне слово з'явитися за два тижні до Богдана з відповіддю на його лист, але слова свого не стримали.

Похід до Галичини. Не отримавши відповіді на своє послання королю, Хмельницький відновив військові дії та рушив до Галичини. Незабаром війська Хмельницького підійшли до головного міста Галичини — Львова. Козакам Максима Кривоноса вдалося підняти гармати на один з костелів і звідти обстріляти внутрішній двір Високого замку, що змусило поляків покинути його. Таким чином, місто було приречене, але Богдан не бажав руйнування прекрасного Львова й обмежився тільки багатим викупом.

Продовжуючи свій похід, армія Хмельницького підійшла до міста Замостя. Оточивши місто, козаки виявили, що ворота його відкриті та біля них знаходиться велика група городян. Пославши до них свого ад'ютанта, Богдан з'ясував, що городяни здають йому Замостя без бою, але польський загін займає міський замок. Війська Богдана вступили до міста і почали ретельно готуватися до штурму добре укріпленого замку. Удосвіта козацька піхота проникла на замкові вали, але, на свій подив, нікого там не виявила. Польський гарнізон ще вночі, не чекаючи штурму, втік із замка через потайні ворота, залишивши тут своїх хворих і поранених товаришів, яким козаки не заподіяли шкоди. Таким чином, Хмельницький очистив від поляків всю Галичину. Знаходячись у Замості, Богдан отримав звістку про обрання на польський трон нового короля Яна Казимира, який незабаром запропонував гетьманові перемир'я.

Київський тріумф Б. Хмельницького. Розпустивши свої війська на зимові квартири, Богдан Хмельницький з гвардією, що складалася з Чигиринського полку і 300 добірних козаків, попрямував до Києва. Його тріумфальний в'їзд до давнього Києва відбувся в грудні 1648 р. Багаточисельні натовпи киян зустрічали Богдана ще за містом. Урочистий кортеж проїхав до собору Святої Софії, де відбулося пишне богослужіння. На майдані перед тисячами київських жителів Хмельницький виголосив промову, в якій повідомив про звільнення всієї України і подякував народу за його вірних синів, що здобули перемогу.

Перебуваючи у Києві, Богдан уперше звернувся з посланням до російського царя Олексія Михайловича, відрядивши з листом до нього генерального суддю Гуляницького. Хмельницький писав російському царю про те, що зараз настав зручний момент для війни Росії з Польщею з метою повернення Смоленська й усієї Білорусії, і що він міг би бути союзником росіян у цій війні. Цар направив до Києва свого боярина Бутурліна, який відповідав Хмельницькому, що на даний час Росія не може вести війни з поляками.

Облога Збаражя. У січні 1649 р. польський король Ян Казимир оголосив «рушення» — збір військ для походу до України. У цілому Польща виставляла величезну армію в 300 тис. солдатів. Збірними пунктами для неї були призначені міста Лоев, Слуцьк і Збараж. Богдан Хмельницький зміг протиставити полякам козацьку армію, чисельністю близько 100 тис. чоловік.

Щоб перешкодити об'єднанню польських сил, Богдан направив два свої корпуси до міст Лоева і Слуцька, а сам з головною частиною армії рушив до Збаражу. Під Лоевим корпус полковника Кричевського ціною великих втрат (загинув і сам Кричевський) зміг затримати просування литовської армії Радзівілла.

Прибувши під Збараж, Хмельницький знайшов тут у повній готовності 100-тисячну польську армію під командуванням коронного гетьмана Вишневецького. Битва під Збаражем сталася 25 березня 1649 р. Поляки, маючи в армії багато новобранців, вирішили поставити їх всіх у передню лінію свого війська, розмістивши досвідчених воїнів позаду. Тим самим польський гетьман сподівався утримати на місці молодих воїнів під час бою, проте, цей задум виявився фатальним для поляків.

Хмельницький атакував польські війська трьома фалангами піхоти, на флангах яких йшла його кавалерія. Позаду них просувався резервний корпус піхоти і кавалерії. Витримавши польський обстріл із далекої дистанції, армія Хмельницького підійшла до ворожих позицій на відстань пістолетного пострілу. Тільки тоді вона відкрила вбивчий вогонь по поляках. Необстріляні в боях, молоді польські солдати не витримали цього вогню і подалися назад, змішавши лави досвідчених воїнів і заважаючи їм вести прицільний вогонь. Козацька піхота використала цей момент для нищівного удару по ворогу, а кавалерія з резервом успішно атакувала його фланги. Битва перетворилася на бійню, і незабаром польські війська в паніці побігли під захист міських стін і сховалися там. На полі бою залишилося понад 20 тис. поляків, гетьман Вишневецький був важко поранений. Козакам дістався весь обоз польської армії з 57 гарматами. Втрати Хмельницького були невеликі. Переповнений поляками Збараж, не мав достатньої кількості продовольства для скільки-небудь тривалого перебування в облозі. Знаючи це, Богдан не став штурмувати місто, зберігаючи своїх солдатів, а взяв його в облогу. Він оточив місто окопами, а напроти воріт улаштував редути з артилерією. Поляки опинилися в мишоловці.

1 червня 1649 р. під Збараж прибув козацький корпус полковника Небаби, посланий раніше Хмельницьким проти литовських військ князя Радзівілла. Корпус провів кілька боїв із литовцями, які переправилися через річку Прип'ять, і рушили до Києва. Затримавши просування 80-тисячної литовської армії, корпус Небаби, з причини своєї нечисленності, не міг захистити місто і був вимушений відступити. Радзівілл взяв Київ в облогу, зруйнувавши його нижню частину — Подол.

Незабаром підійшов і корпус генерального осавула Богуна, що відступив від Слуцька. Корпус спочатку здійснив рейд до міста Бреста і зруйнував його, повернувся до Слуцька, де застав 100-тисячну армію поляків. Крім того, з Польщі наближалися нові частини на чолі з королем Яном Казимиром. Не маючи в цих умовах жодних шансів на успіх, Богун прибув до Збаража на з'єднання з основними силами армії Хмельницького.

Гетьман Хмельницький, не затримуючись, виступив назустріч новій польській армії. Під Збаражем був залишений надійний корпус козаків під командуванням Максима Кривоноса. Через два дні Хмельницький, дізнавшись про наближення поляків, очолюваних самим королем, зупинив свою армію під містом Зборовом на обраній ним позиції. Перед битвою Богдан оголосив своїм воїнам наказ, що забороняв їм у бою нападати на польського короля і навіть торкатися його.

Зборів. Битва під Зборовом сталася 17 червня 1649 р. Удосвіта величезна польська армія напала на війська Хмельницького. Козаки, підпустивши атакуючі польські полки на найближчу відстань, відкрили по ним безперервний вогонь із гармат і рушниць. Поляки активно відповідали тим же. Картину битви приховав від очей густий пороховий дим. Незабаром, по криках у центрі польської армії, Хмельницький визначив, що тут почався самовільний частковий відступ поляків, що не витримали вогневого шквалу. Саме сюди і поспішив направити свій резерв Богдан. У цей же час частина козацької кавалерії із засідки вдарила полякам у фланг. Почалося сум'яття і плутанина в лавах польської армії. Крок за кроком, відступаючи назад, поляки, нарешті, не витримали напруги бою і побігли.

Хмельницький наказав всій своїй кавалерії переслідувати і рубати противника. Упродовж 15 верст лава козацької кінноти наздоганяла поляків, завдаючи їм страшних втрат. Сам король Ян Казимир був у ході битви двічі оточений козаками, але ніхто з них не посмів підняти на нього руку. Одній групі козаків король подарував свій гаманець із золотом, а командирові іншої — свій золотий годинник. Дарунки короля були прийняті козаками з повагою, при цьому вони знімали перед королем шапки і давали йому можливість їхати в будь-якому напрямі абсолютно вільно. У цій битві поляки втратили близько 20 тис. своїх солдатів і багатьох офіцерів. Був убитий і один із головних польських воєначальників генерал Осолінський. Переможці оволоділи багатющим королівським обозом та іншими польськими запасами.

Повернувшись до Збаражу, який був узятий в облогу козаками, Хмельницький послав до міста полонених польських офіцерів, умовляючи поляків здатися і не збільшувати страждань мирного населення. Тим часом місто вже місяць голодувало. Населення і гарнізон з'їли всіх коней, собак і кішок і приступили до поїдання мишей і шкіряної амуніції. Коронний гетьман Вишневецький, терплячи поневряння нарівні з іншими, погодився здати Збараж за умови збереження життя його воїнам. Хмельницький прийняв цю умову, і місто було йому здане.

Зборівський мир. Польський король, Ян Казимир, погоджувався підписати мирний договір із Хмельницьким і вислав для цього своїх представників до міста Зборів. Богдан також послав до Зборова своїх делегатів, і 7 вересня 1649 р. був підписаний мирний трактат між Україною і Польщею, що увійшов до історії як Зборівський мир.

Головні умови Зборівського миру були такими: на території Київщини, Брацлавщини і Чернігівщини встановлювалася неподільна влада українського гетьмана, а польській армії та євреям заборонялося перебування на цих землях; кордон України встановлювався від Чорного моря і Дніпровського лиману по річках Дністру, Горині та Прип'яті до Смоленського повіту; гетьман України обирався тільки українськими чинами і козаками; православна церква зрівнювалася у правах із римсько-католицькою; всім повсталим дарувалася амністія, а польські поміщики отримували назад свої володіння; кількість козаків у постійних реєстрових полках складала 40 тис. чоловік, а число запорізьких козаків не обмежувалося; київський митрополит отримував місце у польському сенаті. Умови миру до кінця не задовольняли обидві сторони, тому такий мир не міг бути достатньо довгим.

Після укладення мирного договору Хмельницький вивів свої війська з території Польщі, згідно кордонам, встановленим у трактаті. Армія розпускалася по своїх квартирах. Сам гетьман зі штабом і гвардією попрямував до Києва. У жовтні 1649 р. Київ знову під звуки гарматного салюту і дзвонів із захопленням зустрічав Богдана Хмельницького. Пробувши в Києві два тижні, Хмельницький переїхав до Чигирина, де його і застала звістка про ратифікацію Зборівського миру сеймом і королем Польщі Яном Казимиром.

Продовження війни з Польщею. Зборівський мир із Польщею виявився вельми недовгим і продовжувався біля одного року. Поляки, не оголошуючи офіційно війни, першими почали активні бойові дії. 7 липня 1650 р. раптового нападу з боку польських військ зазнав корпус полковника Нечая, який стояв у прикордонному районі біля міста Краснопілля. Завдяки раптовості та чисельній перевазі, полякам удалося повністю розгромити цей козацький корпус, загинув і командир корпусу полковник Нечай.

Генеральний осавул Богун, дізнавшись про цю провокацію поляків, поспішив зі своїми силами до місця подій і раптово атакував поляків, які святкували свій успіх. Винищення польського загону носило найзапекліший і нещадний характер. Полякам, які готові були здатися в полон та просили пощади, козаки відповідали: «Пощада — для воїнів, а зрадникам — кара!». У цьому бою було знищено близько 4 тис. поляків на чолі з їх командиром полковником Каневським, полонених не брали.

Гетьман Хмельницький, отримавши донесення Богуна про те, що сталося, тут же вислав йому в підтримку ще один козацький корпус. Одночасно він звернувся до кримського хана з проханням прислати татарські війська на допомогу козакам. Проте хан відповів, що хоча він зі всією своєю армією і готовий прийти на допомогу Хмельницькому, але повинен отримати на це дозвіл султана, васалом якого є. Тим часом Богун, отримавши підкріплення від Богдана, рушив зі своїми військами від міста Краснопілля на територію Польщі з метою попередити подальші можливі провокації поляків проти України.

Богун, сповістивши Хмельницького про підсумки свого рейду, повідомляв також, що з глибини польської території наближається велика армія під командуванням князя Четвертинського. Гетьман наказав Богуну відступити і, вибравши зручну позицію, чекати його прибуття з військом. Армія князя Четвертинського, перейшовши кордон України, вдерлася на Житомирщину, спустошуючи все на своєму шляху. Поляки спалювали всі селища і містечка, які зустрічалися їм на шляху, а їхнє населення безжалісно знищували «вогнем і мечем».

У районі Житомира Богдан Хмельницький зустрівся із загоном Богуна, але не з'єднався з ним, наказавши Богуну стати окремим табором. Сам же гетьман зі своїми військами приховано розташувався недалеко від нього. Четвертинський, не знаючи про підхід головних козацьких сил, 13 вересня 1650 р. наткнувся на стан Богуна і, побачивши нечисленність його війська, тут же пішов в атаку, не озираючись на тили. Почалася жорстока битва. У цей час Богдан Хмельницький, з'явившись зі своєю армією на полі бою, раптово і напористо атакував з тилу польські війська, які штурмували табір Богуна. Побачивши це, Богун повів своїх людей в атаку. Польські війська виявилися поставленими «між двох вогнів», змішалися і почали відходити, при цьому їхня кіннота кинула піхоту і втекла з поля бою. Залишена кавалерією польська піхота, побачивши неможливість подальшого опору, почала складати зброю, здаючись у полон. Козаки відразу ж припинили її знищення, полонивши близько 7,5 тис. поляків. Загальні втрати польської армії в цій битві склали 17 тис. чоловік, козаки втратили 2 тис. чоловік.

Козаки захопили весь польський обоз із 63 гарматами, а полонені поляки були відправлені Хмельницьким у черговий подарунок кримському ханові. Радість перемоги була затьмарена прибулими до Богдана біженцями із розорених поляками районів. Побачивши їх тяжке становище, Хмельницький обдарував їх грошима і деякими пожитками і велів зимувати у районі Полтави, а по весні селитися на річках Псел і Ворскла. Згодом ці поселення дали початок

трьом новим слобідським полкам: Сумському, Ахтирському і Харківському.

Отримавши звістку про розгром армії князя Четвертинського, король оголосив у Польщі нову загальну мобілізацію проти України. Фактично це означало відкрите оголошення війни. На допомогу польській армії прибув також німецький корпус під командуванням генерала Донхофа, посланий маркграфом Бранденбургським, васалом польського короля.

Гетьман Хмельницький також робив все можливе для збільшення своїх сил. Маючи у своєму розпорядженні 73-тисячну козацьку армію, Богдан весною 1651 р. з'єднався з 20-тисячною армією кримських татар, прибулих до нього на чолі з самим ханом Ісмаїл-Гіреєм. По свідцтву очевидців, зустріч Хмельницького з кримським ханом не віщувала нічого доброго. Хан постійно намагався отримати від Богдана гарантії з приводу участі української армії в майбутньому поході на зайняту росіянами Астрахань. Хмельницький відповідав досить невизначено, що не могло бути не помічене ханом, Розлучилися вони досить холодно.

Битва під Берестечком. У цей час величезна польська армія на чолі з королем почала свій рух до України. Богдан Хмельницький разом з Іслам-Гіреєм мали в своєму розпорядженні війська в двох окремих таборах біля міста Берестечка і чекали тут поляків. У червні 1651 р. величезна польська армія, яка налічувала до 300 тис. воїнів, підійшла до Берестечка і встала напроти військ Хмельницького.

Богдан розташував татарську армію на лівому фланзі своїх полків. Битва почалася о 9 годині ранку артилерійською перестрілкою, після чого козацька піхота вдарила на центр польської армії, який займали німецькі полки. Німці почали відступати, потіснивши розташованих за ними поляків. Здавалося, ще трохи, і центр польської армії буде прорваний. Але в цей самий час татарські війська несподівано вийшли з бою і покинули свою позицію на лівому фланзі. Пролом, що утворився, тут же заповнила польська кавалерія і піхота. Побачивши це, Богдан зі своєю кіннотою спробував відновити положення, зайнявши кинуті татарами позиції, але вже не зміг цього зробити. Тоді з невеликим конвоєм, він кинувся слідом за татарами, сподіваючись переконати їх повернутися на поле бою. Проте татари насильно відвезли з собою Богдана і писаря Виговського.

Козацька кіннота, побачивши гетьмана, що віддаляється, повернула слідом за ним. Українська піхота у результаті цих дій виявилася оточеною поляками з трьох сторін. Побачивши свою неминучу поразку, козацька піхота почала з боєм відступати до боліт, де і змогла сховатися у високих лозах. Оскільки сонце вже сідало, по-

ляки не стали добивати козацьку піхоту, що сховалася, залишивши це до наступного дня. Захопивши весь козацький обоз з артилерією, поляки святкували перемогу. Вночі козацька піхота, поклавши на болото свої довгі списи, успішно здолала його і, вийшовши на твердий ґрунт, попрямувала шукати свою кавалерію з гетьманом. Вранці наступного дня обидві частини козацької армії об'єдналися і рушили у бік Кам'янця-Подільського.

Напередодні Хмельницький, наздогнавши татар, що відступали з поля бою, обіцяв їм всі свої скарби за повернення на свої позиції. Проте хан заявив йому, що отримав точні відомості про таємні переговори Хмельницького з Москвою, і що подібного союзу він допустити не може. Хан, погрожуючи Богдану нашествиям до України турок, татар і поляків, вимагав ухвалення гетьманом турецької протекції. Ні про що не домовившись, хан покинув гетьмана і відвів свою армію з України. Причому, проходячи її південні райони, захопив багато полонених. Незабаром, під приводом необхідності захисту своєї бази, Хмельницького покинули багато запорізьких козаків. Положення гетьмана ставало зовсім відчайдушним, проте, Хмельницький не втрачав мужності та продовжував боротьбу.

Білоцерківський мир. Центром концентрації українських військ стала Біла Церква, де гетьман наказав побудувати укріплення. Незабаром під містом вже стояла досить потужна українська армія. Польська армія була не в змозі розбити війська Богдана, але і Хмельницький не мав достатньо сил для наступу. Обидві сторони почали мирні переговори. Підсумком їх став Білоцерківський мир, підписаний 28 вересня 1651 р. Цього разу влада гетьмана обмежувалася тільки Київським воеводством, і йому заборонялося самостійно вступати в які-небудь зовнішні стосунки. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік. Польська шляхта поверталася до України, а селяни і козаки повинні були повернутися в кріпосний стан. Подібні умови миру не задовольняли обидві сторони і, перш за все, козаків. Такий мир не міг бути міцним, і це розуміли всі, посилено готуючись до нової війни.

Всього через декілька тижнів війська Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея атакували 30-тисячну польську армію під Батогом на Вінниччині. Поляки були оточені та повністю розбиті, полонених у цій битві не брали. Тим часом польська королівська армія, яка налічувала 150 тис. чоловік, взяла в облогу місто Кам'янець-Подільський. Після наполегливого 9-тижневого опору нечисленний гарнізон фортеці капітулював. Король зі своєю армією зупинився в Кам'янець-Подільському.

Жванець. Весною 1652 р. Богдан Хмельницький, маючи армію в 60 тис. чоловік, виступив проти королівських військ. Зустріч із поль-

ською армією сталася 29 квітня 1652 р. біля містечка Жванця, недалеко від Кам'янець-Подільського. Заховавши головну частину своєї піхоти в засідку, Богдан на зорі атакував поляків всією своєю кавалерією, за якою рушила легка козацька піхота. Як тільки почалася битва, піхота Хмельницького, що знаходилася в засідці, вдарила в тил центру польської армії. Тут були розташовані німецькі полки під командуванням генерала Донхофа. Німці були вимушені обернути свій фронт до атакуючої козацької піхоти, але тим самим показали свій тил кавалерії Хмельницького, яка, розступившись, випустила вперед легку козацьку піхоту із списами. Німецькі полки були зім'яті, і вся польська армія виявилася розділеною на дві частини.

Одна її частина на чолі з королем почала відступати до Кам'янець-Подільського, а інша — в протилежному напрямі. Хмельницький, наказавши вести удавані атаки на поляків, які відступали з королем, обрушив майже всі свої сили на другу частину польської армії. Не маючи артилерії, поляки незабаром почали здаватися на милість переможцеві. Всього було взято в полон більше 11 тис. польських солдатів і офіцерів, а також німецького генерала Донхофа. Із захопленого козаками ворожого майна було відібрано все, що належало особисто польському королю, і відправлено з конвою до нього. Король, прийнявши своє майно від козаків, щедро нагородив їх.

Наступного дня Хмельницький виступив до Кам'янець-Подільського, але по дорозі зустрів польських послів, що передали йому пропозицію короля про мир. При цьому король був готовий підтвердити всі статті та домовленості Зборівського трактату. Хмельницький дав на те свою згоду. 27 вересня 1652 р. новий договір з поляками був ратифікований. Гетьман розпустив свої війська і відправився до Чигирина.

«Українська» дипломатія сусідніх країн. У листопаді 1652 р. до Хмельницького з'явилися послы від турецького султана, кримського хана і польського короля, які дружно вимагали від нього вступити у військовий союз з їхніми державами проти Московського царства. У разі відмови, послы загрожували Україні війною. З одного боку, Хмельницький не бажав воювати з російським царем, а з іншого, не був у змозі відбити удар трьох сусідніх держав. Після складних переговорів, під час яких гетьман постійно посилався на невідповідність армії до нової великої війни, вдалося досягти угоди про те, що послы дають Хмельницькому 10 місяців на приготування до війни з Росією, після чого послыдують їх ультиматум — або спільний похід на Москву, або війна з Україною трьох держав. Позитивним підсумком переговорів стала угода з кримським ханом про звільнення українських полонених.

Після закінчення переговорів, Богдан Хмельницький направив таємно до Москви генерального суддю Якова Гонсевського з листом до царя Олексія Михайловича. Богдан повідомляв Москві про свої переговори з послами трьох держав, і про їх наміри відносно Росії. Він попереджав царя про те, що якщо Москва не вдасться до заходів, які б упередили ворога, то і Україна опиниться вимушено серед її ворогів. Богдан пропонував цареві висунути дві російські армії до Смоленська і до Литви, а він, у такому разі, береться утримати турецькі й татарські війська. Незабаром цар прислав до Хмельницького боярина Бутурліна з відповіддю, в якій наполягав на з'єднання України з Росією з дотриманням при цьому всіх звичаїв і прав українського народу.

Богдан велів скликати представників чинів, козацтва та народу і тримав перед ними промову. Розповівши про пропозицію московських послів, він не приховав і змісту переговорів із послами Туреччини, Криму і Польщі. Виразив своє переконання в тому, що Україна не зможе залишатися нейтральною країною і повинна приєднатися до тієї або іншої сторони, Богдан запропонував депутатам обдумати все, ним сказане, і зробити свій вибір. І знову думки розділилися. Молоді козаки віддавали перевагу заступництву Туреччини. Вони мотивували своє рішення тим, що в Туреччині немає кріпосної залежності селян, воїни знаходяться там у привілейованому положенні, а свої обіцянки і клятви турки суворо дотримують. Хмельницький і старі козаки схилилися на бік Москви, доводячи, що союз християн з мусульманською державою є смертний гріх, а народ російський є братським народом по відношенню до українського, і пов'язаний з ним спільними витоками і вірою. Врешті-решт, Хмельницькому і його прихильникам удалося переконати присутніх у своєму виборі об'єднання з Росією. Було наказано терміново готувати договірні статті з Московією. Посли російського царя були згодні прийняти будь-які умови України, і обговорення проекту договору не зайняло багато часу і суперечок.

Переяславська Рада. 6 січня 1654 р. в місті Переяславі відбулася всеукраїнська Рада, на якій оповістили договірні статті про об'єднання України з Росією і приведені до присяги на вірність російському цареві чини, козаки і народ український. Правда, не обійшлося без деяких проблем. Так, представник російського царя боярин Бутурлін відмовився присягати від імені царя в тому, що Москва дотримуватиме українські вольності та захищатиме країну від поляків. Бутурлін пояснив, що російський цар є самодержцем і не присягає своїм підданям. З іншого боку, відмовилися принести присягу київський митрополит і духовенство, місто Чорнобиль, Полтавське, Кропивнянський, Уманський і Брацлавський полки, а

також найближчі сподвижники Хмельницького Іван Богун та Іван Сірко. Проте в цілому присяга відбулася.

Основними умовами об'єднання двох країн були такі: цар зобов'язався зберегти всі права і звичаї українського козацтва і народу; всі українські маєтки залишалися навіки за їх справжніми власниками і не могли бути відчужені на користь держави або якої-небудь іншої особи; гарантувалося невтручання Росії в українське судочинство і внутрішні справи українського козацтва. Цар затвердив всі домовленості з Україною, додав до них і пункт про те, що все українське чиновництво і військові начальники прирівнюються по своєму положенню і правам до російського боярства і дворянства.

Остаточний текст договору був узгоджений у Москві в березні 1654 року й отримав назву «Березневі статті». Згідно з угодою, Україна зберігала широку автономію в області адміністрації, судочинства і збору податків. Українська армія нараховувала 60 тис. чоловік, затверджувалися давні права всіх українських станів. Цар отримував право тримати в Києві військовий гарнізон, а гетьман повинен був оповіщати царя про свою зовнішню політику. Ратифікований договір про об'єднання урочисто зачитувався по всіх містах України і Росії.

Укладення Переяславського договору стало поворотним пунктом в історії України, Росії та всієї Східної Європи. Раніше ізольована і порівняно відстала Московія перетворювалася на велику європейську державу. З'єднання України з Росією справило величезне враження на всю Європу, на сході якої раптом з'явилася найбільша держава, з політикою якого тепер доводилося рахуватися всім європейським країнам.

Контрольні питання і завдання

1. Дайте характеристику положенню українських земель до середини XVII століття.
2. Пригадайте основні події біографії Б. Хмельницького.
3. Що послужило приводом для початку повстання?
4. У чому причина перемоги Б. Хмельницького в битві біля Жовтих Вод?
5. Які кроки були зроблені до створення незалежної української держави?
6. Опишіть битву під Корсунем.
7. Якими були наслідки походу війська Б. Хмельницького до Галичини?

8. У чому полягав зв'язок між облогою Збаража і битвою біля Зборова?
9. Назвіть умови Зборівського миру.
10. Охарактеризуйте головні напрями дипломатії Б. Хмельницького?
11. Визначте головні цілі політики Б. Хмельницького на початку 1650-х рр.
12. Охарактеризуйте політико-адміністративний устрій Української держави
13. Опишіть битву під Берестечком та її наслідки.
14. Дайте порівняльну характеристику Зборівського та Білоцерківського миру.
15. Якими були військово-політичні наслідки битви під Жванцем?
16. Яку політику відносно України проводили сусідні країни?
17. Дайте історико-політичну оцінку Переяславській Раді.

Продовження і війни з Річчю Посполитою. Об'єднана російсько-українська армія була розділена на чотири частини і почала активні бойові дії навесні 1655 р. Гетьман Хмельницький, маючи 30 тис. козаків, виступив до міста Заславля на польсько-турецький кордон. Корпус боярина Бутурліна (у складі 30 тис. росіян і 5 тис. козаків) зайняв позицію біля фортеці Кодак для відбиття можливого нападу з боку кримських татар. Князь Хованський виступив до Білорусії з 30 тис. російського війська, щоб перервати зв'язок поляків із Смоленськом. Козацький корпус, що налічує 25 тис. чоловік, під командуванням наказного гетьмана Золотаренка мав завдання взяти Смоленськ і 27 травня взяв місто в облогу.

Під час облоги Смоленська сюди часто приїжджав російський цар, спостерігаючи за діями козаків. У ніч на 27 липня, під час його чергового прибуття до козацького табору, польський гарнізон, знаючи про місцезнаходження російського царя, здійснив двома загонами відчайдушну вилазку. Проте Золотаренко, передбачаючи таку можливість, завжди тримав наготові приховані від поляків резерви, які й вирішили результат нічного бою. Оточивши поляків, що напали на його табір, Золотаренко незабаром примусив їх до капітуляції. У цьому бою в полон було взято 2,5 тис. польських воїнів і вбито більше 4 тис.

Побачивши безперечний успіх козаків, цар запропонував Золотаренку тут же штурмом взяти місто, але наказний гетьман переконливо роз'яснив цареві, що такий штурм буде неминуче пов'язаний із величезними втратами, а місто можна взяти іншим способом, зберігаючи свої сили. Цар, переконавшись у доблесті та військово-му мистецтві Золотаренка, повністю довірився йому, не втручаючись більше у командування. Золотаренко, побачивши, що одна з міських стін не захищена земляним валом, наказав зробити під неї підкоп і закласти потужну міну. Відразу ж після вибуху міни, що зруйнувала частину стіни, приготовані до штурму війська увірвалися до міста і напали на його гарнізон. Золотаренко, не бажаючи руйнувати давнє місто, звелів військовим музикантам грати на трубах, а козакам припинити бій, пропонуючи гарнізону здачу в полон. Поляки, усвідомивши безглуздя свого опору противникові,

який вже був у місті, прийняли цю пропозицію. Виходячи з будинків та укриттів, вони кидали зброю і ставали на коліна на знак своєї капітуляції. Таким чином, Смоленськ був узятий, і наступного дня в місто урочисто в'їхав російський цар Олексій Михайлович, оголосивши його приєднаним до своєї держави.

Завершивши облогу Смоленська, Золотаренко вирушив на місто Гомель. У листопаді 1655 р. йому удалося насилу увірватися до міста, але міський замок із сильним гарнізоном продовжував опір. Цей замок, що знаходився на високому пагорбі в закруті річки Сож, вважався поляками неприступним. Декілька козацьких атак на нього були відбиті гарнізоном, а артилерійський обстріл не давав ніякого результату. Тільки після того, як козакам удалося підняти свої гармати на розташовану поряд із замком дзвіницю і звідти, обстрілюючи внутрішні будови, підпалити замок, поляки були вимушені його покинути. Намагаючись вирватися з міста, польський гарнізон щільною колоною вийшов із воріт палаючого замку. Золотаренко, давши всім полякам вийти із замку, напав на них із трьох сторін і незабаром майже всіх знищив.

Навесні 1656 р. поляки, зібравши у Литві велику армію під командуванням князя Радзівілла, здійснили спробу відбити захоплені козаками міста. Золотаренко, дізнавшись про наближення значних сил ворога, з'єднався з російським корпусом князя Хованського. У березні 1656 р. об'єднаний російсько-український корпус зустрівся на річці Березині з армією Радзівілла. Битва носила довгий і наполегливий характер. Але, після того, як козацькі полки змогли прорвати центр польських військ, армія Радзівілла змалася і почала відступати до мостів через Березину. Розладнавши свої лави і не слухаючи більше наказів, польські солдати попрямували до рятівних мостів, прагнучи щонайшвидше перебраться на протилежний берег річки. Скориставшись цим, козаки та росіяни майже без опору сотнями знищували польських воїнів. Велика їх кількість потонула в річці при переправі. Залишки армії Радзівілла, вийшовши на другий берег Березини, спалили за собою мости, щоб перешкодити переправі противника. Перемога російсько-українських військ була повною, весь польський обоз з артилерією став їх здобиччю.

Після цієї битви, знову розділившись на два корпуси, російські й українські війська рушили у глибоку Білорусію та на Литву. Не зустрічаючи ніде серйозного опору, вони оволоділи більш ніж 200-ми містами, селищами і замками, у тому числі були взяті й такі великі міста, як Мінськ, Вітебськ, Орша, Полоцьк та інші.

Цар Олексій Михайлович, отримавши звістку про завоювання його військами всієї Білорусію та частини Литви, влаштував у Мос-

кві пишні святкування і в 1656 р. прийняв титул Государя і Самодержця Великої, Малої і Білої Русі, або царя Всеросійського.

Похід до Польщі. З'єднавшись із корпусом Бутурліна, Хмельницький здійснив похід на територію Польщі. Майже без опору були взяті міста Броди, Львів і Замостя. Від Замостя війська попрямували до Любліну, багатого і добре укріпленого польського міста.

Використовуючи страшне послаблення Польщі, у війну з нею вступила Швеція. Шведський король Карл X направив до Хмельницького послів із проханням послати на допомогу шведам, що воюють у Польщі, козацькі сили. При цьому шведський король посилався на договори, підписані Швецією з попередніми гетьманами України. Богдан направив до Польщі 10-тисячний корпус під командуванням полковника Адамовича, який і з'єднався зі шведами під Краковом. Користуючись підтримкою козаків, шведи незабаром оволоділи Краковом і Варшавою. Польща практично була розбита, проте, у цей час війну шведам оголосила Данія, і шведські війська були змушені покинути Польщу.

Соціально-політичні зміни в Україні. Тим часом на території України формувалася новий суспільний устрій. Місце правлячого класу повільно, але впевнено займала козацька старшина, яка прагнула зайняти позиції вигнані польської шляхти. Це вело до загострення відносин між верхами козацтва і рядовими козаками і селянами. У країні сталося навіть декілька дрібних селянських повстань, які були швидко придушені.

Змінився й адміністративно-територіальний поділ України. На землях колишніх Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, які знаходилися під повним контролем козаків, було створено 16 військових округів або полків — по назвах полків козацького війська. Полковники, командири цих полків, у мирний час здійснювали в своєму окрузі всю повноту цивільної та судової влади. Територія кожного полку, в свою чергу, ділилася на сотні, на чолі яких стояли сотники, підлеглі своїм полковникам.

У 1656 р. у Вільно відбулися російсько-польські переговори, на яких головним питанням було підписання миру між обома сторонами та початок війни зі Швецією. Проте українська делегація не була запрошена за стіл переговорів, що було негативно розцінено в Україні. Ці події вельми гостро переживав Богдан Хмельницький. Він написав листа царю, в якому запевняв царя не «вірити ляхам», що пропонували Олексію Михайловичу за певних умов польську корону. Пізніше виявилось, що поляки обманювали царя, а Богдан Хмельницький мав рацію. У 1657 р. український гетьман важко захворів, і не міг вже особисто керувати армією і зовнішньою політикою України. 16 серпня 1657 р. Богдан Хмельницький помер. Він

був похований зі всіма почеснями в своєму родовому маєтку в Суботіві. Через сім років, під час чергової війни, поляки зайняли Суботів і розорили могилу Богдана Хмельницького, розвіявши його прах за вітром.

Гетьман Юрій Хмельницький. За тиждень до смерті Богдана Хмельницького в Чигирині на його вимогу зібралися представники козацтва, щоб вирішити питання про нового гетьмана. Козаки, мабуть на знак визнання заслуг Богдана перед Україною, вирішили вибрати гетьманом його 16-річного сина Юрія. Проте, враховуючи молодість і недосвідченість нового гетьмана, йому був призначений «наставник» — генеральний писар Іван Виговський, людина «високої освіти і великих здібностей», як говорили про нього сучасники. Вища військова і політична влада в Україні фактично зосередилася в руках Виговського, який незабаром почав плести складні інтриги проти свого юного гетьмана.

У своїй політиці Виговський спирався на вищу козацьку старшину і прагнув максимально ослабити залежність України від Московії, мріючи про самостійну українську державу, в якій він грав би першу роль. Проте єдиним способом добитися своєї мети Виговський рахував відродження тісного українсько-польського союзу, направленого проти Росії.

У квітні 1658 р. гетьман Юрій Хмельницький, якого його «наставник» Виговський схилив до колишнього союзу України з Польщею, виїхав у місто Заславль. Туди ж він наказав прибути декільком реєстровим полкам. У Заславлі польськими вельможами, присланими королем, йому було запропоновано підписати угоду з Польщею про повернення України під польські прапори. Поляки запевняли гетьмана, що ще його батько склав нові статті такого договору в місті Гадячі, але не встиг їх оголосити. Так звані «статті Гадячські» визнавали за Україною всі її колишні права і привілеї та оголошували їй вічний мир із Польщею, повертаючи Україну в єдину Річ Посполиту. У договорі вказувалося, що у «Великому князівстві Російському» у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, верховна влада належить українському гетьманові. Україні надавалося право ведення самостійної внутрішньої і зовнішньої політики, чеканки власних монет, утримання постійної 40-тисячної армії. Унія на території України ліквідовувалася, а православна церква зрівнювалася в правах з католицькою. Крім того, щорічно, за наданням гетьмана, 100 українських козаків повинні були отримувати права шляхетства.

Гетьман, підписавши угоду з поляками, оголосив про те своїм козакам. Але, як тільки він це зробив, козаки виразили свій найактивніший протест, назвавши гетьмана зрадником і віровідступни-

ком. Реєстрові полки покинули гетьмана і повернулися до Чигиринна. Юрій з нечисленними прихильниками втік до Запорізької Січі й облаштувався там, оскільки запорожці були вельми незадоволені об'єднанням України з Росією.

Інтрига Виговського. Виговський, відправивши Юрія Хмельницького на переговори з поляками у Заславль, у той же час написав царю до Москви про зраду гетьмана, додавши, що він особисто залишається вірний Росії, за ним йдуть реєстрові козацькі полки. Цар направив до Чигиринна свого представника, боярина Хитрово, який розмовляв тільки з Виговським, після чого оголосив козакам царську волю. Російський цар призначав Виговського гетьманом України. Так було покладено початок великій політичній інтризі, пов'язаній з ім'ям Івана Виговського.

Полтавський полковник Мартин Пушкар, що був радником Юрія Хмельницького і знав про достеменну роль Виговського в цій справі, направив царю велике послання. Сам же виступив до Чигиринна на чолі 20 тис. козаків, маючи за мету взяти там в облогу Виговського. Проте біля міста Лубни до нього з'явився боярин Хитрово й оголосив про призначення Виговського гетьманом України. Боярин зажадав ім'ям государя, щоб Пушкар негайно повернувся до Полтави.

Тим часом Виговський, продовжуючи свою політичну інтригу, повідомив російського царя про те, що поляки згодні визнати його своїм монархом і з'єднатися з Росією. Цар тут же направив до Варшави своїх послів, які були прийняті поляками з усією урочистістю. Бажаючи використовувати Росію в боротьбі проти Швеції, поляки продовжували грати свою роль і підтвердили послам своє бажання з'єднатися з Росією, але не раніше, ніж Польща буде звільнена від окупантів. Одночасно вони наполягали на бажанні поляків бачити Виговського гетьманом України.

Полковник Пушкар, маючи під своєю командою значну кількість козаків, не переставав доносити цареві про таємні контакти Виговського з поляками і про їхні підступні плани. Він відправив до Москви гінця, осавула Бурлія, але люди Виговського перехопили його під Сумами, і, забравши всі папери, повісили. Незабаром Виговський направив до Полтави 4 реєстрових полки, щоб розправитися з Пушкарем. Проте Пушкар, напавши вночі на послані проти нього полки, розбив їх, а їх командирів, взятих у полон, послав з конвою і своїм новим донесенням до Москви. Царя охопили сумніви, кому ж вірити, Виговському чи Пушкарю?

Цар відправив до Варшави свого гінця з наказом до своєї депутації там, щоб було рішуче запропоновано полякам підписати негайно всі документи і договори про їхнє бажання приєднатися до

Росії. Крім того, цар наказав своїм послам дізнатися все про стан польської армії. Незабаром послі відповіли, що поляки нічого підписувати не бажають, а тягнуть час, а навколо Варшави зібрали велику кількість військ, і хвалювати польські солдати запевняють, що скоро вони будуть у Смоленську. Цар відкликав своїх послів із Варшави й остаточно переконався у зраді Виговського.

Незабаром на Україну був посланий корпус князя Трубецького в 30 тис. солдатів із таємним наказом схопити Виговського. Виговському ж було сказано, що цей корпус прямує до нього для боротьби з Пушкарем. Але і Виговський опинився не таким простим. Він, заздалегідь домовившись із поляками, таємно прийняв їх військові частини, і розташував їх у місті Конотопі. Літом 1658 р. російський корпус з'явився в Україні. Проходячи повз Конотоп, Трубецький дізнався від місцевих жителів про присутність у місті польських військ і негайно напав на них. Але Виговський, будучи насторожі, здогадався про дійсні наміри государя і вдарив у тил корпусу Трубецького. Опинившись між двох вогнів, корпус російських військ був розбитий і розсіяний. Під Конотопом царська армія зазнала одну із найстрашніших поразок у своїй історії. Виговський нарешті скинув маску і показав своє справжнє обличчя.

За угодою з поляками Виговський оголосив українському народові про його з'єднання знову з Польщею. Це викликало широкий протест серед козацтва і народу. Багато козаків, залишаючи Виговського, рушили до Полтави до Пушкаря. Виговський, разом із прибулим до нього польським військом, вирішив атакувати Пушкаря в Полтаві. Заздалегідь він найняв собі в союзники великий загін кримських татар. Татари, вступивши до України, стали табором на річці Ворсклі. Пушкарь, не чекаючи нападу Виговського, сам рушив йому назустріч, і в битві на річці Полтавці вщент розбив польські війська, що йшли з Виговським. Виговський у паніці втік із поля бою, втративши свою гетьманську булаву. Проте і переможці торжествували недовго. Розсіявшись і ганяючись за польськими обозами, вони раптово зазнали нападу з боку татар і також були наголову розбиті. Пушкарь був убитий у цьому бою. Татари, захопивши всю здобич, спалили і розграбували Полтаву, а також міста Зеньків, Сорочинці та інші. Реєстрові українські козаки, зібравшись у Переяславі, вибрали наказним гетьманом полковника Безпалого, і під його керівництвом розгромили в двох битвах Виговського з поляками і кримських татар. Переслідуючи Виговського, козаки зруйнували ряд міст, що давали йому тимчасовий притулок, — Лубни, Пирятин, Чорнухи, Горошин та інші. Виговському вдалося сховатися в Польщі, кинувши у Чигирині свою сім'ю напризволяще. Так завершилася політична афера Виговського в Україні.

Друге гетьманство Ю. Хмельницького. Цар відправив до України корпус боярина Ромодановського з наказом обрати українського гетьмана на спільних козацьких зборах із новою присягою на вірність йому і Росії. Потім у Чигирині були відкриті вибори нового гетьмана України. Дізнавшись про це, Юрій Хмельницький, що перебував у Запорізькій Січі, написав листа до присутніх у Чигирині козаків. Хмельницький глибоко розкаювався в своєму вчинку, говорив про обман його Виговським і поляками, і просив знов обрати його гетьманом. Пам'ять козаків про Богдана Хмельницького ще раз дозволила його синові бути обраним гетьманом України. Наприкінці 1659 р. Юрій Хмельницький прибув до Чигирина, де, присягнувши на вірність Росії, був знову проголошений гетьманом. Він почав своє правління з вигнання поляків, наведених до України Виговським. Корпус козацьких військ за наказом гетьмана пройшов містами Ніжином, Києвом і Черніговом, очищаючи їх від польських гарнізонів і чиновників.

Поляки, не бажаючи втрачати Україну, направили сюди свою армію під командуванням коронного гетьмана Собієвського. Ю.Хмельницький із 40-тисячною армією рушив назустріч полякам, а присланий йому на допомогу російський корпус боярина Шереметєва в 35 тис. солдатів, пройшов уздовж кордонів із Кримом і Туреччиною, демонструючи свою готовність їх захищати. Потім об'єднана російсько-українська армія стала табором біля міста Острога, де і зустрілася з польським військом. Вишикувавши для битви російські війська, Юрій Хмельницький заховав у засідку значну частину своєї кінноти. Поляки, напавши на росіян, зав'язнули в битві з ними і, будучи раптово атаковані з тилу козацькою кіннотою, зазнали жорстокої поразки. На полі бою залишилося близько 30 тис. убитих польських воїнів.

Навесні 1662 р. Юрій Хмельницький, зібравши собі військо із запорожців, частини вірних йому козаків і 2,5 тис. донських козаків, з'єднався з армією кримського хана і виступив на Україну. На річці Поцуп він об'єднав свої сили з армією польського короля і після цього атакував війська Шереметєва. Боярин Шереметєв, будучи абсолютно впевнений у своїх силах, допустив дві грубі помилки, давши Хмельницькому і татарам з'єднатися з поляками й у ході битви дозволивши їм себе оточити. У результаті російські війська, зазнавши великих втрат, були вимушені відступити у місто Чуднів, де і були взяті в облогу ворогом. Шереметєв сподівався на допомогу з боку корпусу князя Барятінського, що стояв під Києвом, але корпус цей так і не з'явився. Протримавшись в облозі більше трьох тижнів і з'ївши всіх своїх коней, Шереметєв з військом здався на милість переможця. Сам Шереметєв потрапив у полон до татар, де провів 20 років.

Продовжуючи свою боротьбу, Юрій намагався взяти місто Чигирин, щоб зробити його своєю резиденцією, але не зміг цього добути через запеклий опір реєстрових козаків, що зберігали вірність Росії. Наказний гетьман Сомко, з'єднавшись із корпусом російських військ князя Ромодановського, що стояв біля Козельця, переправився через Дніпро і атакував Хмельницького біля міста Крилова. Юрій був розбитий і відрізаний від Запорізької Січі, пішов із залишками своїх військ до Канева, де з'єднався з поляками. Звідси він виступив до Переяслава, де напав на наказного гетьмана Сомка. Проте корпус Ромодановського, що встиг на поле бою, вирішив результат битви. Хмельницький, відступаючи до Канева, був розбитий. Юрій Хмельницький, якому вдалося врятуватися, дістався до монастиря в місті Лубни, і там у 1663 р. постригся в ченці.

Політико-територіальний розподіл України. Після усунення Юрія Хмельницького від гетьманства, в Україні з'явилося відразу п'ять гетьманів, обраних окремими групами козаків. Серед них були прихильники російської, польської та турецької протекції. Двоє з них, Дорошенко і Тетеря, були полковниками, командуючими полками на Правобережжі. Третім був полковник Ніжинського полку Васюта. Четвертим, обраний під час смуту Сомко. П'ятим — представник запорожців Іван Брюховецький. Останній мав у своєму розпорядженні найбільші багатства і кількість козаків.

Оскільки Брюховецький був обраний за допомогою запорожців, які зазвичай не брали участі у виборі гетьмана, то це послужило приводом для багаточисельних скарг царю на Брюховецького. Особливо активно писали доноси і скарги ті, хто прагнув усунути багатого претендента в гетьмани, — Васюта і Сомко. Цар призначив комісію для розслідування скарг на Брюховецького. Комісія, будучи чудово прийнята і щедро обдарована Брюховецьким, дійшла до висновку про те, що «Іван Мартинович є чесна людина, і годиться бути гетьманом», про що і доповіли цареві. Головні скаржники, Васюта і Сомко, були передані до рук Брюховецького, який і відрубав їм голови у в'язниці. Потім Брюховецький почав заміну козацького командного складу на свій розсуд, призначаючи на вищі посади своїх прихильників із числа запорожців. Маєтки чинів, що потрапили в опалу, Брюховецький піддавав пограбуванню і розоренню, ще більше збільшуючи своє особисте багатство.

Побачивши свавілля, яке творив Брюховецький, задніпровські полковники, гетьмани Тетеря і Дорошенко, зовсім відійшли від Росії і погодилися на з'єднання з Польщею, фактично розриваючи Україну на дві частини.

У 1665 р. Іван Брюховецький, першим з українських гетьманів, здійснив візит до Москви, до російського царя. Брюховецький був

прийнятий при царському дворі з усією урочистістю і повагою. Цар надав йому звання «Великого воєводи» і думного боярина. Брюховецького одружили з родичкою самого царя, а багатьох його полковників — з боярськими дочками. У Москві Брюховецькому було наполегливо запропоновано ввести на українських землях російський адміністративний апарат, на що він дав свою згоду.

У 1667 р. Польща вирішила безпосередньо підпорядкувати собі Правобережну Україну, відмовившись від послуг Дорошенка. З цією метою сюди був направлений сильний польський корпус. Дорошенко, отримавши цю звістку, поспішив під місто Заславль, де і зустрів поляків. Після тривалої і наполегливої битви поляки були примушені до втечі. Престиж Дорошенка в Україні значно зріс.

У 1667 р. між Росією і Польщею було укладене Андрусівське перемир'я на 30 років. Ця угода підводила підсумок багатолітній боротьбі двох держав за Україну. Росія отримувала Смоленськ і всю Лівобережну Україну з містом Києвом, за Польщею залишалася Правобережна Україна. Запорізькі землі переходили під спільний протекторат Росії та Польщі. Договір був підписаний без участі представників українського народу.

Міжусобна боротьба українських гетьманів. Розуміючи, що фактичний розподіл України не може бути популярним серед українців, цар довгий час тримав в таємниці договірні статті з поляками, не оголошуючи їх в Україні навіть гетьману Брюховецькому. Обурений цим, Брюховецький писав до російського царя, але отримав від нього досить поверхову відповідь. Одночасно Брюховецький одержав лист від Дорошенка, в якому останній докоряв йому за те, що замість однієї неволі — польської, він насадив в Україні іншу неволю — російську. У відчаї Брюховецький оголосив себе прихильником союзу з Кримом і турками, а також протекції султана над Україною. Козацтво і народ остаточно відвернулися від Брюховецького і послали до Дорошенка своїх представників, пропонуючи йому українське гетьманство. Дорошенко, прибувши в місто Опошно, був тут одногосно обраний гетьманом всієї України. Козаки схопили Брюховецького і розстріляли його, а його дружину, яка була родичкою царя, відправили до Москви.

Запорізькі козаки, що завжди підтримували Брюховецького, виступили проти обрання гетьманом Дорошенка й обрали свого гетьмана — Суховія. Крім того, вони уклали союз з кримськими татарами і готувалися до спільного з ними походу до України. Дорошенко, залишивши замість себе наказного гетьмана Демя'на Многогрішного, відправився на південь України з метою підготувати розташовані тут полки до оборони проти запорожців і татар.

Тим часом наказний гетьман Многогрішний повідомив князя Ромодановського, що командував царськими військами в Україні, про свої підозри відносно Дорошенка, довгий час пов'язаного з поляками. Многогрішний запевняв російського воєводу в своїй незмінній відданості Росії та просив його допомогти відбити татарський похід до України. Князь Ромодановський направив на допомогу Многогрішному корпус російських військ під командуванням свого сина. Проте цей молодий воєвода, побажавши завоювати собі славу переможця татар, сам рушив на них, не з'єднавшись із козаками. У районі міста Гайворона він був розбитий татарськими військами і взятий у полон. Наказний гетьман Многогрішний, поспішивши з козаками на виручку, розбив татар і запорожців під містом Лохвиця і відбив усіх полонених. У 1669 р. цар повелів провести нові вибори українського гетьмана, які завершилися обранням Дем'яна Многогрішного, який запрягнувся на вірність государю та Росії.

Дорошенко, дізнавшись про обрання новим гетьманом Многогрішного й утвердженні його в цьому званні царем, тут же звернувся до турецького султана, пропонуючи йому віддати Україну під протекторат Туреччини. Султан, із великим задоволенням прийнявши таке прохання, направив Дорошенку відзнаки турецького воєначальника і 6-тисячний загін своїх військ.

Одночасно патріарх Константинопольський, примушений султаном, видав грамоту, в якій відлучав від церкви всіх тих, що не підкорилися Дорошенку. Митрополит Київський Сильвестр, оголосивши цю грамоту недійсною і такою, що суперечить інтересам українського народу, відмовився від підпорядкування патріарху Константинопольському. З того часу українська православна церква перейшла в підпорядкування патріарха Московського, що мало дуже важливе значення для зміцнення зв'язків України з Росією.

Запорізький гетьман Суховій, не визнаючи гетьманства Дорошенка, почав з ним боротьбу на Правобережній Україні. Проте його колишні союзники татари, підкоряючись волі турецького султана, перейшли на сторону Дорошенка. Суховій, прибувши до Умані, склав із себе звання гетьмана і передав його полковнику Ханенку, маючи на це згоду запорожців. Дорошенко рушив на Умань, але не застав там Ханенка, що пішов за річку Буг. Повернувшись зимувати під Білу Церкву, Дорошенко розташував тут своїх союзників татар по навколишніх селах. Але татари, забравши в полон своїх господарів, пішли до Криму. Скарги на це турецькому султану не дали результату. Султан відповів, що «такий є хліб татарський та їхня платня».

Таким чином, на Правобережній Україні опинилися одразу два гетьмани: Дорошенко, що спирався на Туреччину, і Ханенко, який

прагнув отримати підтримку поляків. У 1670 р. Дорошенко контролював Житомирщину і Білоцерківщину, а Ханенко — Уманщину і Черкащину. Поляки, визнавши гетьманом Ханенка, ще більше загострили боротьбу між ними. Улітку 1670 р. Дорошенко зробив спробу захопити Умань, але зазнав поразки і був вимушений рятуватися втечею.

Отримавши допомогу від турок, Дорошенко в 1672 р. здійснив похід на Лівобережну Україну. Гетьман Лівобережної України Многогрішний, вийшовши йому назустріч, зміцнив свій табір над Дніпром в районі міст Чигирин і Дуброви. Битва, що відбулася тут між двома українськими гетьманами, носила наполегливий і запеклий характер. Нарешті, війська Дорошенка були розбиті та побігли у степ. Воїни Многогрішного почали переслідування ворога. У цей час союзна Дорошенку турецька піхота, що ховалася до цих пір у засаді, напала на спорожнілий табір Многогрішного й оволоділа його гарматами. Многогрішний, повернувшись до свого табору, не зміг уже його взяти, будучи обстріляний турками з власних гармат. У цей момент із тилу на нього напала кавалерія Дорошенка, що зуміла швидко зібратися після поразки. У результаті війська Многогрішного були розбиті, а він сам був важко поранений. У лютому 1672 р. гетьман Многогрішний помер від ран і був похований у місті Батурині. На його місце гетьманом вибрали Івана Самойловича, приведеного до присяги Росії.

Дорошенко, не відчуваючи підтримки народу на користь турецької протекції, переконав султана здійснити похід на Правобережну Україну з метою демонстрації турецької сили. У серпні 1672 р. величезна турецька армія на чолі з султаном з'явилася біля стін Кам'янця-Подільського і взяла місто в облогу. Не маючи ніякої можливості протистояти туркам, місто за два тижні капітулювало. Султан ознаменував свій урочистий в'їзд до переможеного міста тим, що наказав винести з церков усі християнські ікони і вимостити ними вулиці Кам'янця-Подільського. Потім, відряджаючи Дорошенка з кримськими татарами до Галичини, султан з армією здійснив глибокий рейд по частині Правобережної України, підвладної гетьману Ханенку.

На початку 1674 р. гетьман Самойлович із князем Ромодановським здійснили похід проти гетьмана Дорошенка. У січні вони без бою взяли місто Черкаси, а в лютому — Канів. При цьому канівський полковник Яків Лизогуб перейшов на бік Самойловича. Переконавшись в успіхах російсько-українських військ, і втративши всяку перспективу для подальшої боротьби, гетьман Ханенко несподівано здав своє гетьманство Самойловичу. Ханенку було визначене гідне утримання і призначене для проживання місто Київ. Тільки Дорошенко наполегливо продовжував боротьбу.

Не маючи можливості своїми силами встояти проти військ Самойловича, він звернувся за допомогою до турків. Дізнавшись, що йому на допомогу йде велика турецька армія на чолі з султаном, Дорошенко вирішив прокласти їй шлях, взявши для цього декілька невеликих містечок. Проте біля міста Лисянки він був атакований і розбитий російським корпусом. Дорошенко був взятий в облогу Самойловичем. Але наближення до міста турок змусило зняти облогу і відступити за Дніпро.

Турки, вступивши до Чигирина, відчували себе тут повними господарями. Всі церкви у місті були закриті й опечатані, а жителі сповна відчували на собі повне свавілля і насильство з боку турецьких військ. Султан, виділивши під команду Дорошенка частину своєї армії, направив його на Умань. Дорошенко, взявши це місто, дозволив туркам майже повністю винищити його населення. За наказом Дорошенка із захоплених в Умані чиновників здерли шкіру і, набивши її соломною, відправили у подарунок султанові до Чигирина. Продовжуючи безчинствувати, Дорошенко розграбував ще ряд міст і, захопивши в них декілька тисяч хлопчиків, також відправив їх як подарунок султану, який наказав обернути бранців у мусульманство і відправити до Туреччини.

Козаки, побачивши зрадницьку поведінку Дорошенка по відношенню до українського народу, стали тисячами покидати його. Частина козаків перебралася на Лівобережну Україну.

У 1675 р. Дорошенко, покинутий більшістю козаків, розташувався у Чигирині. Турки, йдучи з міста, залишили йому декілька десятків яничар. Важкі роздуми Дорошенка привели його до думки звернутися до заступництва російського царя. Заарештувавши своїх яничар, він відправив їх як дар царю до Москви, просячи російської протекції. Проте, враховуючи всі злочини Дорошенка, Москва відмовилася мати з ним справу, а турки пообіцяли здерти з нього шкіру за відданих у полон яничар. Не бачивши ніякого виходу з положення, що створилося, Дорошенко закрився в Чигирині і заявив, що оборонятиметься тут від будь-якого ворога до останньої можливості. Тим часом до Чигирина підійшов гетьман Самойлович і взяв місто в облогу. Дорошенко, розуміючи все безглуздя опору, передав Самойловичу гетьманські клейноди. Царський уряд призначив Дорошенка воеводою в місто В'ятку, а після служби колишньому гетьману дали в маєток село Ярополче під Москвою, де він помер і був похований у 1698 р.

Гетьман Самойлович. У 1677 р. турецький султан знову направив до Чигирина свою армію, наказавши і кримським татарам слідувати туди ж. Незабаром об'єднана турецько-татарська армія взяла місто в облогу. Гарнізон Чигирина, що складався з 7 тис. козаків,

сміливо відбивав атаки противника і часто турбував його своїми раптовими вилазками. Гетьман Самойлович вислав на допомогу чигиринцям загін козаків в 7 тис. чоловік і повідомив про це через лазутчика начальника чигиринського гарнізону полковнику Корові. Козаки, підійшовши до міста вночі 15 серпня, раптово атакували турецькі позиції з тилу. Тут же зробив вилазку і міський гарнізон. Не знаючи дійсного числа тих, що напали, турки і татари в паніці тікали від міста. При цьому був убитий син кримського хана Осман-Гірей. Турецький султан, у помсту за поразку своїх військ під Чигирином, наказав публічно стратити в Стамбулі декілька десятків українських і російських полонених.

У 1686 р. російський уряд здійснив військові дії проти Польщі з метою перетворити Андрусівське перемир'я в міцний мир і, забезпечивши себе таким чином від боку поляків, почати боротьбу з турками і татарами. Виконуючи наказ царя, гетьман Самойлович з 40-тисячною армією перейшов річку Прип'ять і вступив на польську територію. Оволодівши без жодного опору містами Гомель, Чорнобиль і Лоев, гетьман не заподіяв їм ніякої шкоди. Проте це було достатньо для того, щоб Польща погодилася на підписання міцного миру з Росією. «Вічний мир» між Росією і Польщею, що узаконив розподіл України, завдав останнього удару по надіях гетьмана Самойловича на возз'єднання Правобережної та Лівобережної частин України.

Досягнувши своєї мети, Росія організувала похід проти кримського хана, сподіваючись остаточно покінчити з цією постійною загрозою для південних рубежів держави. Похід був здійснений за наказом царівни Софії, яка правила тоді в Москві, й очолив його її фаворит князь Василь Голіцин. У 1687 р. російська армія, яка налічувала 120 тис. солдатів, і війська гетьмана Самойловича, що приєдналися до неї, з 60 тис. козаків, виступили на Крим. На кордоні Запорізької Січі та Кримського ханства війська виявили попереду себе величезний простір випаленого татарами степу. Проте армія наполегливо рушила далі, але, чим більше вона заглиблювалася в мертвий степ, тим важче ставало її положення. Незабаром, втративши значну кількість коней і худоби, війська були вимушені повернутися назад, так і не досягнувши Криму.

Князь Голіцин звалив всю провину за невдалий похід на гетьмана Самойловича, якого звинуватили у змові з татарами. Два старші сини гетьмана, козацькі полковники, були заарештовані та страчені. Сам гетьман із молодшим сином Яковом були схоплені й відправлені на поселення до Сибіру, де незабаром і померли. Як стало згодом відомо, донос на Самойловича написав козацький генеральний осавул Іван Мазепа, що сам мріяв про гетьманство.

Іван Мазепа — один з найвидатніших і одночасно один із найбільш суперечливих політичних діячів України. Мазепа народився в 1639 р. в сім'ї правобережного дворянина. Здобув блискучу освіту, закінчивши Києво-Могилянську академію та ієзуїтську колегію у Варшаві. У молодості служив при дворі польського короля, багато подорожував по країнах Західної Європи.

У 1669 р. вступив на службу до правобережного гетьмана Дорошенка. Незабаром потрапив у полон до запорозьких козаків, які передали його лівобережному гетьману Самойловичу. Підкоривши Самойловича своїми знаннями і бездоганним вихованням, Мазепа став його довіреною особою. З часом він налагодив широкі зв'язки серед впливових вельмож у Москві. Не дивно, що після гетьмана Самойловича новим українським гетьманом у 1687 р. став саме Іван Мазепа.

Мазепа залишався гетьманом України протягом 21 року. Він значно зміцнив соціальне й економічне положення козацької старшини, роздавши їй більше 1 тис. земельних наділів. Завдяки щедротам царів, Мазепа сам мав близько 20 тис. маєтків, ставши одним із найбільш багатих у світі. Здійснюючи широку меценатську діяльність, гетьман побудував в Україні багато православних храмів, шкіл і друкарень. При ньому значно розширилася Києво-Могилянська академія, кількість студентів в якій досягла 2 тис. чоловік. Період гетьманства Мазепа ознаменувався різким культурним та економічним підйомом України.

Новий український гетьман почав своє правління з активних приготувань до походу на Крим. З цією метою він упродовж 1688 р. спорудив на кордоні з татарським степом нову фортецю, наповнивши її великою кількістю всіляких запасів. У 1689 р. відбувся новий похід на татар. Російське військо під командуванням князя Голіцина в кількості 75 тис. чоловік з'єдналося біля стін нової фортеці з козаками гетьмана Мазепа, яких налічувалося до 50 тисяч. Татари, що знову намагалися підпалити степ і отруїти воду, були своєчасно відбиті. Армія благополучно підійшла до Перекопу і приготувалася до його штурму. У цей час кримський хан почав переговори про мир. У результаті, отримавши від татар велику суму грошей, Голіцин і Мазепа повернули свої війська назад.

Голіцин, який протегував гетьману Мазепі, направив його з донесенням до царівни Софії в Москву. Гетьман був дуже прихильно прийнятий у Москві і прожив там два місяці. У цей час у Москві стався палацовий переворот. Царівна Софія і князь Голіцин були звинувачені в замаху на життя царевича Петра. Князя Голіцина позбавили всіх звань і маєтків та заслали навіки до Сибіру, а царівна Софія примусово прийняла чернецтво. На російському престолі за-

панував Петро I Олексійович. Мазепа поспішив повернутися до України, де влаштувався в місті Батурині.

Незабаром Мазепа почав надавати найенергійнішу допомогу новому російському цареві в його багаточисельних починах і реформах. Завдяки своєму значному політичному досвіду, відмінним знанням і манерам, український гетьман зумів завоювати дружбу Петра I і стати його найближчим радником. Як говорили козацькі полковники, «цар швидше не повірить ангелові, ніж Мазепі». Вплив у державі й особистий статус Мазепи різко зросли.

У 1695 р. Петро I здійснив похід на турецьку фортецю Азов. Українські війська безпосередньої участі в ньому не брали, але гетьман Мазепа з корпусом князя Шереметєва був посланий діяти проти турок у пониззі Дніпра та одночасно утримувати татарські орди в Криму. У ході цієї кампанії російсько-українські війська взяли 14 міст, що належали туркам, а фортеці Кизікермен і Кінбурн зрівняли із землею.

У 1696 р. Петро повторив свій похід на Азов, побудувавши протягом року свій флот із 700 невеликих суден. Цього разу в штурмі Азова разом із російськими військами брали участь і 15 тис. козаків під командою полковника Якова Лизогуба. Сам гетьман з основними силами козаків гарантував безпеку з боку Криму. 18 липня Азов був узятий і в місті розташувався російський гарнізон. Петро I високо оцінив внесок українського гетьмана в успіх війни з Туреччиною. Мазепа був нагороджений щойно запровадженою вищою нагородою Росії, орденом святого Андрія Первозванного за номером «два». У 1700 р. російський посол Українців підписав з Туреччиною мирний договір. За умовами цього договору Азов залишався за Росією.

Таким чином, в кінці XVII ст. внутрішньополітичне положення в українських землях стабілізувалося. Припинилися криваві усобиці. Однак для християнських країн зростає загроза з боку Османської Імперії. Росія та Річ Посполита, до складу яких входили українські землі, об'єдналися в антитурецькій коаліції. Українські козаки зробили вагомий внесок в зупинку турецької експансії в Європі.

Контрольні питання і завдання

1. Які цілі переслідувала Московська держава в Україні?
2. У чому полягав внесок українського війська в боротьбу з татарами?
3. Чим прославився полковник Золотаренко?

4. За яких умов Росія в 1656 р. припинила війну з Річчю Посполитою?
5. Опишіть дії козацького корпусу полковника Богуна.
6. Які соціально-політичні зміни сталися в Україні після об'єднання з Московією?
7. Назвіть головні події гетьманства Ю. Хмельницького.
8. У чому полягав сенс політичної інтриги Виговського?
9. Охарактеризуйте діяльність гетьмана І. Брюховецького.
10. Визначте основні напрями військово-політичної діяльності гетьмана П. Дорошенка.
11. Як стався політико-територіальний розподіл України?
12. Які наслідки для України мала міжусобна боротьба українських гетьманів?
13. Опишіть діяльність гетьмана Самойловича.
14. За які заслуги І. Мазепа був відзначений вищою державною нагородою Росії?

Початок Північної війни. В кінці XVII ст. був сформований військовий союз спрямований проти Швеції, до якої входила в той час Норвегія, Фінляндія, Прибалтика. Швеція мала дуже сильну армію і флот. До антишведського союзу увійшли Данія, Саконія та Росія. Скориставшись ослабленням Росії на початку XVII ст., Швеція відібрала в неї вихід до Балтійського моря в районі р.Неви, який належав ще Давньоруській державі. Цар Петро I вирішив повернути вихід до моря і це було основною метою війни з боку Росії. Північна війна між Росією та Швецією тривала з 1700 по 1721 р. Доленосні події цієї війни відбувалися і на території України.

У 1700 р. українські війська отримали секретну царську вказівку готуватися до війни зі шведами. Військові дії проти шведів почалися 1700 р., коли російські війська взяли в облогу шведську фортецю Нарва. Серед 80-тисячної російської армії перебував і 7-тисячний козацький корпус під командуванням полковника Іскри. Шведський король Карл XII з 20-тисячною армією прибув на допомогу Нарві. Вночі, коли російські війська розвели в своєму таборі числені великі вогнища, щоб бачити наближення ворога, шведи пішли в атаку. Діючи в темноті, вони чудово бачили росіян та їхній табір, самі залишаючись у тіні. Шведські артилеристи впритул розстріляли російські порохові склади, що викликало паніку в російському таборі. Удар шведської піхоти і кавалерії, завданий після цього, був страшний. Російська армія виявилася розбитою наголову і почала в паніці тікати, кинувши всі обози й артилерію. Тільки Преображенський та Семенівський полки зберегли військовий стрій та вчинили запеклий опір. Російській армії ще належало навчитися воювати по-європейськи. Вважаючи, що з росіянами покінчено, Карл XII вирушив до Курляндії та, розбивши там польські й саксонські війська, вступив до Польщі.

Тим часом участь українських військ у Північній війні полягала от у чому: корпус у 20 тис. козаків під командуванням наказного гетьмана Данила Апостола виступив до Пскова для захисту кордонів від можливого вторгнення шведів; 7 тис. козаків було включено до складу російського корпусу князя Репніна, що діяв на кордонах із Литвою; гетьман Мазепа з 10 тисячами козаків вступив до поль-

ської частини Білорусії та зайняв позиції біля міста Могильова. Літом 1701 р. корпус Данила Апостола разом із корпусом російських військ князя Шереметєва підійшов до міста Ревеля (Таліна) і тут, напавши на шведський загін, розбив його. У результаті цього бою були отримані такі трофеї: 70 полонених солдатів і 3 офіцери, 1 чавунна гармата і 1 дерев'яний барабан. Така була перша перемога російсько-українських військ над шведами, передвісниця майбутніх галасливих баталій і гучних перемог.

Воєнно-політична діяльність С. Палія. У цю пору в Україні прославився фастівський полковник Семен Палій. Визнаючи над собою владу гетьмана, Палій, у той же час, маючи свій власний великий загін козаків, поводився достатньо незалежно. Постійно наймаючись зі своїм загоном то до поляків, то до татар, то до турок, Палій жив війною і військовою здобиччю, був відважним воїном і користувався великою любов'ю своїх козаків і заступництвом гетьмана Мазепи.

Поляки, вирішивши знищити Палія, направили до Фастова корпус найманих німецьких військ. Проте Палій, дізнавшись про наміри ворога, завчасно заховав своїх козаків у лісах біля міста і, коли німці підійшли до Фастова, напав на них з усіх боків і розбив, захопивши багату здобич.

Поляки знову зібрали ополчення на Палія з польської шляхти і добровольців. Побачивши велику чисельну перевагу польського корпусу, Палій запросив до себе декілька реєстрових полків, запропонувавши їм значну винагороду за допомогу. Ці полки разом із загоном Палія напали на польський корпус під містом Бердичевим і розбили його. Ці дії Палія були розцінені поляками як пряме повстання проти королівської влади. Незабаром, маючи у своєму розпорядженні більше 12 тис. козаків, Палій узяв міста Немирів, Бердичів та Білу Церкву.

У цей самий час шведи на чолі з Карлом XII вдерлися на територію Польщі. Гетьман Мазепа переконав Петра I в необхідності використовувати слушну нагоду і захопити Правобережну Україну, що і було зроблено. Тепер, побачивши величезну популярність тут Палія, Мазепа вирішив прибрати можливого конкурента. Запросивши Палія до своєї резиденції, гетьман наказав його заарештувати і відправив на вічне заслання до Сибіру, конфіскувавши маєток на користь казни. Через 15 років ув'язнення Семен Палій був звільнений із заслання царем Петром I і взяв участь у знаменитій Полтавській битві, де, показавши чудеса хоробрості та відваги, був убитий гарматним ядром.

Опалу Палія вирішили використати в своїх інтересах кримські татари. Підкупивши козацького старшину Петрика та пообіцявши

йому українське гетьманство, татари направили Петрика із загоном до України в надії, що до нього приєднуютимуться прихильники Палія, незадоволені Мазепою. Дійшовши до Переяслава, Петрик дізнався тут про те, що проти нього висланий великий козацький корпус під командуванням генерального осавула Гамалія. Петрик, не наважившись на зустріч із ним, поспішно відступив назад, до татарських володінь. Надалі Петрик з татарами постійно з'являвся на південних околицях України, грабуючи населення і викрадаючи людей у полон. При цьому він проголошував себе гетьманом. Мазепа, пообіцявши за його голову 1000 талерів, спорядив проти Петрика і татар три козацькі корпуси. У результаті багатьох сутичок із татарами ці корпуси змогли, нарешті, гарантувати безпеку південних кордонів. Петрик загинув в одній з таких сутичок і був знайдений мертвим серед трупів татар.

Україна в Північній війні. Тим часом продовжувалася Північна війна. У 1702 р. українські війська діяли спільно з російськими корпусами Шереметєва і Репніна на північних кордонах Росії, оберігаючи їх від шведів. Це не викликало особливого ентузіазму серед козаків, які бажали битися за свою батьківщину, а не за імперські забаганки Росії. Крім того, під час війни Петро I ввів жорстокі побори в Україні, що також не сприяло тут зростанню його популярності. У завершенні всього цар почав ставити на чолі козацьких полків російських і німецьких офіцерів, що викликало велику настороженість серед козацької старшини.

У 1704 р. шведський король Карл XII, що перебував у Польщі, в результаті своїх перемог позбавив влади польського короля Августа і посадив на трон свого ставленика Станіслава Лещинського. Гетьман Мазепа з 30-тисячною армією козаків весь цей рік перебував у районі річки Прип'яті, захищаючи російські кордони, і не вів серйозних бойових дій. У 1705 р. він, за велінням царя, вступив у межі Галичини і розташувався біля міста Замостя. Недалеко звідси козакам вдалося розбити корпус польських військ, прихильників Станіслава Лещинського. Зимувати Мазепа залишився в Польщі, маючи свою ставку в місті Броди.

Близькість ставки Мазепа до розташування шведських військ дала йому можливість таємно переписуватися з королем Карлом XII. Мазепа умовився з ним про те, що він розірве зв'язок України з Росією і стане союзником шведів. У свою чергу, Карл XII пообіцяв захищати Україну, відновити її давні права і не укладати миру з царем до повного звільнення України від влади Москви.

Гетьман, замишляючи перехід на сторону шведів, почав віддаляти від себе тих воєначальників, які залишалися вірними російському цареві. Так, у 1706 р. він послав полковника Міклашевського

битися проти шведів до району міста Несвіж, де один козацький полк був вимушений вступити в бій з цілим корпусом ворога. Будучи розбитий, Міклашевський закрився в Несвітському замку, де протримався п'ять днів і загинув під час штурму замку. Так само Мазепа вислав полк Мировича битися проти польського корпусу під Ляховичі, де Мирович був оточений, полонений і переданий шведам.

У липні 1707 р. цар Петро I, прибувши до Чернігова, здійснив звідси по річці Десні подорож до Києва. Тут, разом із гетьманом Мазепою, він закрив нову Печерську фортецю. У Києві цареві був поданий донос про зрадницькі наміри гетьмана Мазепа. Авторами доносу були генеральний суддя Кочубей і полковник Іскра. Цар повелів створити комісію і ретельно розслідувати донос. Слідство продовжувалося декілька місяців і прийшло до висновку про невинність гетьмана. За рішенням слідчої комісії донощики були засуджені на смерть. Страта Кочубея та Іскри відбулася під Білою Церквою з причини того, що тут стояли табором війська.

Тим часом Петро I спробував запропонувати шведам мир і був готовий відмовитися від захоплених та повернутих Росії прибалтійських земель окрім заснованого в 1703 р. Петербурга. Але шведський король не хотів навіть слухати про мир із Росією і говорив своїм міністрам, що він розмовлятиме про мир у Москві, скине царя з престолу та поділить Росію на удільні князівства.

У червні 1708 р. Карл XII, вирішивши завдати удару по Росії, вдерся в її межі з боку західних рубежів. Шведський король вів армію в 35 тис. чоловік, метою якої було захоплення Москви. Проте, зіткнувшись із запеклим опором російського народу, шведи повернули на Україну, де король сподівався отримати допомогу від гетьмана Мазепа. Тим часом Мазепа, укріпивши свою резиденцію, місто Батурин, і, залишивши в ньому великий гарнізон, рушив із рештою українських військ до кордону з Білорусією нібито для відбиття шведів. У своєму таборі під Новгород-Сіверським він оголосив військам прокламацію про союз зі шведами. Переважна більшість козацьких військ уранці, покинувши гетьмана, виступили з табору на з'єднання з російськими військами. З гетьманом залишилися тільки два козацькі полки. Козацька армія, що пішла від гетьмана, з'єдналася під Стародубом з корпусом князя Меншикова, де знаходився і сам цар. Петро I, подякував козаків за їхню вірність, наказав їм діяти під керівництвом Меншикова до виборів нового гетьмана.

28 вересня біля села Лісної в Білорусії корпус Меншикова у присутності Петра I атакував шведський загін із обозами. 16 тис. шведів під командуванням Левенгаупта поспішали на з'єднання зі

своїм королем. У ході цієї битви російські війська, не витримавши шведського удару, почали відступати. Але цар Петро, зібравши їх знов і поставивши за ними і по флангах козаків, наказав останнім рубати без пощади всіх відступаючих, будь то сам цар. Після цього повів своє військо в нову атаку, що увінчалася повним успіхом. На полі бою лягли 4 тис. шведських воїнів, а 12 тис. здалися в полон. Росіяни отримали весь шведський обоз з артилерією і численними запасами.

З Білорусії цар направив князя Меншикова з його корпусом і козаками до резиденції гетьмана Мазепи міста Батурина. Князеві було необхідно, узявши місто, вилучити всі зібрані там скарби і запаси. Підійшовши до Батурина в останніх числах жовтня 1708 р., Меншиков тут же повів свої війська на штурм міських укріплень. Проте батуринський гарнізон, чудово розуміючи, що його чекає в разі поразки, чинив запеклий опір. Протягом всього дня одна атака слідувала за іншою, але бажаного результату не приносила. Меншиков, зневірившись узяти місто, вночі наказав відступити. Проте командир Прилукського полку, що знаходився в місті, полковник Ніс, не бажаючи приймати сторону гетьмана Мазепи, послав до Меншикова свого гінця. Ніс повідомив князю місце, яке займалося в обороні міста його полком, і запропонував удосвіта атакувати саме тут. При цьому було обумовлено, що козаки Прилукського полку, не чинячи опору, ляжуть на землю на знак своєї добровільної здачі в полон, щоб уникнути загибелі. Повіривши полковнику Носу, Меншиков на зорі ударив у вказаному місці на міські укріплення. Все сталося так, як і обіцяв полковник Ніс. Місто було захоплене, розграбоване і спалене. Меншиков вивіз із Батурина величезні багатства і 315 гармат.

Карл XII, вступив до України, знайшов гетьмана Мазепу недалеко від Новгород-Сіверського без обіцяного війська і провіанту. Шведів чекала нелегка зима на Україні. Карл XII наказав своїм солдатам ставитися до українського населення як до союзного їм. Шведи прагнули не допускати грабежів і насильств, намагаючись отримати все необхідне з населення за готівковий розрахунок. Проте ця тактика не приносила успіху. Українське населення бачило в шведах іновірців та окупантів. Всюди відбувалися напади селян на нечисленні шведські загони й окремих солдатів. Полонених шведів селяни із задоволенням здавали російським військам, оскільки за кожного полоненого спочатку платили по декілька рублів, а потім видавали царку горілки.

У листопаді 1708 р. Петро I повелів провести в Україні вибори нового гетьмана. 7 листопада в місті Глухові гетьманом був обраний Іван Скоропадський, там же відбулася церемонія переказу церковній анафемі колишнього гетьмана Мазепи.

На початку 1709 р. Петро I знову звернувся до шведського короля з пропозицією про мир, ставлячи при цьому умовою вихід Росії до Балтійського моря в районі міста Санкт-Петербург, закладеного царем у 1703 р. Проте, не дивлячись на те, що армія шведів у 3 рази поступалася за чисельністю російській армії, Карл XII не погодився на мир, готуючись продовжувати боротьбу. У квітні 1709 р. він зі своїм військом рушив до Полтави, де, як запевняв короля Мазепа, зберігалися великі запаси продовольства і боєприпасів, в яких шведська армія почала відчувати гостру потребу. На початку травня шведи взяли місто в облогу, але його гарнізон під командуванням полковника Келіна й іноземця Аларта, мужньо витримавши двомісячну облогу, дав можливість Петру I стягнути до Полтави свої війська. При наближенні до міста великої російської армії шведи були вимушені зняти облогу і готуватися до рішучої битви.

Полтавська битва та її наслідки. Удосвіта 27 червня 1709 р. почалася знаменита Полтавська битва, що на багато десятиліть визначила долі Росії та України. Російська армія налічувала 76 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі й 20 тис. українських козаків. Шведи мали під Полтавою 20-тисячну армію і, крім того, 1 тис. козаків на чолі з Мазепою, які не брали участі в битві, охороняючи шведський обоз. Карл XII, виїхавши напередодні на рекогносцировку (огляд місцевості) з двома своїми гвардійцями, зустрівся з козачим пікетом і вирішив його атакувати. Король особисто бився з козаками і був при цьому серйозно поранений у ногу. Тому в день битви Карл не міг сидіти на коні або керувати своїми військами з носилок. Він передав командування фельдмаршалу Реншильду.

Битва почалася атакою шведської кавалерії та піхоти. Росіяни, побудувавши задалегідь п'ять редутів, за допомогою козацької кінноти відбили цю атаку. При цьому російська кавалерія під командуванням князя Меншикова і козацький корпус під командуванням Палія, провівши контратаку, відрізали частину шведських військ від їх основних сил і примусили їх незабаром до капітуляції. Карл XII, перебуваючи свої війська, чекав підходу батальйонів, зв'язок з якими був утрачений, але вони були вже в російському полоні. О 9 годині ранку Петро I почав виводити свої війська з табору. Шведи не повірили своїм очам — російська армія, яка завжди відступала перед ними, стала шикуватися в бойові порядки, щоб прийняти бій. Почалася наполеглива битва, в ході якої шведи, що не мали артилерії, почали поступово відступати. Тут же на них була проведена атака всієї російської кавалерії, внаслідок якої шведи, не витримавши натиску, побігли з поля бою. У полон до росіян попали фельдмаршал Реншильд, перший міністр, генерали. На радощах Петро I організував урочистий обід, на який були запрошені

високопоставлені полонені шведи. Перший тост цар підняв за своїх учителів. Коли фельдмаршал Реншильд спитав, хто ці вчителі, Петро I відповів: «Ви, шведи. Ви навчили нас, як треба воювати». Тим часом Карл XII і Мазепа з невеликим загоном переправилися через Дніпро й утекли в турецькі володіння. 16 тис. шведів здалися в полон. Перемога була повною і беззастережною. Карл XII надовго вибув із боротьби, а колишній гетьман Мазепа 21 вересня помер у молдавському місті Бендери у віці 70 років.

Разом із Мазепою до Молдавії втекли близько 50 представників козацької старшини, 500 козаків і більше 4 тис. запорожців. У 1710 р. емігранти обрали своїм гетьманом Пилипа Орлика, який навіть склав власну конституцію, на випадок повернення до України. На початку 1711 р. Орлик із запорожцями і татарами вступив на територію України, але незабаром був розбитий і втік. Довгі роки українські емігранти поневірялися по європейських країнах, але повернутися на батьківщину їм так і не вдалося.

Не довіряючи більше українцям, Петро I приставив до гетьмана Скоропадського свого «спостерігача» Ізмайлова з двома полками і секретним розпорядженням: при щонайменшій підозрі заарештувати гетьмана і всю козацьку верхівку. Гетьманська резиденція була перенесена до міста Глухова, ближче до Росії. На чолі української козацької армії був поставлений російський командувач, козацькі полки також очолили російські офіцери. Представники російського дворянства почали отримувати в Україні величезні земельні наділи.

Посилення російського впливу в Україні. У 1711 р. козацький корпус у 20 тис. чоловік під командуванням Лизогуба взяв участь у Пруцькому поході Петра I. Цей похід російських військ до Молдавії був здійснений царем у відповідь на оголошення йому війни Туреччиною. Проте цей похід виявився вельми невдалим. Російські війська були оточені на річці Прут силами турецького візиря, що мали значну кількісну перевагу. Тільки завдяки складним переговорам і підкупу візиря, справа не закінчилася катастрофою для Петра I. У результаті підписаного в липні миру російська армія безперешкодно повернулася до Росії, але місто Азов було повернене Туреччині, також були підтверджені права Польщі на Правобережну Україну.

Вигнавши з України шведів і забезпечивши мир із Туреччиною і Польщею, Петро I продовжив поступову ліквідацію українських прав і вольностей, а також самостійного українського війська. Крок за кроком Україна перетворювалася на одну з провінцій Великої Росії. У 1712 р. російська дивізія під командуванням Шереметева розташувалася зимувати в Україні, але так тут і залишилася. Одночасно були введені постійні російські гарнізони до Києва, Чернігова,

Ніжина, Глухова, Стародуба, Переяслава, Полтави і Лубен. Утримання цих військ лягало додатковим і важким тягарем на місцеве населення.

У 1718 р. Петро I запросив до Москви гетьмана Скоропадського. Гетьман був із шаною прийнятий при царському дворі. Петро I привіз його з собою до Санкт-Петербурга, що будувався, де гетьман також був оточений турботою й увагою. Проте про полегшення становища українського народу цар не бажав і говорити. У тому ж році Петро I заснував Священний Синод, який замінив колишнє управління церквою патріархом. Оскільки російське духовенство чинило запеклий опір петровським реформам, які наближували Росію до Європи, то цар шукав підтримки українського духовенства. Тому високі посади в православній церкві в першій чверті XVIII ст. займали вихідці з України. Стефан Яворський був місцеблюстителем патріаршого престолу. Феофан Прокопович обґрунтовував реформи Петра I.

Нарешті була закінчена затяжна війна зі Швецією, що тривала 21 рік. У 1721 р. був підписаний Ніштадтський мир, і Росія отримала обширні території Балтійського узбережжя. У тому ж році Петро I прийняв титул імператора, а Росія стала імперією.

Малоросійська колегія. У 1722 р. гетьман Скоропадський отримав іменний імператорський указ, який регламентував запровадження в Україні Малоросійської колегії на чолі з бригадиром Степаном Вельяминовим. До складу колегії входило 10 офіцерів, серед яких були гетьман і генеральні старшини. Колегія повинна була встановлювати і збирати податі та податки з українського населення, не дивлячись на осіб і заслуги. Фактично указ означав підпорядкування гетьмана російському намісникові в Україні та позбавлення її автономії і самоврядування. Таким чином, ліквідовувалися всі статті Переяславського договору про об'єднання України з Росією. Гетьман Скоропадський невдовзі помер. Незабаром після його смерті до України прибув бригадир Вельяминов і заснував колегію. Сама назва «Україна» офіційно не вживалася, а була замінена терміном «Малоросія».

У 1722 р. указом Сенату українським гетьманом був призначений полковник Павло Полуботок. В Україні вводилися всі податки і податки, що існували у Росії: податок з маєтку і місця проживання; податок за утримання худоби; податок із ремісничого виробництва; податок із пасіки; податок на сіль; податок на бороду; податок на тютюн; податок на лазні; податок на дубові труни.

У 1722 р. поріділе українське козацтво, згідно імператорському наказу, взяло участь у поході російських військ проти Персії. Під командуванням полковника Данила Апостола 12 тис. козаків ру-

шили битися за розширення кордонів імперії. Приблизно половина з них загинула в горах та ущелинах Кавказу.

Використовуючи відсутність Петра I в столиці, у зв'язку з перським походом, гетьман Полуботок і генеральні старшини звернулися до Сенату з проханням про скасування частини податків і податей, встановлених в Україні бригадиром Вельяміновим. Сенат, розглянувши це прохання, вирішив звільнити від податей усіх українських козаків, поважаючи їх службу імператору. Проте Петро I, повернувшись із походу, за доносом Вельямінова, наказав негайно відновити колишнє положення про податі, а генеральних старшин і гетьмана Полуботка викликав до Петербурга.

Прибувши у 1723 р. до столиці, гетьман і старшини на колінах благали царя про милість і пощаду для українського народу, що розоряється податками. Проте цар, назвавши їх зрадниками, звелів віддати їх до суду в Таємну канцелярію. Слідство, що продовжувалося 4 місяці, засудило всіх до довічного ув'язнення з конфіскацією маєтків на користь казни.

Процес ліквідації української автономії. Після смерті імператора Петра I в 1725 р. російський престол посіла його дружина Катерина I. Одним із перших її указів з Петропавлівської фортеці були звільнені українські генеральні старшини, що утримувалися там за рішенням петровської Таємної канцелярії. Їм були повернені колишні чини і звання, а також маєтки. Катерина I недовго царювала і померла у травні 1727 р., а на престол вступив онук Петра I — Петро II. Його коротке правління було вельми сприятливим часом для України.

У цей час у зовнішній політиці Росії почала намічатися чергова війна з Туреччиною, і російський уряд не бажав налаштовувати проти себе українське населення, оскільки театром майбутньої війни цілком могла стати Україна. У 1727 р. Петро II підтвердив всі колишні договори з Україною, а також її одвічні права і привілеї. За його наказом була ліквідована Малоросійська колегія і скасовані всі податки і податі, встановлені нею в Україні. Податки з українського населення тепер збиралися тільки для потреб самої України. У вересні 1727 р. Петро II за багаточисельні зловживання наказав заарештувати князя Меншикова і вислав його із сім'єю в заслання до сибірського містечка Березів. Багаточисельні володіння Меншикова, у тому числі й в Україні, були конфісковані та передані до державної казни.

За велінням імператора Петра II у 1727 р. відбулися вибори нового гетьмана України. 1 жовтня в місті Глухові в дуже урочистій обстановці гетьманом був обраний 70-річний миргородський полковник Данило Апостол, людина «гідна і віддана». Відразу ж після

свого обрання новий гетьман відправився до государя в столицю і був прийнятий там дуже прихильно. Петро II на знак особливої прихильності до гетьмана і українського народу звелів йому бути присутнім на своїй коронації в Москві, яка відбулася в лютому 1728 р. Отримавши від імператора грамоти, які підтверджували права і привілеї України, гетьман Апостол повернувся до міста Глухова.

За розпорядженням гетьмана в Україні було створено казначейство, яке склало перший в українській історії річний бюджет. Також була проведена ревізія земель, і значні ділянки були повернені в громадське користування. Гетьману вдалося добитися скасування багатьох мит для українських купців, що вирівняло їх у правах із російськими колегами. Незабаром в Україні було проведене велике призначення в чинах серед козачої верхівки. Причому на всі командні посади козаки призначалися тільки шляхом виборів, згідно давнім традиціям українського козацтва. Таким чином, в українській армії різко скоротилося число російських та іноземних офіцерів. Государ затвердив на посаді всіх обраних, наділив їх ранговими селами і маєтками. Незабаром навіть запорожці отримали офіційний статус підданих Російської імперії. Проте процвітання та спокій в Україні продовжувалися недовго.

У січні 1730 р., захворівши віспою, помер імператор Петро II. Разом із ним припинилася династія Романових по чоловічій лінії. Російська знать, і серед неї гетьман Апостол, ухвалила запросити на престол племінницю Петра I, герцогиню Курляндську, Анну Іоаннівну, яка і прийняла російський престол.

У 1731 р. імператриця Анна, викликавши до себе гетьмана Апостола і нагородивши його орденом Олександра Невського, звеліла українським козакам спорудити оборонну лінію між річками Дніпром і Донцем проти набігів кримських татар. Ця лінія з численними валами, ровами і укріпленнями простягнулася на сотні кілометрів та отримала назву «Української». Щорічно на її будівництво відряджалося 20 тис. козаків і 10 тис. селян. «Українська лінія» надійно захищала південні кордони від грабівницьких нападів кримських татар.

У 1733 р., у зв'язку зі смертю польського короля Августа II, у Польщі почалася боротьба за трон, в якій взяли участь і Росія. 20-тисячний козацький корпус під командуванням Якова Лизогуба відряджався до Польщі у складі російської армії. Діючи проти претендента на польську корону, Станіслава Ліщинського, козацькі війська брали участь у багатьох битвах із його прихильниками, і, нарешті, взяли місто Гданьськ, змусивши Ліщинського покинути межі країни. За допомогою російських військ на польському троні утвердився син короля Августа II — Август III.

Після смерті гетьмана Апостола в 1734 р. в Україні, за велінням імператриці, знову була заснована колегія, що отримала назву «Правління гетьманської канцелярії». До її складу входили три представники Росії і три — України. Головою колегії був призначений генерал Шаховської, якого незабаром по черзі змінили генерали Барятінський і Рум'янцев. Фактично колегія існувала для того, щоб не допустити виборів нового українського гетьмана.

Боротьба з Кримським ханством. У 1735 р. почалися нові походи російських військ проти Криму. Кримські татари, користуючись відсутністю сильної армії в Україні у зв'язку з війною в Польщі, відновили свої грабницькі набіги. Головнокомандуючим у поході до Криму був призначений фельдмаршал Мініх. У складі російських військ були і реєстрові козацькі полки, якими командував полковник Галецький.

Російська армія продовжила похід і, здолавши татарські степи, підступила до Перекопських укріплень. Тут фельдмаршал наказав козакам перейти Сиваш та вдарити на татар з тилу. Вночі козацькі полки благополучно форсували озеро Сиваш і, вийшовши в тил татарам, напали на них. Захопивши ділянку Перекопських укріплень, козаки закидали рів тілами убитих татар, і вся російська армія перейшла по них до Криму. Вирушивши углиб Криму, армія завдала татарам ряд поразок та взяла їх столицю Бахчисарай, розграбувавши її і спустошивши. Захопивши велику здобич і звільнивши полонених, армія повернулася до України. У 1738 р. російські війська, в ході бойових дій проти турок, взяли міста Очаків і Азов. У цих кампаніях брали участь також і козацькі полки. У 1739 р. між Росією і Туреччиною був підписаний Белградський мир, за яким Азов знову залишався за Росією.

«Українська» політика імператриці Єлизавети. У 1741 р. на російський престол вступила дочка Петра I Єлизавета. Нова імператриця відрізнялася набожністю і людинолюбством. Одним із перших її повелінь було рішення про скасування страти в Російській імперії. У 1744 р. Єлизавета відвідала Україну і місто Київ, де їй був влаштований урочистий прийом. Під час перебування государині в Києві їй була подана петиція від українського козацтва з проханням дозволити в Україні вибори нового гетьмана. Імператриця, прихильно сприйнявши це прохання, наказала для вирішення питання про вибори гетьмана направити до неї в столицю українську депутацію, що і було незабаром зроблено.

У 1745 р., добившись дозволу Петербургу на нові гетьманські вибори, депутація повернулася до України, щедро обдарована Єлизаветою соболяними шубами, перснями з діамантами і грошима. Проте самі вибори виявилися справою не такою швидкою. Імпера-

триця не бажала давати автономне правління Україні, але не хотіла й образити українців відмовою. У результаті вибори 1750 р., що відбулися під наглядом Петербургу, визначили бути гетьманом України 22-річного графа Кирила Разумовського, брата фаворита імператриці. Резиденція українського гетьмана незабаром була перенесена до міста Батурина. У 1755 р. Єлизавета, що завжди демонструвала свою симпатію до українського народу, скасувала в Україні багато особливо обтяжливих податків, встановлених колишніми урядами. У той же час бюджет України був поставлений під контроль Петербурга, а митні кордони між Україною і Росією ліквідувалися.

Гетьман Розумовський мало піклувався про Україну і козацтво і більшу частину часу проводив не в Батурині, а в Петербурзі. Прагнучи до особистого збагачення, він добився переходу в своє спадкове володіння міста Батурина й околиць. У 1763 р. гетьман спробував примусити залишки козацтва клопотати перед Петербургом про визнання його спадкового гетьманства в Україні, проте козаки відмовилися підписати таку петицію.

Катерина II і Україна. У 1762 р. на престол зійшла Катерина II, під час правління якої були остаточно ліквідовані залишки автономії України. Гетьман Розумовський, що користувався раніше заступництвом імператриці Єлизавети, різко понизив свою політичну вагу в державі. Прагнучи компенсувати втрату свого політичного впливу в імперії, Розумовський зробив ще одну спробу добитися для свого роду спадкового гетьманства в Україні. Проте це не входило в плани нової імператриці, а підтримки українського народу в Розумовського не було. Проте у 1764 р. гетьман Розумовський своїм розпорядженням призначив збори представників старшин та козаків України з метою добитися спадкового гетьманства. Не будучи впевненим в успіху цього почину і бажаючи чинити тиск на виборців, гетьман привів у бойову готовність всі війська, розташовані в Україні. Катерина II тут же викликала Розумовського до Петербургу і, вказуючи на його явне зловживання владою, настійно рекомендувала скласти з себе повноваження гетьмана. Розумовський, розуміючи, що опір монаршій волі даремний, заявив про свою відмову від гетьманства, отримавши взамін звання фельдмаршала. Таким чином, він став останнім українським гетьманом.

У 1765 р. Катерина II для управління Україною знову заснувала Малоросійську колегію, до складу якої увійшли 4 росіян і 4 українських чиновників. Колегія діяла під керівництвом призначеного імператрицею генерал-губернатора України. Першим імператорським намісником України став видатний російський полководець і політик генерал-аншеф Рум'янцев. За його наказом у 1767 р. на всіх

підвладних імперії українських землях був проведений генеральний опис населення і майна з метою впорядкування стягування податків і податей. У цьому відношенні Україна тепер нічим не відрізнялася від решти величезної імперії. Незабаром послідував і указ Катерини II, який приписував залишкам козацтва підпорядкування по судах і посадах загальноросійському військовому статуту. Це означало остаточну ліквідацію реєстрових козацьких полків, тобто, самостійного українського війська.

Проводячи активну зовнішню політику, направлену на розширення кордонів імперії, Катерина II готувалася до війни з Туреччиною. Турки, контролюючи гирло Дніпра, Чорне море і Крим, перешкождали широкому розвитку тут російської торгівлі й експорту української пшениці до інших країн. Крім того, необхідно було зміцнити південні кордони держави, легко доступні для турок і татар. Султан полегшив Катерині II рішення дипломатичної задачі з пошуку гідного приводу для війни, сам оголосивши війну Росії восени 1768 р.

Військові дії почалися в 1769 р., але особливо активно вони велися в 1770 р. Того року російська армія під командуванням Рум'янцева і Суворова, діючи в Україні та Молдавії, завдала туркам два нищівні удари в битвах на річці Ларгі та Кагулі. Незабаром росіянами був узятий і ряд турецьких фортець на Дунаї. У цьому ж році російська чорноморська ескадра розгромила турецький флот в Чесменській бухті, а російська армія вступила до Криму. У 1771 р., отримавши настільки тяжкі удари, Туреччина пішла на підписання перемир'я з Росією, проте укладення міцного миру не відбулося, оскільки султан наполегливо не погоджувався на відділення Криму.

У 1772 р. Росія, отримавши пропозицію пруського короля Фрідріха II про частковий розділ території ослабленої Польщі, дала на те свою згоду. Так відбувся перший розділ Польщі між Росією, Прусією та Австрією. У результаті цієї акції трьох держав, Росія отримала східні райони Білорусії з містами Полоцьк, Вітебськ, Могильов, а також частину північної України з містом Гомелем, що вважався тоді українським.

У 1773 р. Росія відновила військові дії проти Туреччини. Суворов ущент розбив турецькі війська під Козлуджею, а армія Рум'янцева переправилася через Дунай і рушила на Балкани. Туреччина, не маючи більше можливості чинити опір, була вимушена піти на мирні переговори. Мир між Росією і Туреччиною був підписаний в містечку Кючук-Кайнарджі в 1774 р. Росія отримувала Керч, Єнікале та Кінбурн, а також право вільного плавання російського торговельного флоту через турецькі протоки. Кримське хан-

ство втрачало протекторат Туреччини й оголошувалося незалежним.

Успішно вирішивши одне з найважливіших зовнішньополітичних завдань, Катерина II зайнялася внутрішнім устроєм імперії. У 1775 р. було прийнято нову «Установу для управління губерніями Всеросійської імперії», яке ділило всю територію держави на 50 губерній. Вся господарська, політична і військова влада в губернії знаходилася в руках генерал-губернатора, довіреної особи імператриці. Нова адміністративна система значно підсилювала централізацію держави. Територія Лівобережної України ділилася на три губернії — Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську — з таким же адміністративним устроєм, як і решта російських губерній. Процес перетворення Лівобережної України на складову частину Російської імперії практично завершився. Правобережна Україна поки що входила до складу польської держави.

Ліквідація Запорізької Січі. 4 червня 1775 р. російські війська під командуванням генерала Текелі оточили Запорізьку Січ. Більшість запорізьких козаків у цей час ще не повернулися з російсько-турецької війни. Царські війська штурмом оволоділи Січчю і зруйнували її. Останній запорізький гетьман Калнишевський із старшиною були арештовані та заслані на Соловецькі острови. Сам термін «запорожець» був заборонений для вживання. Частково запорізькі землі передавалися у володіння російським дворянам, а частково для поселення сербським і німецьким колоністам.

Приблизно 5 тис. запорожців втекло до Туреччини і поселилося в гирлі Дунаю. У 1784 р. російський уряд дозволив залишкам колишніх запорожців переселитися в межиріччі Буга і Дністра. У 1792 р. «бузькі» козаки були перейменовані в «чорноморських» і поселені на Кубані. У 1828 р. до Росії повернулися задунайські козаки, які також були направлені на Кубань. Таким чином, кубанські козаки є прямими нащадками запорожців.

Соціальні зміни в Україні. Указом імператриці в 1783 р. українські селяни позбавлялися права йти від свого поміщика й офіційно оголошувалися кріпосними. У 1785 р., прагнучи зміцнити основу абсолютизму, дворянство, Катерина II видала «Даровану грамоту», яка навіки закріплювала за дворянами всі їхні права і привілеї. Українська козацька верхівка зрівнювалася в правах з російським дворянством і також звільнялася від обов'язкової державної та військової служби. Новим було право дворянства створювати в повітах і губерніях імперії дворянські громади, які виражали та захищали їхні інтереси. Правда, ці громади ставилися під контроль генерал-губернатора. У тому ж році всі російські міста отримали право обирати «Збори міської громади», до якої могли входити

лише достатньо багаті городяни, оскільки при виборах діяв майновий ценз. Це були органи міського самоврядування, що включали представників усіх станів, які проживали в містах. Зрозуміло, ці органи міського самоврядування також знаходилися під контролем адміністрації. Всі ці права розповсюджувалися і на територію України.

Завоювання Криму і півдня України. Відірваний від Туреччини в результаті останньої російсько-турецької війни, Крим тепер ставив для Росії легку здобич. У 1783 р. російські війська без бою зайняли весь Кримський півострів і приєднали його до володінь імператриці. Включення Криму до складу Росії було оформлене офіційним договором з кримським ханом Шагін-Гіреєм. Проте Туреччина не бажала так легко миритися з діями Росії, і в 1787 р. турецький флот раптово атакував Кінбурн, висадивши тут великий десант. Суворов, який командував обороною Кінбурна, знову продемонстрував свій талант полководця. З силами, що значно поступалися за чисельністю турецьким, він завдав туркам нищівної поразки, повністю знищивши їхній десант на Кінбурнській косі. Таким чином, почалася друга російсько-турецька війна.

У 1788 р. російський флот під командуванням адмірала Ушакова розбив турецьку ескадру біля острова Фідонісі, а російські війська штурмом оволоділи містом Очаків. Наступного року армія Суворова отримала дві блискучі перемоги над турками під Фокшанами та Римніком і вийшла у пониззя Дунаю. Улітку 1790 р. Суворов штурмом взяв Ізмаїл — турецьку фортецю на Дунаї, яка вважалася неприступною та мала великий гарнізон. Перемоги Суворова, що діяв з великою рішучістю і винахідливістю, ввійшли до анналів історії російського військового мистецтва.

Ряд подальших морських перемог адмірала Ушакова над турками поставили останню крапку в цій війні. У 1791 р. в місті Ясах був підписаний новий мир із Туреччиною. Кордон із Портою тепер проходив по річці Дністер. До Російської імперії, таким чином, відходила південна частина Правобережної України з містом Очаків та фортецею Хаджібей (майбутньою Одесою).

У південних, причорноморських областях України почався економічний бум. Щоб привабити на нові землі дворян (в основному російських офіцерів і чиновників), уряд надав їм різноманітні пільги. Селяни, що поселялися на цій території, також користувалися великими перевагами. Так, щоб отримати ділянку землі в особисте користування, селянин повинен був відпрацювати на поміщика всього два дні на тиждень (на решті території імперії панщина складала 5 — 6 днів). У Причорноморські степи потягнулася велика кількість українських та російських переселенців, були тут та-

кож і переселенці з Сербії, Болгарії, Німеччини та Молдавії. До 1796 р. тут вже проживало більше півмільйона чоловічого населення, з яких 80 % були українцями і росіянами.

Одночасно відбувалося бурхливе зростання причорноморських міст. Найдинамічніше розвивалися Одеса, Херсон, Миколаїв та Олександрівськ. Тут швидко розвивалася торгівля зерном. Україна відвіку славилася великими урожаями зернових, але не мала можливості для їх експорту за кордон. Тепер нові морські порти вирішували цю економічну проблему. Всього за 10 років після 1778 р. урожаї на півдні України виростили в 5 разів, а обсяг зовнішньої торгівлі збільшився в 220 разів. Віднині Україна перетворювалася на головну житницю Європи.

Устрій «польської» України. Отримавши у своє розпорядження Правобережну Україну згідно Андрусівському договору 1667 р., поляки ще довгі роки не могли відновити на цих землях свою колишню владу в повному об'ємі. Тільки до 1713 р. Правобережна Україна повернулася до шляхетського устрою життя.

Територія Правобережної України була розділена поляками на 4 воеводства: Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське (хоча сам Київ увійшов до складу російської держави). Польські магнати продовжували захоплювати величезні земельні ділянки, кріпосних селян і худобу, створюючи собі незчисленні багатства. Найбільш великими маєтками в Україні володіли сім'ї Вишневецьких, Потоцьких, Любомирських, Чарторийських, Яблоновських, Браніцьких та інших польських магнатів. У володінні кожної значної магнатської сім'ї знаходилися десятки українських міст, сотні сіл та десятки тисяч кріпосних селян. У середині XVIII ст. у Правобережній Україні 40 феодалних сімей володіли 80 % території країни. Посилювався кріпосний гніт, селяни працювали на панщині 4 — 5 днів на тиждень.

У Правобережній Україні міське населення росло не так швидко, як на Лівобережжі. Проте у XVIII ст. розвинулися такі торговельні міста, як Луцьк, Дубно, Кам'янець, Бар, Бердичів, Умань та ряд інших. Здебільшого ці міста торгували зерном і худобою. Значну частину міщан складало єврейське населення, адміністрація була представлена поляками, а українців у містах було зовсім мало.

В українських землях, підвладних полякам, продовжували розвиватися уніатство і католицизм. Православ'я тут знаходилося в стані глибокої кризи. До середини XVIII ст. на Київщині та Поділлі діяло всього 20 православних приходів. Православне духовенство Правобережжя переважно було зосереджене у монастирях і не відігравало помітної ролі в суспільно-політичному житті країни.

Гайдамаки. Таким чином, політичне, економічне і духовне положення українців у Правобережній Україні було вельми важким. Народ не мирився зі своєю долею, і це знайшло свій прояв у гайдамацькому русі, що широко охопив польську частину України. Тюркське слово «гайдамак» означає «бродяга», «розбійник», і застосовувалося поляками для назви селян-утікачів, які час від часу грабували шляхетські маєтки. Проте у гайдамацькому русі брали участь не лише селяни, але і бідні городяни, дрібні шляхтичі та представники нижчого православного духовенства. Гайдамаки по своєму боролися з поляками в Україні, грабуючи і спалюючи маєтки та міста, вбиваючи представників польської шляхти та католицького духовенства.

«Коліївщина». Найбільшим повстанням у XVIII ст. на Правобережжі була «Коліївщина» (від слова «кіл», яким було озброєно більшість селян, що взяли участь у повстанні). Повстання почалося у 1768 р., коли частина польської шляхти виступила проти свого короля, вважаючи його за ставленика Росії. Рух очолив запорізький козак Максим Залізняк. Захопивши і розграбувавши Фастів, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, 2-тисячний загін гайдамаків та селян підійшов до Умані. Тут місцевий козацький сотник Іван Гонта перейшов на бік повсталих і цим забезпечив узяття міста. В Умані повстанці влаштували нещадну різанину, під час якої загинули тисячі поляків, євреїв та українців.

Катерина II, побоюючись, що повстання перекинеться на Лівобережну Україну, наказала вжити заходів із його ліквідації. Російський полковник Кречетников з військами прибув до Умані і запросив на обід вождів повсталих. Залізняк і Гонта, які не підозрювали каверзи, з'явилися до полковника і були тут же схоплені. Гонта був виданий полякам, які жорстоко стратили його. Залізняк був відправлений до сибірського заслання, де і помер. Позбувшись своїх вождів, повстання швидко згасло.

У Карпатських горах також активно діяли гайдамаки, яких тут називали «опришками». Особливо прославився Олекса Довбуш, який часто роздавав награбоване селянам, чим здобув їх велику любов. Проте у 1745 р. він був убитий чоловіком власної коханки, після чого його загін розпався, залишившись легендою в народних переказах.

Другий поділ Польщі. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. у Польщі, до складу якої як і раніше входила величезна територія Правобережної України, під впливом ідей Великої французької революції, розвернувся широкий рух за реформи. План широких перетворень у Польщі висунула на 4-річному сеймі (1788 — 1792 рр.) шляхетсько-буржуазна партія, що отримала назву «патріотичної». 3 травня

1791 р. була прийнята польська конституція, яка скасовувала виборність королів і вводила спадкову монархію, дозволяла містам посилати своїх депутатів до сейму, а городянам отримувати у власність землі, встановлювала державну опіку над селянами. Не дивлячись на свою обмеженість, конституція давала певні можливості для розвитку в країні ринкових капіталістичних відносин.

Проте проти конституції виступила частина польських магнатів, духовенства і шляхти, які, організувавши Тарговицьку конфедерацію, запросили на допомогу російські війська. Услід за Росією свої війська до Польщі ввела і Прусія. Патріотична партія зазнала поразки, а польський сейм, що зібрався в Гродно, був вимушений дати згоду на другий поділ Речі Посполитої. Так у 1793 р. до Росії була приєднана центральна частина Білорусії з містом Мінськом і практично вся Правобережна Україна з містами Біла Церква, Фастів, Житомир, Умань, Бердичів, Вінниця та іншими. Таким чином, вся територія України, за винятком її західних областей, була об'єднана у складі Російської імперії.

Україна і третій поділ Польщі. Головним наслідком невдачі польського повстання став третій поділ країни між Прусією, Росією та Австрією, що призвів у 1795 р. до ліквідації польської держави. Цього разу Росія отримала Литву, Західну Білорусію і частину Західної України з містами Луцьк та Володимир. Проте повного возз'єднання українських земель у складі Росії поки не сталося. Частина Західної України з містом Львовом, а також Закарпатська Україна з містами Ужгородом і Мукачевом, опинилася під владою Австрії.

Включення більшої частини українських земель до складу Російської імперії. Наприкінці XVIII ст. перестала існувати польсько-литовсько-українська держава — Річ Посполита. У зв'язку з цією подією настав новий етап і в історії України, значна частина земель якої до останнього моменту входила до складу Речі Посполитої. Приблизно в цей же час на південних кордонах України було ліквідоване Кримське ханство — багатівкове джерело незліченних бід українського народу. Почався період внутрішньої консолідації українських земель, який забезпечувався тривалою політичною стабільністю, що настала в кінці XVIII ст. і що продовжувалася аж до другого десятиліття XX ст. Близько 80 % історичних територій України увійшло до складу Російської імперії, а 20 % — до Австрійської імперії династії Габсбургів.

Російська імперія була унікальним явищем у світі. Вона розташовувалася на величезній території, яка складала 1/6 частину земної поверхні та включала сотні різних націй, народностей і племен. Імперія різко відрізнялася своїм політичним устроєм від європей-

ських країн. Тут неподільно панувала нічим не обмежена влада государя-імператора, який спирався на бюрократичний апарат і жорстоку поліцейську систему. При цьому не треба забувати, що багато європейських країн були центрами колоніальних імперій та жорстоко експлуатували підвладні народи, а в США знищувалися індіанці та до середини 60-х рр. XIX ст. існувало рабство. Серед українських територій, що перебували під російським пануванням, можна виділити 4 великих регіони, кожен із яких мав свої відмінні риси в соціально-економічному розвитку: Лівобережна Україна, Слобідська Україна, Правобережна Україна та Південна Україна.

Лівобережна Україна — традиційні українські території на схід від Дніпра. У 1781 р. ці землі були розділені на три губернії: Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, які управлялися російськими губернаторами. Українці склали до 95 % населення цих губерній, в основному це були селяни, що займалися сільським господарством і жили в селах та містечках. Лише незначна частина українського населення проживала в містах, будучи ремісниками і торговцями. Нечисленні представники колишньої козацької верхівки, зрівняні в правах із російським дворянством, займали ряд адміністративних посад і служили офіцерами в армії, хоча переважна більшість чиновників та офіцерів були російськими.

У 1783 р. на території Лівобережної України було офіційно введено кріпацтво, що вкрай негативно позначилося на положенні місцевого селянства. У цьому ж році залишки української козацької армії були перетворені в регулярні уланські та драгунські полки. Проте ще якийсь час дух колишніх вольностей та привілеїв витав над Лівобережною Україною. Тільки у 1835 р. царський уряд офіційно скасував традиційне українське право, що ґрунтувалося на Литовських статутах минулих століть, а також міське самоврядування на базі Магдебурзького права. Таким чином, на початку XIX ст. ці землі міцно увійшли до складу Російської імперії та практично нічим не відрізнялися від її центральних областей.

Слобідська Україна охоплювала територію сучасних Сумської, Харківської та Донецької областей, а також деякі прилеглі райони Росії. Ці землі були заселені переважно вихідцями з Правобережної України, селянами і козаками, немало тут було і російського населення. Спочатку на цю територію розповсюджувалися автономні права та пільги, тут існувала полкова адміністративна система. Проте вже в 1765 р. імперський уряд знищив полкову систему, а разом з нею й автономію Слобідської України, перетворивши її на звичайну губернію Російської імперії. У 1835 р. вона отримала назву Харківської.

Правобережна Україна — це українські землі на захід від Дніпра. До складу Правобережної України входили Київська, Подільська та Волинська губернії, проте сам Київ являв собою анклав із переважно російським населенням. Значну частину жителів цього регіону склали українські кріпосні селяни. Привілейоване положення займали польські магнати і шляхта. Вони майже неподільно панували в органах місцевої влади, зберігаючи свої давні пільги і привілеї. Територія всієї Правобережної України залишалася полем культурного і політичного впливу поляків. Близько 4 % населення було євреями, що займалися в основному торгівлею і дрібним ремеслом. Проте уряд Російської імперії ввів для єврейського населення «межу осідлості», забороняючи йому селитися на схід від Дніпра.

Таке положення справ зберігалось на Правобережній Україні аж до польського повстання 1830 — 1831 рр. Після придушення цього повстання польський вплив тут різко знизився. Колишні привілеї польської шляхти були ліквідовані. Тут з'явився значний прошарок російського населення, перш за все офіцерів, купців, ремісників, викладачів і студентів, тобто переважно міських жителів. До середини XIX ст. кількість євреїв на Правобережній Україні досягла 10 % всього населення краю.

Південна Україна — територія колишнього «Дикого поля», розташована в Причорноморських степах. До кінця XVIII ст. вона була заселена тільки татарами і запорізькими козаками і мала найнижчу густоту населення в Україні. Приєднання цих земель до Російської імперії дало поштовх до їх швидкого соціально-економічного розвитку.

До складу Південної України входили три губернії: Єкатеринославська, Херсонська і Таврійська. Гарні можливості для розвитку землеробства і скотарства, а також близькість морів, дозволяли вести закордонну торгівлю, приваблювали в ці краї численних поселенців. Крім того, тут ніколи не існувало кріпацтва. Найбільший потік переселенців ішов з України і Росії, але тут було і багато сербів, болгар, німців, греків, молдован, вірмен та євреїв. Іноземці притягувалися в степові райони України маніфестом 1762 р. Катерини II, згідно якому вони отримували тут великі пільги. Місцева військово-бюрократична верхівка складалася в основному з російських офіцерів і чиновників.

Стрімкий економічний розвиток краю призвів до швидкого зростання населення і міст. На півдні України з'явилися такі великі міста як Миколаїв, Херсон, Єкатеринослав, Одеса (остання до середини XIX ст. стала найбільшим за кількістю жителів містом України, випередивши Київ).

Контрольні питання і завдання

1. Дайте історико-політичну оцінку діяльності гетьмана Мазепи.
2. Охарактеризуйте військово-політичну діяльність полковника Палія.
3. Визначте роль України у Північній війні.
4. У чому полягає історичне значення Полтавської битви?
5. У чому виявлялося посилення російського впливу в Україні?
6. Розкрийте сенс створення і напрям діяльності Малоросійської колегії.
7. Розкажіть про участь українців у боротьбі з Кримським ханством у XVIII столітті.
8. Назвіть особливості політики імператриці Єлизавети відносно України.
9. Що змінилося в російській політиці відносно України при Катерині II?
10. Як відбулася ліквідація Запорізької Січі?
11. Які соціальні зміни сталися в Україні в другій половині XVIII століття?
12. Яке історичне значення для України мало завоювання Криму та Причорноморських степів?
13. Назвіть головні відмінності в положенні українців у «російській» і «польській» частинах України.
14. У чому виявилася «Коліївщина»?
15. Яким чином вплинули на історичну долю українських земель поділи Польщі?
16. Охарактеризуйте положення в Лівобережній Україні наприкінці XVIII століття.
17. У чому полягала своєрідність Слобідської України?

Україна на рубежі століть. Наставало нове століття — ХІХ. На Заході бурхливий розвиток отримала промислова революція, йшов швидкий процес демократичних перетворень, формувався новий, буржуазний устрій життя. Величезна Російська імперія та Україна, більша частина якої входила до її складу, також переживали складні процеси формування індустріального суспільства. До середини ХІХ ст. Росія помітно поступалася провідним державам Європи й Америки не лише в соціальному, але й у техніко-економічному відношенні. Тільки 10 % російського населення проживали в містах, а 90 % жителів імперії було безпосередньо пов'язані з сільським господарством, заснованим на позаекономічному примусі.

Лише наприкінці 30-х рр. ХІХ ст. у Росії почали з'являтися перші машини і парові двигуни. Створювалися перші невеликі фабрики, для розвитку яких постійно не вистачало робочих рук, оскільки селянство, як і раніше, було кріпосним. Не дивлячись на багаті запаси сировини і ресурсів, російська промисловість у цей час розвивалася вкрай повільно і малоефективно. Якщо у ХVІІІ ст. Росія займала 1-е місце в світі по виплавці чавуну, то до 1800 р. Англія порівнялася з нею, а до середини ХІХ століття перевершувала вже в 12 разів. Росія відкотилася на 8-е місце в світі за цим економічним показником. Особливо наочно загальне відставання Росії виявлялося в розвитку транспорту. Перша залізниця з'явилася тут тільки у 1851 р. Через 10 років величезна імперія мала 1,5 тис. кілометрів залізниць, тоді як в Англії їх було 15 тис. кілометрів, а в Німеччині 10 тис. Не краще йшла справа і в пароплаванні, а що стоюється російських шосейних доріг, то і сьогоднішній стан багатьох із них може цілком дати уявлення про дороги Росії ХІХ століття. Отже, Російська імперія, а разом із нею і Україна, вступили в ХІХ ст. зовсім не в числі передових країн світу. Імперія гостро потребувала прогресивних і демократичних перетворень.

Царювання імператора Павла І (1796 — 1801 рр.) ознаменувалося для України лише тим, що в ці роки було введено кріпацтво у ряді її південних районів. Олександр І, що вступив на престол пізніше, зробив боязку спробу поліпшити положення селянства. У 1803 р. ним був підписаний указ «Про вільних хліборобів», який

дозволяв поміщикам відпускати на волю кріпосних селян з наділом землі, але за викуп, що вноситься селянами. Оскільки поміщики не поспішали розлучатися з селянами, а селяни, як правило, не мали грошей на свій викуп, то скористатися таким указом царя могло лише дуже небагато.

Росія, що завжди з ворожістю ставилася до французьких революційних ідей і перетворень, у 1805 — 1807 рр. вела коаліційні війни з Францією Наполеона I. Правда, вони закінчилися для Росії невдало. Влітку 1807 р. Олександр I був вимушений підписати Тільзійський мир із французьким імператором, за плечима якого вже була скорена ним Європа. Умови миру були вкрай невідгидними для Росії, оскільки вона повинна була прилучитися до континентальної блокади свого головного торговельного партнера — Англії. Це завдавало величезного збитку, російській економіці та торгівлі. Правила континентальної блокади дотримувалися Росією вельми не точно, що і послужило приводом для оголошення їй війни з боку Наполеона I.

У ніч на 12 червня 1812 р. французькі війська в союзі з багатьма європейськими державами перейшли через прикордонну річку Німан і вдерлися до Росії. Так почалася Вітчизняна війна російських народів проти європейських завойовників. Безпосередньо території України ця війна практично не торкнулася, хоча посилені рекрутські набори і відірвали від мирної праці багато тисяч українських селян. Прикриваючи напрям на Київ, в західних районах України базувалася 3-а російська армія під командуванням генерала Тормацова, але активної участі у війні вона так і не взяла.

Росіяни відступили до Москви, де провели знамениту битву з французами під Бородіно. Під час Бородінської битви обидві сторони зазнали величезних втрат. Маючи на меті збереження російської армії, командуєчий М. І. Кутузов вирішив віддати ворогові свою колишню столицю. Потім, не допустивши прориву французьких військ до України (битва під Малоюрославцем), російські армії погнали французів назад із Росії старою Смоленською дорогою. У грудні 1812 р. Наполеон I, покинувши залишки своєї «Великої армії», терміново повернувся до Франції формувати нові корпуси й армії. 1 січня 1813 р. гармати Петропавловської фортеці в столиці дали салют на честь повного звільнення території імперії від чужоземних солдатів. Розгром наполеонівської армії в Росії і закордонний похід російських військ, який завершився в Парижі, мали величезне значення не лише для долі Європи, але і для самої Російської імперії.

Російські війська прибули з Європи не лише з численними військовими трофеями, але і принесли з собою нові демократичні та

революційні ідеї. Частина російського офіцерства повернулася із закордонного походу з антикріпосницькими й антимонархічними поглядами. Це знайшло свій прояв в організації на території Росії та України перших революційних таємних громад.

Україна та декабристи. Частина офіцерів царської армії, повернувшись із закордонного походу після розгрому Наполеона I, сподівалася на прогресивні зміни в Російській імперії. Коли ж з'ясувалося, що ці надії марні, найбільш активні з них почали організовувати таємні революційні товариства. Перше подібне товариство під назвою «Союз порятунку», було створене у Петербурзі в 1816 р. Незабаром ця організація розпалася на дві частини — Північне товариство в Петербурзі та Південне товариство в Україні.

Центром Південного товариства стало місто Тульчин, а його керівником — полковник П. Пестель. У 1823 р. до Південного товариства прилучилася й таємна організація «Товариство об'єднаних слов'ян», якими керували молодші офіцери брати Борисови. Відділення Південного товариства знаходилися також у Кам'янці, Василькові та Новоград-Волинському. Програма Південного товариства, розроблена П. Пестелем, називалася «Руська правда» і передбачала встановлення республіканського устрою, ліквідацію кріпацтва та серйозні демократичні перетворення. Разом із тим, революціонери-змовники не виявляли ніякої цікавості до політичного майбутнього України, вважаючи український народ невід'ємною частиною російського народу і не визнаючи права українців на національне самовизначення. Більше того, П. Пестель вважав, що всі слов'янські народи імперії мають бути русифіковані (виключення робилося тільки для поляків).

Несподівана смерть Олександра I в Таганрозі та деяке замішання з проголошенням нового імператора змусили змовників до негайних дій. 14 грудня 1825 р. стався виступ у Петербурзі, на Сенатській площі, який був легко придушений урядовими військами. Саме ця подія дала привід згодом назвати революціонерів-змовників «декабристами».

В Україні виступ декабристів почався за два тижні після подій у Петербурзі. Брати Муравйови-Апостоли і Бестужев-Рюмін організували повстання Васильківського піхотного полку. Керівник Південного товариства полковник П. Пестель був заарештований ще раніше. Повсталі полк, не знайшовши підтримки у місцевого населення, був розгромлений урядовими військами. Таким чином, перший революційний антимонархічний виступ зазнав повного провалу.

Польське повстання 1830 р. У листопаді 1830 р. спалахнуло антиімперське повстання у Варшаві, підготовлене групою молодих

польських офіцерів. На початку 1831 р. загони повстанців вступили на Волинь, висунувши гасло, звернене до українського населення: «За нашу і вашу свободу!». Проте основна маса українців не підтримала цього виступу, оскільки бачила у поляках своїх відвічних ворогів та гнобителів. Більше того, в ході придушення повстання царськими військами, деякі українські селяни активно розоряли польські маєтки в Правобережній Україні. До літа 1831 р. польське повстання було розгромлене. Проте царський уряд зробив із цих подій необхідні для себе висновки. Для центральної влади стала очевидною необхідність рішуче покінути із польським впливом у Правобережній Україні.

Початок русифікації України. Вже у 1831 р. було прийняте рішення про об'єднання західноукраїнських, білоруських і литовських губерній з метою їх перетворення на «істинно російську землю». У Києві указом царя була створена спеціальна комісія у справах західних губерній. Незабаром на Правобережжі були закриті всі польські школи, а також відомий Кременецький ліцей. У 1834 р. в Києві відкрився університет Св. Володимира, покликаний стати оплотом розповсюдження в Україні російської мови і культури. У 1837 р. губернатором Київської, Подільської та Волинської губерній був призначений генерал Д. Бібіков (обіймав цю посаду до 1852 р.), який жорсткими методами проводив політику русифікації України. Основний удар був направлений на зменшення польського впливу в Правобережній Україні. Більше 60 тис. шляхтичів було позбавлено дворянської гідності, багато хто з них вислався до внутрішніх районів Росії та до Сибіру. Близько 3 тис. маєтків, конфіскованих у польських поміщиків, перетворювалися на військові поселення. На всіх адміністративних посадах поляків замінили російські чиновники. У 1839 р. був завданий удар і по греко-католицькій церкві, всіх її прихильників насильно переводили у православ'я. Ослаблення польського впливу сприяло зростанню національної самосвідомості українського народу, свідомством чого стала діяльність деяких представників української інтелігенції. Центральною фігурою в цьому процесі, безумовно, був Т. Г. Шевченко (1814 — 1861).

Т. Г. Шевченко. У 1840 р. вийшла в світ знаменита поетична збірка Т. Г. Шевченка «Кобзар», що фактично заклала основи сучасної української мови і літератури. У 1843 — 1845 рр. Шевченко написав ряд революційних поем («Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим», «Заповіт»), в яких розвивалося відчуття української національної самосвідомості та висувалася ідея утворення самостійної української держави. У 1846 р. Шевченко увійшов до складу таємної української організації, яка називала себе «Кирило-Мефодієв-

ським товариством» і діяла в рамках Київського університету. Всього членами організації було 11 чоловік, ще близько 100 чоловік підтримували з нею активні зв'язки. Керівником організації вважають М. Костомарова, університетського викладача історії. Соціальна програма товариства передбачала ліквідацію кріпацтва і розвиток народної освіти. Проте ніяких конкретних планів здійснення цієї програми не існувало. Навесні 1847 р. студент А. Петров видав товариство поліції, і воно було розгромлене. М. Костомаров та інші члени товариства були покарані короткочасними засланнями, а Т. Г. Шевченка віддали у солдати, де він провів більше 10 років без права писати і малювати.

Українці під владою Австрійської імперії. Після трьох поділів Польщі частина західноукраїнських земель опинилася у складі імперії австрійських Габсбургів. В адміністративному відношенні вони належали до різних частин імперії. Переважна більшість західних українців жили в Галичині, об'єднаній з польськими територіями, Закарпаття належало Угорському королівству, а Північна Буковина виділялася в окрему адміністративну одиницю.

У Галичині українці та поляки склали приблизно по 40 % населення, причому українці населяли переважно Східну Галичину, а поляки — Західну. Ще 10 % населення Галичини було єврейським. Панівним класом тут були представники польської шляхти. У Буковині провідні позиції займали румунські бояри, а в Закарпатті — угорські поміщики. Переважна більшість українців у всіх трьох областях, підконтрольних Австрії, була сільським населенням.

Селяни в Західній Україні завжди жили досить бідно, і це положення не змінилося після входження західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії. Відсутність розвиненої інфраструктури, примітивна ручна праця, низька агротехнічна культура негативно позначалися на врожайності, яка тут була у декілька разів нижча, ніж в Австрії та Чехії. Нерідко траплялися голодні роки, коли населення частково вимирило. Австрійська влада розглядала Західну Україну як віддалену провінцію, що поставляла деякі види сировини і служила ринком збуту товарів із центральних областей. Проте реформи, проведені австрійським імператором Йосипом II, торкнулися і західно-українських земель.

У 1781 — 1782 рр. австрійське законодавство оголосило селян особисто вільними, обмежило розмір панщини до 30 днів на рік, забороняло збільшення поміщицьких земель за рахунок «прирізання» селянських наділів, встановлювало певні юридичні права для селян. Крім того, влада намагалася підняти рівень аграрної культури на цих територіях, підтримувала розвиток ремесла і торгівлі, ввела нову систему управління містами. Зміни торкнулися й украї-

нського греко-католицького духовенства, яке зрівнювалося у правах із католиками. Церква була підпорядкована державі, а священники прирівнювалися до державних службовців.

Австрійська буржуазна революція 1848 р. призвела до повного скасування панщини і поживлення політичного життя на західно-українських землях. У квітні 1848 р. поляки у Львові створили свій політичний орган — Центральну раду народову і почали формувати загони Національної гвардії. 2 травня 1848 р. також у Львові була створена і перша українська політична організація — Головна руська рада, основною вимогою якої був поділ Галичини на польську і українську частини з окремими адміністраціями. Емблемою цієї організації став відроджений герб галицько-волинських князів — золотий лев на блакитному щиті, був затверджений жовто-блакитний прапор, як національний стяг українського народу.

Віденська адміністрація не підтримала вимог західних українців, обмеживши їх діяльність сферою культури. У листопаді 1848 р. у Львові почалися озброєні зіткнення між австрійськими військами і польськими загонами Національної гвардії. Австрійці, розгромивши польський рух, перестали підтримувати й українські організації, які незабаром припинили своє існування.

Реформи у російській імперії. У середині XIX століття справжнім випробуванням для царизму стала Кримська війна 1853 — 1856 рр. Цілями Росії в цій війні були: розповсюдження свого впливу на Балканах, захоплення проток Босфору і Дарданел і вільний вихід у Середземне море російських військового і торгівельного флотів. Цим планам прагнула перешкодити коаліція держав у складі Англії, Франції, Туреччини і Сардинського королівства. Не втручаючись безпосередньо у військові дії, коаліцію активно підтримували Австрія і Прусія. Основні події війни відбувалися на території Криму, що дозволило назвати її «Кримською». Головним стратегічним пунктом у Криму було місто-фортеця Севастополь — основна база російського чорноморського флоту. У вересні 1855 р. поблизу Євпаторії, на західному узбережжі Криму, були висаджені англійські, французькі та турецькі війська. Спроба союзників оволодіти Севастополем виявилася невдалою. Розпочалася героїчна оборона міста. Не дивлячись на героїзм солдатів, матросів і офіцерів, що обороняли місто, Севастополь, врешті-решт, був взятий союзними військами, що і визначило загальну поразку Росії в цій війні. Війна з досконалою очевидністю виявила глибоку кризу політико-економічної системи у Російській імперії.

Події Кримської війни відбулися і на положенні в Україні, яка стала головним джерелом постачання для російської армії в Криму. У 1855 р. уряд Російської імперії оголосив про формування добро-

вольчого ополчення в Україні. Українське селянство сприйняло це як прямий дозвіл переходу з кріпосного стану у «вільне козацтво», що абсолютно не входило в плани імперських властей. Проте тільки у Київській губернії близько 200 тисяч селян відмовилися працювати на поміщиків та оголосили себе «козаками». У губернії виникли серйозні заворушення, для ліквідації яких уряду довелося застосувати війська. У результаті ці події тільки послабили боєздатність армії, що діяла, і ще раз яскраво продемонстрували прагнення селян до особистої свободи.

Наприкінці 1855 р. на престол вступив Олександр II, який відразу ж оголосив про назрілу необхідність серйозних реформ у Російській імперії. Головним питанням, що вимагало негайного рішення, було селянське, тобто питання про скасування кріпацтва. Кріпосна праця в імперії вже давно не виправдовувала себе економічно, крім того, для подальшого розвитку економіки країни була потрібна величезна кількість вільних робочих рук. Прикладом для Росії служила й уся Європа, де кріпацтво було вже давно скасоване й успішно розвивалися нові, капіталістичні відносини, що різко прискорили економічний і соціальний прогрес у цих країнах.

Після того, як Олександр II вдалося подолати шалений опір впливових та численних прибічників кріпацтва, 19 лютого 1861 р. був проголошений царський маніфест про скасування кріпацтва у Російській імперії. Селяни отримували особисту свободу, але землю були зобов'язані викупити у своїх колишніх поміщиків. Зрозуміло, більшість селян не мали достатніх засобів для придбання земельних наділів. Щоб вирішити цю проблему, уряд виплачував дворянам 80 % необхідних платежів, а селяни повинні були розраховуватися з державою протягом 49 років. У результаті реформа виявилася неповною, оскільки більшість колишніх кріпосних селян потрапляли в боргову кабалу і позбавлялися значної частини оброблюваних ними раніше земель. Але, не дивлячись на цю обставину, в цілому реформа мала безумовно прогресивний характер і сприяла розвитку капіталістичних відносин у Російській імперії.

У 1864 р. були проведені земська, судова й освітня реформи. По всій імперії встановлювалося місцеве управління — земства, у веденні яких знаходилася освіта, охорона здоров'я, пошта, шляхи сполучення, контроль над запасами продовольства. Ці органи влади носили виборний характер, але склалися в основному з представників дворянства, кількість селянських депутатів у земствах не перевищувала в середньому 10 % їх складу. В Україні земства були створені тільки на Лівобережжі й у південних областях країни. На Правобережжі в ці роки спалахнуло велике антиімперське польське повстання, і земства тут з'явилися лише в 1911 р. У цілому, утво-

рення нових місцевих органів влади було прогресивним явищем і сприяло прискоренню соціально-економічного розвитку країни.

Судова реформа запровадила відкритість суду і змагальність у ході судового розгляду. У країні вперше з'явилися адвокати, які були покликані захищати інтереси людей перед лицем суду і влади.

Освітня реформа давала можливість здобуття освіти, включаючи вищу, для всіх верств населення імперії. Університетам надавалася широка автономія, що дозволяло їм значно поліпшити програми та якість навчання, наближаючи їх до європейських стандартів. Проте для більшості представників нижчих верств населення вища освіта залишалася нездійсненою мрією, оскільки вимагала певних коштів і вільного часу.

У 1874 р. у Російській імперії була проведена військова реформа. В Україні вводився загальний військовий обов'язок. Термін служби в армії скорочувався з 25 років до 6, але більшість чоловічого населення імперії отримували необхідну військову підготовку, що позитивно позначалося на підвищенні боєздатності російської армії.

У цілому, для України реформи мали величезне прогресивне значення, сприяли її економічному і соціальному розвитку, покращували можливості для подальшого зміцнення національної самосвідомості українського народу.

Соціально-економічні зміни в Україні у другій половині XIX століття. Реформи, проведені в імперії Олександром II, торкнулися всіх верств населення України і позитивно позначилися на розвитку її економіки.

Насамперед Україна пережила демографічний вибух, пов'язаний з тим, що значно покращало медичне обслуговування населення, і внаслідок цього різко скоротилася дитяча смертність. Чисельність населення в Україні менш ніж за 40 років зросла на 72 %. Проте, одним з негативних наслідків цього явища стало масове безробіття, коли надлишок робочої сили доходив часом до 70 % від загальної кількості працездатного населення. Одним із способів вирішення цієї проблеми була значна еміграція українців до Сибіру і на Далекий Схід, де були величезні неосвоєні простори землі. Тільки за останніх 10 років XIX століття з України виїхало близько 1,5 млн чоловік.

Великі зміни відбувалися і в українському селі. Селянське населення країни поступово розділилося на три соціальні групи. До першої з них входили багаті, заможні селяни, яких часто називали «куркулями». Це були ініціативні та працелюбні господарі, що нерідко використовували найману працю. Як правило, вони мали по декілька голів коней і худоби, а також застосовували в своєму гос-

подарстві ряд нових сільськогосподарських знарядь праці. Частина «куркулів» серед українських селян дорівнювала приблизно 20 %.

До другої групи селян відносилися «середняки», які вели самостійне господарство та не використовували найману працю батраків. Зазвичай вони мали по декілька голів коней і великої рогатої худоби, але не могли дозволити собі придбання дорогого сільськогосподарського інвентаря. Особливо багато «середняків» проживало на Лівобережній Україні, а в загальній кількості селян їх частина складала близько 30 %.

Найбільш чисельну селянську групу представляли бідняки, що були малоземельними або взагалі не мали свого наділу. Бідняків налічувалося до 50 % серед всіх українських селян. Саме ці люди насамперед поповнювали ряди емігрантів, найманих батраків і робітників.

Реформи також вплинули і на соціально-економічне положення російського дворянства. У нових умовах багато поміщиків не змогли організувати на своїх землях сучасні капіталістичні господарства. У результаті близько 75 % дворянських сімей практично було розорено, маючи величезні борги у різних банках. У другій половині XIX століття земельні володіння дворян тільки в Україні скоротилися більш ніж на 50 %. Лише на Правобережжі, як і раніше, існували величезні латифундії небагатьох польських магнатів. Дворяни, що розорилися, вимушені були перебиратися в міста, де вони ставали чиновниками, офіцерами, представниками інтелігенції.

В останній чверті XIX століття Україну охопив небачений раніше господарський бум, пов'язаний з індустріалізацією країни і будівництвом залізниць. Перша залізниця в Україні була пущена в експлуатацію в 1871 р., вона зв'язала прямим сполученням Одесу (найбільший торговельний порт на Чорному морі) і Балту (центр великого сільськогосподарського регіону). Протягом подальшого десятиліття всі великі міста України вже були зв'язані між собою і з центральними районами Росії залізничним сполученням.

Індустріалізація в Україні насамперед торкнулася видобувної та металургійної галузей промисловості. Наявність у Донбасі величезних запасів високоякісного вугілля забезпечила тут небувалий економічний підйом. За останніх 30 років XIX століття видобуток вугілля в Донбасі збільшився у 100 разів. Наприкінці XIX століття цей український регіон давав до 70 % всього вугілля, що видобувалося в Російській імперії. Ця галузь привабила значні іноземні капітали, було створено близько двох десятків крупних спілочних акціонерних товариств. Велика частина цих капіталовкладень належала французьким та бельгійським інвесторам.

Не менш ефективно йшов видобуток залізняку в Криворізькому басейні. А коли в 1885 р. була побудована залізниця, що з'єднала донецьке вугілля з криворізькою рудою, на південному сході України стали бурхливо розвиватися металургійна і машинобудівна галузі промисловості. Ще в 1872 р. англійський підприємець Джон Юз заснував у Донбасі місто, що стало одним з центрів гірничобувної та металургійної промисловості України (сучасний Донецьк). Незабаром металургійні та машинобудівні підприємства виникли у Катеринославі, Кривому Розі, Макіївці, Маріуполі, Краматорську та інших містах. У Луганську був споруджений крупний паровозобудівний завод, а Миколаїв перетворився на центр українського кораблебудування. У розвиток промисловості вкладалися іноземні капітали, насамперед французькі та англійські.

Розвиток промисловості сприяв прискоренню процесу урбанізації в Україні. На початку ХХ століття з 10 найбільших міст Російської імперії 4 знаходилися на території України: Одеса, Київ, Харків та Катеринослав.

Український національний рух у другій половині ХІХ — початку ХХ століть. У 1861 р. в Києві з представників студентів університету та місцевої інтелігенції організувалася «Громада», основним напрямом діяльності якої було створення недільних шкіл для дорослого населення. Члени «Громади» пропагували українську мову, традиції та культуру. Негайно послідувала реакція властей. У 1863 р. указ міністра внутрішніх справ Валуєва проголосив, що «окремої малоруської мови не було, немає і бути не може», указ забороняв видання українською мовою шкільних підручників і релігійної літератури.

У 1870-х роках імперією прокотилася хвиля народницького «ходіння в народ» — спроба підняти селян на революційні виступи проти царизму. В Україні найбільшим успіхом народників стали події в Чигиринському районі, де в заворушеннях проти поміщиків узяло участь більше 1 тис. селян. Проте в цілому рух народників як в Росії, так і в Україні не мав серйозних наслідків. Селяни не розуміли народників-різничинців, які намагалися проводити серед них антиурядову пропаганду, і нерідко самі видавали їх поліції.

18 травня 1876 р. імператор Олександр II, перебуваючи на відпочинку в невеликому німецькому містечку Емсі, видав указ щодо України. Емський указ строго забороняв друкування будь-якої літератури українською мовою, а також ввезення такої літератури з-за кордону. Крім того, заборонялося використання української мови в театральних постановках. Вся система освіти в Україні перекладалася виключно на російську мову. Після цього більшість членів «Громади» обмежили свою діяльність науково-культурною роботою.

У другій половині XIX століття поживавився український національний рух на території Галичини. У 1866 р. Австрія програла війну Пруссії, що значно послабило імперію Габсбургів. У 1867 р. була створена дуалістична Австро-Угорська монархія. Галичина та Буковина увійшли до складу австрійської частини імперії, а Закарпаття — угорської. Незабаром послідував і австро-польський компроміс, який розширив політичні права поляків у Західній Україні. Віднині намісником Галичини міг бути тільки представник польської аристократії, а українці в місцевому сеймі отримували лише 15 % депутатських крісел. У 1873 р. галицький сейм прийняв ряд рішень щодо культури, освіти і соціальної опіки, які остаточно закріплювали монополію поляків на політичну владу в Галичині.

Відстоюючи інтереси українського населення Галичини, представники місцевої української інтелігенції приступили до створення власних політичних партій. У жовтні 1890 р. у Львові була створена Русько-українська радикальна партія (РУРП), програма якої намагалася поєднати теоретичні постулати марксизму з національними інтересами українців. Партія висунула й аргументувала вимогу політичної самостійності України.

У 1894 р. з Києва до Львова переїхав молодий історик М. Грушевський. Він отримав кафедру історії в місцевому університеті. Незабаром разом з І. Франком М. Грушевський став ідейним лідером українського національного руху. У 1899 р. у Львові була створена Українська національно-демократична партія (УНДП), що стала найбільш масовою політичною організацією в Україні. У Галичині виникають також перші українські військово-спортивні товариства — «Сокіл» (1898 р.) і «Січі» (1900 р.), що стали зародком майбутнього національного війська.

У цей час до України починають проникати і марксистські ідеї. Першим українським марксистом вважається Зібер, який вже у 1871 р. познайомив своїх студентів з основами теорії Маркса. У 1875 р. Е. Заславський організував в Одесі «Південноросійський союз робітників» — одну з перших марксистських організацій в імперії. У 1893 р. в Києві з'явилася перша марксистська група — «Російська група соціал-демократів». Але в цілому марксизм не знаходив широкого розуміння і розповсюдження серед українського населення, хоча в індустріальних центрах він перетворився на досить впливову ідейну течію, з якої виріс соціал-демократичний рух.

У Лівобережній частині України першою національною політичною організацією стало «Братство тарасівців», засноване в 1891 р. групою студентів. Були встановлені зв'язки із студентськими групами у Києві, Одесі, Полтаві та Чернігові. Головною метою братерства було визнання політичної автономії України у складі Ро-

сійської федерації, але, не добившись реальних успіхів, ця організація незабаром розпалася.

Таким чином, на межі XIX — XX ст. значна частина українських земель у складі Російської імперії перетворилась у важливі індустріальні регіони. Бурхливий розвиток промисловості призвів до значних змін у структурі суспільства. Різко зросла питома вага найманих робітників, та інших верств населення. Іноді ці верстви населення мали різнонаправлені інтереси. Почали виникати політичні партії, які виражали інтереси тієї або іншої частини суспільства. Все це призвело до різкого загострення внутрішньополітичної боротьби на початку наступного XX ст.

Контрольні питання і завдання

1. Проаналізуйте міжнародні відносини на початку XIX ст..
2. Охарактеризуйте рух декабристів в Україні.
3. Яким було ставлення українців до польського повстання 1830 року?
4. У чому полягав процес русифікації України?
5. Чому Т. Г. Шевченко став символом української духовності?
6. Яким було положення українців в Австрійській імперії?
7. Дайте характеристику головним реформам у Російській імперії у другій половині XIX століття.
8. Як вплинули російські реформи на Україну?
9. Назвіть головні соціально-економічні зміни в Україні в другій половині XIX століття.
10. Що Ви знаєте про діяльність М. Драгоманова?
11. Охарактеризуйте основні напрями в українському національному русі другої половини XIX століття.
12. Якими були в Україні перспективи розповсюдження марксизму?

Розділ IX

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

Україна на початку ХХ ст. На початку століття продовжився бурхливий процес формування політичних партій. В цей час утворилась партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка стала самою багаточисельною на території Російської імперії. Ця партія виражала інтереси селянства, що становило тоді переважну частину населення. У 1904 р. виникла Українська демократична партія (УДП). У 1900 р. у Харкові групою студентів була створена Революційна українська партія (РУП), яка, проте, не мала чіткої політичної програми. У 1902 р. Міхновський організував Українську національну партію, що виступала за політичну незалежність країни, але ця партія не змогла знайти скільки-небудь значної кількості прихильників. У 1904 р. зі складу РУП виділилася група, яка заснувала Український соціал-демократичний союз, що став незабаром регіональною організацією Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Радикальна частина РСДРП, яка виступала за встановлення диктатури пролетаріату шляхом збройного повстання, отримала назву більшовиків.

Поразка Росії в російсько-японській війні 1904 — 1905 рр. значно послабила як зовнішнє, так і внутрішнє положення імперії. Країну охопили масові заворушення. 9 січня 1905 р. в Петербурзі була розстріляна демонстрація робітників, що прямували з петицією до царя. За різними даним загинуло від 150 до 1000 чоловік. Ця подія стала початком першої російської демократичної революції. У червні 1905 р. в Одесі сталося повстання моряків на броненосці «Потьомкін», яке очолив вихідець з Харківської губернії О. Матюшенко. Повстання так і не було придушене, а команда бунтівного корабля була інтернована в Румунії. У жовтні 1905 р. всю імперію охопив загальний політичний страйк, що змусив царя 17 жовтня підписати спеціальний Маніфест. У цьому документі уряд обіцяв провести вибори до Державної думи і дати широкі політичні права населенню. Переважна більшість учасників першої революції вважала своє завдання виконаним, революційний рух пішов на спад.

У першій Державній думі була організована українська парламентська фракція у складі 45 депутатів. Фракція висувала вимогу

культурно-політичної автономії України та українізації шкіл. У другій Державній думі українська делегація налічувала 47 чоловік і дотримувалася тих же вимог. У третій (1907 — 1912 рр.) і четвертій (1912 — 1917 рр.) Державних думах українських фракцій не існувало взагалі.

Революція 1905 р. все ж сприяла новому підйому українського національного руху. Був скасований антиукраїнський Емський указ 1876 року, з'явилася перша газета українською мовою «Хлібороб», з 1906 р. в Києві почала видаватися щоденна газета «Рада». У 1907 р. в Петербурзі вперше вийшло повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. У тому ж році з Львова до Києва повернувся М. Грушевський, який заснував тут Українське наукове товариство.

У 1905 р. РУП перейшла на марксистські позиції та була переіменована в Українську соціал-демократичну партію на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрой. У 1907 р. організувалася Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), що тісно співробітничала з російськими есерами. У 1908 р. М. Грушевський створив «Товариство українських поступовців» (ТУП). Всі три названі партії були основою політичної діяльності в Україні та стояли на федеральних позиціях.

У 1906 р. міністром внутрішніх справ імперії став П. Столипін. Це ознаменувало початок настання післяреволюційної реакції. У цей час країну буквально накрила хвиля терору, з яким П. А. Столипін вів безкомпромісну боротьбу. Він розпочав прогресивну аграрну реформу, яка успішно реалізовувалася на українських землях. Столипін докладав значних зусиль для вирішення міжнародних конфліктів мирними засобами, щоб не втягнути країну у війну. У 1911 р. П. Столипін був смертельно поранений у Київському оперному театрі есером-терористом. Він знав, що йому готувала доля, тому в заповіті прем'єра зазначалося: «Поховати там, де вб'ють». П. А. Столипін був похований у Києві біля стіни Трапезної церкви Києво-Печерської лаври.

Початок 1-ої світової війни. 15 червня 1914 р. в Сараєво сербський націоналіст застрелив спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда. Незабаром Австро-Угорщина пред'явила жорсткий ультиматум Сербії, який був майже повністю прийнятий. Проте це не задовольнило австрійців, і 16 липня сербська столиця Белград була бомбардована. Наступного дня в Російській імперії почалася загальна мобілізація, а 19 липня Німеччина оголосила війну Росії. Так почалася перша світова війна, в якій зішлись два військово-політичні блоки: Антанта (Англія, Франція і Росія) і Четвертий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія). Незабаром до ворогуючих блоків приєдналися й інші

країни, всього в орбіту війни були втягнуті 34 держави світу, які мобілізували в цілому близько 65 млн солдатів і офіцерів. Війна стала серйозним випробуванням для багатьох європейських країн.

Світова війна і проблема української незалежності. Українці, що не мали власної державності, були вимушені воювати по обидві сторони лінії фронту в арміях Російської імперії та Австро-Угорщини. Всього до російської армію було покликано більше 3,5 млн українців, до австрійської — близько 300 тис. У Росії початок війни був зустрінутий, до речі, як і в інших європейських країнах, вибухом патріотичних почуттів. Всі фракції IV Державної думи беззаперечно підтримали уряд (за винятком соціал-демократів). В українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, надії на національне звільнення України пов'язували з успіхами німецької та австрійської зброї.

3 серпня 1914 р. створена у Львові «Головна Українська Рада» опублікувала маніфест, в якому закликала українців підтримати «конституційну Австро-Угорщину проти самодержавної Росії». У той же час група політичних емігрантів з Російської імперії організувала у Львові «Союз звільнення України», що проголосив своєю метою створення незалежної української держави. У програмі союзу вказувалося, що Україна має бути конституційною монархією з демократичним устроєм, однопалатною законодавчою системою, цивільними та релігійними свободами і самостійною українською церквою. Тут також говорилося про те, що незалежна Україна могла б служити надійним bastіоном проти російської експансії в Європу. Проте в період російської окупації Галичини, керівництво союзу перебалося до Відня, де літом 1918 р. припинило свою діяльність.

У серпні 1914 р. «Головна Українська Рада» звернулася до австрійського уряду з проханням про дозвіл на формування національної військової частини — легіону «Українських січових стрільців» (УСС). На заклик Ради відгукнулося близько 30 тис. західних українців, але уряд обмежив чисельність легіону тільки 2,5 тис. солдатів і офіцерів. Решта українських призовників повинна була проходити військову службу в регулярних частинах австро-угорської армії. Проте, легіон (перетворений незабаром в полк) УСС став першою в новітній історії українською військовою частиною.

У серпні-вересні 1914 р. на території Галичини почалася одна з найбільших битв першої світової війни, в якій зішлись армії Росії та Австро-Угорщини. Спочатку успіх був на російському боці. Здійснивши прорив австро-угорського фронту, російські війська захопили Тернопіль, а вже 3 вересня вступили до Львова.

У травні-червні 1915 р. австро-німецькі війська провели Горліцьку наступальну операцію, в ході якої майже повністю захопили Галичину. У цій операції брав участь і полк Українських січових стрільців. Літом 1916 р. під час знаменитого Брусилівського прориву російських військ, український полк опинився в оточенні й зазнав значних втрат, після чого був виведений з фронту на переформування. На фронт полк УСС повернувся в лютому 1917 р. і знову взяв участь у бойових діях.

Проголошення автономії України. Наприкінці лютого 1917 р. в Росії почалася нова буржуазно-демократична революція. 2 березня імператор Микола II зрікся престолу, а вже 3 березня в Петрограді був сформований Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Тимчасовий уряд ставив за мету скликання в недалекому майбутньому Установчих зборів, які повинні були визначити форму державного устрою країни та прийняти конституцію. Новий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усією територією колишньої імперії, у тому числі й над Україною. Тимчасовий уряд проголосив низку демократичних свобод: створення і діяльність політичних партій, відміна цензури, свобода мітингів і демонстрацій. Була скасована смертна кара на фронті та в тилу.

Одночасно з Тимчасовим урядом виник паралельний орган влади — Ради робочих і солдатських депутатів, центральною з яких була рада Петрограду. Спочатку провідне положення в радах посідали партії соціал-демократів (меншовиків) та есерів. Ставлячи за мету подальше «поглиблення» революції, ради вносили величезну дестабілізацію до політичного й економічного життя країни. 14 березня рада Петрограду видала наказ № 1, який проголошував створення в армії солдатських комітетів, що отримали практично всю повноту влади. Віднині офіцери могли командувати тільки безпосередньо під час бойових дій. Цей наказ миттєво зруйнував колишню імператорську армію, зробивши її фактично небоєспроможною, почалося масове дезертирство з фронтів.

3 березня 1917 р. в Києві представники українських політичних партій, громадських організацій, інтелігенції та студентства, сформували національний орган влади — Центральну Раду, головою якої був обраний М. Грушевський. До Центральної Ради входили представники всіх українських національних партій — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УРСР), створеної М. Міхновським, Української народної партії (УНП), дрібних партій і громадських груп. Повний склад Ради нараховував 822 члени. Спочатку Центральна Рада отримала найширшу підтримку населення України і фак-

тично відігравала роль національного українського парламенту. Головною метою діяльності Центральної Ради було отримання Україною широкої політичної, економічної та культурної автономії, й у цьому плані вона була готова до співпраці з Тимчасовим урядом. Виконавчим органом Центральної Ради став Генеральний Секретаріат у складі восьми міністрів на чолі із В. Винніченком. Таким чином, провідні позиції в Центральній Раді з самого початку належали в основному представникам української соціал-демократії.

Практично одночасно з утворенням Центральної Ради у найбільших містах України виникли Ради робітничих і солдатських депутатів. Вже в перших числах березня 1917 р. ради почали свою діяльність у Харкові, Києві, Єкатеринославі, Луганську, Полтаві, Одесі, Миколаєві, Александрівську. Як і в Росії, більшість в українських радах належала меншовикам та есерам. В Україні ради підтримували, головним чином, представники національних меншин.

На початку квітня 1917 р., з приїздом до Росії В. Леніна, визначилася і політична лінія більшовиків. Ленін висунув два центральні гасла: «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду!» і «Вся влада Радам!». Практичне здійснення цих гасел означало перехід від демократичного правління до диктатури однієї партії — більшовиків, що неминуче підштовхувало Росію до громадянської війни. У національному питанні більшовики, проголосивши гасло про самовизначення націй, наполягали на створенні в майбутньому єдиної централізованої соціалістичної держави. Таким чином, більшовицька програма йшла в розрив із сподіваннями українського народу про державну самостійність або широку автономію України.

З 6 по 8 квітня 1917 р. в Києві відбувся Український національний конгрес, на якому були присутні 1500 делегатів від всіх регіонів України, а також гості з Петрограду, Москви, Криму і Кубані. Конгрес ще раз підтвердив вимогу про надання Україні широкої національно-територіальної автономії.

У цих умовах все більшою мірою почала виявлятися неспроможність Центральної Ради реально очолити український національний рух. Рада практично не могла вирішити два найважливіші соціально-політичні питання: переділ землі та вихід із світової війни. Соціалістичні депутати Ради погрузли в нескінченних дебатах і розбратах, із кожним днем втрачаючи зв'язок із масами і вплив на місцях. У найважливішому питанні про створення національної української армії Рада також займала подвійну позицію, схилившись до того, що в умовах революції регулярна армія не потрібна. Правда, при Центральній Раді був створений Військовий Генеральний комітет, головою якого став представник УСДРП С. Петлюра,

проте практичного формування самостійної української армії не відбувалося. У Києві з солдатів-українців був сформований 3-тисячний полк імені Б. Хмельницького, який повинен був влитися до лав загальноросійської армії. Проте, коли генерал П. Скоропадський запропонував Центральній Раді 40-тисячний український корпус, цей проект не був підтриманий. Рада не довіряла Скоропадському як представникові великих землевласників і, крім того, прагнула отримати автономію для України «законним шляхом», тобто з рук Тимчасового уряду. Соціалісти різних гатунків, з яких складалась Рада, вважали, що регулярна армія буде непотрібна, що достатньо буде озброєння народу, — міліції. Подібні помилки Центральної Ради фактично зумовили її сумне майбутнє.

16 травня 1917 р. делегація Центральної Ради на чолі з В. Вінніченком відправилася до Петрограду на переговори із Тимчасовим урядом. Головною метою української делегації було отримання згоди Тимчасового уряду на проголошення автономії України у складі федеральної Росії. Але Тимчасовий уряд відкинув цю вимогу Центральної Ради. Проте Центральна Рада, відображаючи сподівання переважної більшості українського народу, 10 червня проголосила свій 1-й Універсал. У цьому документі прозвучали такі слова: «Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від усїєї Росії, не розриваючи із державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам влаштовувати своє життя». Фактично це означало проголошення автономії України.

29 червня 1917 р. до Києва прибула делегація Тимчасового уряду у складі трьох міністрів — І. Церетелі, А. Керенського та М. Терещенка. У ході переговорів із Центральною Радою було досягнуте таке компромісне рішення: Тимчасовий уряд визнавав Центральну Раду як «найвищий крайовий орган управління в Україні», а Центральна Рада погоджувалася на затвердження автономії України Всеросійськими Установчими зборами. 3 липня підсумки цих переговорів були оформлені як 2-й Універсал Центральної Ради.

Українська Народна Республіка. 25 жовтня (7 листопада за новим стилем) у Петрограді стався державний переворот. Більшовики на чолі з Леніним повалили Тимчасовий уряд і проголосили владу Рад. Було створено перший радянський уряд — Раду народних комісарів (РНК) на чолі з Леніним. Згодом це незаконне захоплення влади було назване комуністами «Великою Жовтневою соціалістичною революцією». Вже під контролем нового уряду в Петрограді відбулись вибори у Всеросійські Установчі збори, на яких більшовики отримали тільки 25 % голосів виборців. Незадоволені підсумками виборів, більшовики просто розігнали Установчі збори, фактично встановивши в країні свою диктатуру.

27 жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат Центральної Ради виступив із відозвою «До всіх громадян України», в якому дав велику негативну оцінку більшовицькому перевороту в Петрограді. Ця подія стала початком тривалої конфронтації між Центральною Радою і радянським урядом Росії. 7 листопада Центральна Рада проголосила свій 3-й Універсал, в якому оголошувалося про створення Української Народної Республіки як автономної частини демократичної Російської Федерації. Проте про радянську Росію в документі не згадувалося, що фактично означало невизнання Центральною Радою більшовицького уряду Росії.

В Україні позиції більшовиків були досить слабкими. У ході виборів депутатів до Установчих зборів в Україні вони отримали лише 10 % голосів, тоді як українські національні партії зібрали 75 % голосів виборців. Радянська влада в Україні була встановлена тільки у пролетарському Донбасі, де більшовики користувалися значним впливом. У решті всіх регіонів України захопити владу власними силами вони не могли. Проте 10 листопада 1917 р. більшовики у Києві зробили спробу захоплення влади. Більше 6 тис. озброєних робітників, переважно із заводу «Арсенал», під керівництвом більшовиків виступили проти військ київського гарнізону (10 тис. солдатів), які були прихильниками Тимчасового уряду. Цією обставиною вдало скористалася Центральна Рада, виставивши проти військ гарнізону свій 8-тисячний озброєний загін. У результаті прихильники Тимчасового уряду були вимушені залишити Київ, а влада повністю перейшла до Центральної Ради. Більшовицький переворот у Києві не відбувся.

Незабаром Центральна Рада назвала основні напрями своєї політики:

1. Проголошувалося скасування приватної власності на поміщицькі, церковні та монастирські землі. Земля мала бути передана селянам, але тільки за рішенням Українських Установчих зборів. Ділянки землі менше 40 десятин не підлягали переділу.

2. Встановлювався державний контроль над продукцією в Україні.

3. На промислових підприємствах вводився 8-годинний робочий день.

4. Проголошувалися всі демократичні свободи, «завойовані все-російською революцією».

5. Гарантувався вільний національний розвиток усіх народностей, що населяли Україну.

6. Оголошувалося прагнення до загального, а не сепаратного миру, який враховував би права українського народу.

7. На 27 грудня 1917 р. призначалися демократичні вибори в Українські Установчі збори.

Проголошений політичний курс Центральної Ради не відповідав очікуванням більшої частини населення України. Селяни бажали отримати землю негайно, як це робилося в Росії, а не чекати невідомо якого рішення Установчих зборів. Робітники не розуміли переваг державного контролю над промисловістю, який так і не був встановлений. Підприємці зустріли рішення про державний контроль вороже, оскільки він загрожував обмежити їхнє право власності. Таким чином, Центральна Рада поступово втрачала підтримку широких верств українського населення.

Не кращим чином виглядали позиції Центральної Ради і на міжнародній арені. Намагаючись добитися широкого міжнародного визнання, Рада повела дипломатичні переговори з країнами Антанти. Проте симпатії цих країн були на боці російської контрреволюції, що виступала «за єдину і неподільну Росію». Все ж, прагнучи не допустити зближення України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, Англія і Франція в грудні 1917 р. офіційно визнали уряд УНР.

Восени 1917 р. на території УНР скупчилася значна кількість українських біженців і військовополонених із Галичини і Буковини. Відрізані лінією фронту, вони не мали можливості повернутися до рідних країв. У листопаді 1917 р. Центральна Рада дала згоду на створення окремої військової частини із представників західних українців. Був сформований «курінь Січових стрільців», який згодом перетворився в полк. Командиром полку став 26-річний полковник Євгеній Коновалець, начальником штабу — Андрій Мельник. Полк здійснював охорону київської резиденції М. Грушевського і урядового поїзду.

Більшовики в Україні. 17 грудня 1917 р. за ініціативою більшовиків у Києві був скликаний Всеукраїнський з'їзд Рад. Проте спроба більшовиків отримати владу в Україні легітимним шляхом повністю провалилася. З 2 тис. делегатів з'їзду їх підтримали тільки 124. У цих умовах лідер українських більшовиків В. Затонський оголосив з'їзд недійсним і зі своїми прихильниками відбув до Харкова. Тут 24 — 25 грудня більшовики зібрали новий «з'їзд Рад» у кількості 200 делегатів, який проголосив створення Української Республіки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Радянська Україна оголошувалася федеральною частиною Радянської Росії, а всі ленінські декрети і розпорядження розповсюджувалися і на Україну. Головою радянського «українського уряду» став М. Скрипник, проте фактична влада належала Москві. Окрім Харкова, радянська влада в Україні була встановлена тільки в Донбасі та Криворізькому басейні.

Позиція Центральної Ради вкрай стурбувала більшовиків Росії. На початок революції Україна добувала або виробляла 70 % загальноросійського вугілля, 96 % прокату, 68 % сортового металу, 81 % олова, 90 % срібла, 75 % чавуну. Крім того, українське зерно, цукор і спирт склали помітну частину цих продуктів у Росії. Ленін поставив питання про необхідність завоювання України за будь-яку ціну, оскільки «без України немає Росії».

17 грудня 1917 р. РНК Росії опублікував «Маніфест до українського народу», який фактично був неприкритим ультиматумом Україні. У документі зазначалося, що Центральна Рада «ігнорує радянську владу в Україні» і тому не може бути визнана РНК. Раді пропонувалося визнати радянську владу в Україні, тобто саморозпуститися. У разі невиконання вимог ультиматуму протягом двох діб, РНК Росії оголошував війну Центральній Раді. Цей документ підписали Ленін, Троцький і Сталін.

Війна Радянської Росії проти України. 19 грудня 1917 р. з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України відповів відмовою на більшовицький ультиматум. Того ж дня РНК Росії оголосив війну українському уряду. 22 грудня раптовим ударом із Білгорода частини Червоної армії під командуванням В. Антонова-Овсієнка захопили Харків, перетворивши місто на головний радянський центр в Україні. Незабаром тут був створений штаб «по боротьбі з контрреволюцією на півдні», який очолив колишній жандармський підполковник М. Муравйов.

Загальна чисельність радянських військ, що вдерлися до України, складала близько 60 тис. солдатів, крім того, в Україні діяли створені більшовиками загони червоногвардійців, які налічували до 100 тис. бійців (переважно в Донбасі). Військовий міністр УНР С. Петлюра зміг протиставити більшовикам не більше 15 тис. багнетів і шабель. До кінця грудня червоні зайняли Єкатеринослав, а також важливі залізничні вузли — Лозову, Павлоград і Синельниково. 6 січня 1918 р. радянські війська зайняли Полтаву, що відкривало їм прямий шлях на Київ. Поява більшовиків в Україні супроводжувалася зростаючою хвилею масового терору. Так перед захопленням Полтави М. Муравйов заявив: «Я дав наказ вирізати всіх захисників місцевої буржуазії». У перші тижні січня радянська влада була встановлена також у Миколаєві, Одесі та Херсоні. Просування Червоної армії продовжувалося, практично не зустрічаючи організованого опору. 16 січня стався знаменитий бій під Крутами (район Ніжина), де загін гімназистів із 300 чоловік під командуванням сотника Омельченка спробував зупинити просування червоних до української столиці. Зрозуміло, ця спроба була приречена на невдачу, загін був оточений і повністю знищений. Тепер уже ніщо не могло запобігти здачі Києва більшовикам.

Прагнучи надати допомогу військам Червоної армії, яка наступала, київські більшовики 16 січня 1918 р. організували озброєне повстання робітників заводу «Арсенал». Тут декілька днів продовжувалися кровопролитні бої, що скували останні резерви вірних Центральній Раді військ. 22 січня повстання було придушене, декілька сотень його учасників було розстріляно на території заводу.

25 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила свій 4-й Універсал, в якому говорилося, що «віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Це означало оголошення повної незалежності УНР. Сподіваючись тепер тільки на допомогу ззовні, Центральна Рада доручала українському уряду терміново завершити переговори з Німеччиною та Австро-Угорщиною й укласти з ними мирний договір.

Проте, як показали подальші події, було вже надто пізно. Наступного дня, 26 січня, частини Червоної армії вступили до Києва. Всі установи Центральної Ради покинули столицю і переїхали до Житомира. Зайнявши Київ, більшовики розв'язали у місті кривавий терор. У наказі Муравйова говорилося: «Військам армії наказую нещадно знищити у Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Всього в Києві було розстріляно більше 5 тис. чоловік, хоча повні дані про більшовицький терор просто відсутні. На Україну була поширена дія всіх законів і декретів російського уряду, країна почала керуватися законодавством РРФСР.

Для прямого і безперешкодного вивозу до Росії вугілля, металу і залізняку, Ленін запропонував створити «незалежну» Донецько-Криворізьку радянську республіку. На посилення місцевих більшовиків до Донбасу прибув полк латиських стрільців. 29 січня 1918 р. така «республіка» була створена, на чолі її Раднаркому став лідер місцевих більшовиків Ф. Артем-Сергеев. Проте, «республіка» проіснувала недовго, і в квітні того ж року була окупована німецькими військами.

Брестський мир та німецько-австрійська окупація України. Ще в грудні 1917 р. в Брест-Литовську почалися переговори з Німеччиною й Австро-Угорщиною, в яких брали участь делегації УНР і Радянській Росії. 27 січня 1918 р. українська делегація на чолі з Г. Голубовичем незалежно від росіян підписала мирний договір із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Договір передбачав розділ Галичини на польську й українську частини й об'єднання Галичини і Буковини в єдиний коронний край Австрійської імперії. Німеччина і Австро-Угорщина, як союзники УНР, повинні були надати військову допомогу Україні в звільненні від більшовиків. Уряд УНР

брав на себе зобов'язання поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн пудів хліба, близько 3 млн пудів м'яса, багато картоплі, цукру, сала та іншої сільськогосподарської продукції. У свою чергу «союзники» обіцяли поставити до України сільськогосподарську техніку, вугілля, сіль та інші необхідні товари. Українська делегація наполягала на негайній відправці до України двох українських дивізій («Сірожупаной» та «Синьожупанной»), сформованих у Німеччині з українських військовополонених, а також полку УСС.

18 лютого 1918 р. почався спільний наступ 450-тисячного угруповання австро-німецьких військ на фронті від Балтійського до Чорного Морів. На території України ці війська діяли як союзники Центральної Ради. Білшовики спробували організувати оборону, але сили були нерівні. 2 березня до Києва вступили передові частини армії УНР, а на день пізніше — німецькі війська. Через декілька днів уряд Центральної Ради повернувся до столиці. 3 березня більшовикам вдалося підписати Брестський мир із Німеччиною та Австро-Угорщиною. До цього часу лінія фронту знаходилася вже за межами України. Радянський уряд Росії був вимушений визнати Німецько-український договір і укласти мир із УНР.

Проте авторитет Центральної Ради в Україні був остаточно підірваний. Селяни так і не отримали землю, не покращилось положення робітників, заможні верстви населення були роздратовані соціалістичною фразеологією Ради. Крім того, німці, що прийшли до України на запрошення Центральної Ради, поводитися, як справжні окупанти, що викликало природне незадоволення українського населення. Незабаром з'ясувалося, що уряд Центральної Ради не в змозі виконати свої зобов'язання з приводу постачань сільськогосподарських продуктів до Німеччини та Австро-Угорщини.

У цих умовах, маючи в своєму розпорядженні значну перевагу у військових силах, німці діяли швидко і рішуче. 29 квітня 1918 р., коли Центральна Рада прийняла конституцію УНР та обрала президентом М.С. Грушевського, німецькі солдати увірвалися до залу засідань і розігнали депутатів. Центральна Рада припинила своє існування. Того ж дня відбувся Всеукраїнський з'їзд землевласників, на якому були присутні 6432 делегати від усіх областей України. З'їзд вирішив затвердити монархічну форму правління у вигляді гетьманату. Гетьманом України був обраний крупний поміщик, генерал Павло Скоропадський, нащадок лівобережного гетьмана України.

Гетьманат. Офіційно в руках гетьмана була зосереджена вся повнота державної влади: внутрішня і зовнішня політика, армія і поліція, освіта і культура, суд. Проте реально влада гетьмана ви-

пробувала величезну залежність від підтримки німецьких окупаційних військ. Насамперед гетьман зайнявся організацією дієздатного адміністративного апарату, який зміг би навести елементарний лад у суспільстві. Головою нового кабінету міністрів був призначений Ф. Лизогуб (син одного з найближчих друзів Т. Шевченка), міністром закордонних справ — Д. Дорошенко (відомий український історик). Але велику частину адміністративного гетьманського апарату склали досвідчені колишні царські чиновники, переважно росіяни за національністю. Новий уряд відразу ж активно вклався до процесу державного будівництва.

Для швидкого відновлення адміністрації на місцях була відроджена випробувана часом російська схема територіально-адміністративного устрою. Перевибори до органів місцевого самоврядування були проведені на основі майнового цензу, що привело до влади на місцях представників поміщиків і буржуазії. Київ, Одеса і Миколаїв, як стратегічні центри були виділені в окремі адміністративні одиниці. У результаті протягом декількох місяців в Україні був повністю відновлений управлінський апарат.

Основою внутрішньої державної політики проголошувався священний принцип недоторканості приватної власності. Відповідно соціальною опорою гетьманської влади ставали великі землевласники, промисловці та банкіри. Зрозуміло, подібне положення не викликало захоплення у більшості населення України — селян і робітників.

Повернення поміщиків до своїх маєтків і жорстокі німецькі ревізії продовольства викликали масові селянські повстання, які активно підтримувалися пропагандою і зброєю з Радянської Росії. У Київській губернії були сформовані партизанські Тарашанський і Богунський полки, які налічували в цілому до 20 тис. бійців, і вели боротьбу як з гетьманськими військами, так і з німецькими окупантами. На Катеринославщині антигетьманське повстання очолив анархіст Нестор Махно. Восени 1918 р. його загони захопили Гуляйполе й Олександрівськ, перетворившись на значну військову силу.

Тим часом гетьман докладав величезних зусиль для зміцнення своєї держави. Терміново почалося формування регулярної української армії, до лав якої влилася значна кількість колишніх царських офіцерів. До літа 1918 р. ця армія нараховувала вже 60 тис. багнетів і шабель. Налагодила свою роботу, гарантувавши відносну безпеку громадян, і нова поліція («державна варта»), до якої також прийшли чимало досвідчених царських офіцерів. Вперше в історії був сформований військово-морський флот України.

У період гетьманату була введена нова українська грошова одиниця — гривня, створена низка національних українських банків,

відновлена значна частина залізничного полотна і мостів. Посилилася виробнича дисципліна на підприємствах, але при цьому був ліквідований 8-годинний робочий день, що викликало додаткове незадоволення робітників. Влітку 1918 р. на церковному соборі у Києві була створена Українська автокефальна православна церква на чолі з митрополитом Липківським.

Але найбільших успіхів гетьманський уряд досяг в області освіти і культури. Те, про що мріяли покоління українських інтелігентів, було здійснене протягом декількох місяців. Було відкрито більше 150 українських гімназій, підготовлено видання мільйонів підручників українською мовою, яка вводилася як обов'язкова в переважній більшості шкіл. У Кам'янці-Подільському відкрився новий український університет. У Києві були створені Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Український театр драми та опери, Українська національна бібліотека. 14 листопада 1918 р. урочисто відкрилася Українська Академія Наук, першим президентом якої став всесвітньо відомий природознавець, професор В. І. Вернадський.

Активною була і зовнішня політика гетьмана. Окрім Німеччини та Австро-Угорщини, Україна встановила дипломатичні стосунки із Швейцарією, Болгарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією і навіть Російською Федерацією. Шляхом дипломатичних зусиль розширилися кордони української держави. До складу України ввійшли: Гомельський повіт Могильовської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії, Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії. Була вирішена територіальна суперечка з урядом Дону — Україна отримала місто Маріуполь. Громадськість Криму також висловила бажання про включення півострова до складу України на правах автономії.

Проте, не дивлячись на ряд безперечних успіхів, гетьман Скоропадський мав в Україні численних противників, насамперед серед колишніх прихильників Центральної Ради і представників соціалістичних партій. Крім того, як вже мовилося, гетьман не викликав симпатій з боку переважної більшості селян і робітників. Центром опозиції став «Український національний союз» на чолі із В. Вінніченком. Інша велика організація, «Всеукраїнський земський союз», очолювана С. Петлюрой, також зайняла антигетьманські позиції. Але, поки в Україні знаходилися німецькі війська, позиції гетьмана були непохитні.

У перших числах листопада 1918 р. в Німеччині та Австро-Угорщині сталися антимонархічні революції, що автоматично призвело в недалекому майбутньому до виведення військ цих країн із території України та Росії.

14 листопада лідери української антигетьманської опозиції сформували повстанський уряд — «Директорію», який відкрито закликав народ до повстання проти гетьмана. До 60 тис. озброєних бунтівників скупчилися в районі Білої Церкви, що стала своєрідним штабом опозиції. 18 листопада біля станції Мотовилівка (у 30 км. від Києва) сталося зіткнення сил Директорії із залишками гетьманської армії, що закінчилося повною поразкою прихильників Скоропадського. 21 листопада частини Директорії оточили Київ, взявши місто в облогу. 14 грудня, у результаті угоди з Директорією, німецькі війська безперешкодно покинули столицю України, назавжди вивезли з собою гетьмана Скоропадського. Того ж дня озброєні загони Директорії тріумфально ввійшли до міста, а 19 грудня до Києва прибув новий уряд, що проголосив відновлення Української Народної Республіки. Головою Директорії став В. Вінніченко, військовим міністром — С. Петлюра.

Тепер головним ворогом незалежності України залишалася більшовицька Росія. Ще в червні 1918 р. в Москві відбувся 1-й установчий з'їзд Комуністичної партії України (КПУ), який представляв близько 4 тис. її членів. Партія оголошувалася складовою частиною Російської Комуністичної партії (більшовиків). Першим секретарем ЦК КПУ на з'їзді був обраний Р. П'ятаков. Наприкінці листопаду почався широкомасштабний наступ на Україну радянських військ під командуванням все того ж Антонова-Овсієнко. Як і рік тому, радянська влада йшла до України з півночі, спираючись на російські багнети. Намагаючись прикрити свою агресію, російські більшовики сформували маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський «уряд» України на чолі з Р. П'ятаковим, що діяв за прямими вказівками з Москви.

Директорія. Утвердившись у Києві і відновивши УНР, Директорія на чолі з В. Вінніченко зайнялася державним будівництвом. Відмінною рисою політики Директорії була її націоналістична і соціалістична спрямованість. Перш за все, новий український уряд опублікував ряд відозв, спрямованих проти поміщиків і буржуазії, а також оголосило про звільнення всіх чиновників, призначених за часів гетьманату. При цьому була втрачена підтримка капіталу і більшості фахівців. Влада на місцях переходила до трудових рад робітників, селян і трудової інтелігенції. Центральним органом управління повинен був стати Трудовий конгрес (парламент) із 528 депутатів. При цьому селяни отримували у конгресі 377 місць, робітники — 118, інтелігенція — 33 місця. Перша сесія конгресу відбулася в Києві 23—28 січня 1919 р. Конгрес затвердив «Акт злуки» (з'єднання) УНР із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР) і передав законодавчу і виконавчу владу Директорії, після чого «тимчасово» саморозпустився.

Директорія відновила дію всіх законів УНР, а також ухвалила новий закон про передачу поміщицьких земель селянам без викупу. При цьому поміщикам була обіцяна компенсація. Правда, в умовах війни реалізувати цей закон на практиці не було ніякої можливості.

В області зовнішньої політики Директорія встановила дипломатичні стосунки з Угорщиною, Чехословаччиною, Нідерландами, Італією, Ватиканом та рядом інших держав. Проте, з тими країнами, від яких залежала доля України, — Росія, держави Антанти, Польща — стосунки не склалися. Так, наприкінці грудня 1918 р. Директорія запропонувала РРФСР переговори про мир, але у відповідь одержала відмову і повне невизнання. Країни Антанти робили ставку на російський «білий» рух, і також не поспішали з визнанням нового українського уряду, який на їхню думку був надто соціалістичним. Польща активно прагнула до розширення своєї території за рахунок західноукраїнських земель.

Україна в 1919 році. Настав 1919 р. — один із найкривавіших років у новітній історії України та в історії громадянської війни. Шість ворогуючих армій почали боротьбу на території України: армія УНР, радянська або червона, білогвардійська, польська, частини країн Антанти і анархістська Н. Махно. Крім того, в Україні діяли десятки великих (отаманів Григор'єва, Ангела, Зеленого, Тютюнника та інших) і сотні дрібних банд та озброєних загонів. Тільки Київ протягом 1919 р. п'ять разів переходив із рук у руки. Практично перервався зв'язок із зовнішнім світом, запустили голодуючі міста, села наглухо замкнулися в самообороні. Південь країни майже повністю контролювався бандами отамана Григор'єва (до 15 тис. чоловік) і «батька» Махна (до 50 тис. бійців). В Одесі, Миколаєві, Херсоні і Севастополі висадилися війська Антанти, головним чином, французи. Але, найбільш масштабними на території України були дії «червоної» та «білої» армій.

3 січня 1919 р. частини Червоної армії знов захопили Харків. Через три дні тут було оголошено про створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УРСР) на чолі з Х. Раковським, столицею УРСР стало місто Харків. Наступ більшовиків прийняв лавиноподібний характер: 12 січня вони зайняли Чернігів, 19 січня — Полтаву, 27 січня — Катеринослав, а 5 лютого вступили до Києва. Директорія втекла до Вінниці. У лютому 1919 р. В. Винніченко подав у відставку та емігрував до Відня, залишив країну і М. Грушевський. Лідером Директорії став С. Петлюра, війська якого (близько 15 тис. солдатів) до весни насилу утримували незначну територію з центром у Кам'янці-Подільському. Спроба укласти військовий союз із Махном повністю провалилася, а незабаром «батько» разом із отаманом Григор'євим перейшов на бік «черво-

них», що дозволило більшовикам узяти під контроль південь України і змусити французів покинути чорноморські порти. Велика частина території України опинилася під владою більшовиків.

Проголосивши утворення УРСР, більшовики розпочали «радянізацію» України. Насамперед був створений жорстокий карально-репресивний орган — ВЧК на чолі з латишем М. Лацисом. Масові репресії перетворилися на повсякденну норму нового режиму. Перш за все, жертвами червоного терору стали колишні поміщики, капіталісти, офіцери, члени небільшовицьких партій і повстанських загонів. Проте терор розповсюджувався набагато ширше: на безпартійну інтелігенцію, священиків, колишніх чиновників, службовців і взагалі всіх незгодних з ідеями нової влади. Загальна кількість людей, які постраждали від червоного терору в Україні в 1919 р., не піддається навіть приблизній оцінці.

Отримавши під свій контроль практично всю Україну, більшовики відкинули ідею «самостійної» Донецько-Криворізької Республіки і більше до неї не поверталися. Крим не увійшов до складу України, тут була утворена автономна Кримська Соціалістична Республіка, яка ввійшла до Російської Федерації. Нова влада, знаючи ступінь «народної любові» до себе, не наважилася на відкриті вибори до рад усіх рівнів. На місцях створювалися надзвичайні органи влади — революційні комітети. Було оголошено, що Україна об'єднується з радянською Росією на принципах «соціалістичної федерації». Також був укладений «військово-політичний союз» радянських республік.

Західно-Українська Народна Республіка. У жовтні 1918 р. почався процес розпаду Австро-Угорської імперії. Основні народи, що входили до її складу, у повний голос заявили про своє самовизначення. Гостро постало питання і про долю західноукраїнських земель. У Галичині існували дві сили, що претендували на всю повноту політичної влади, — українці та поляки. Перші прагнули до створення самостійної української держави, а інші бажали приєднання західноукраїнських земель до Польщі, яка знов відродилася.

18 жовтня 1918 р. у Львові відбувся з'їзд представників усіх західноукраїнських політичних партій і церковних ієрархів, на якому був створений представничий орган влади — Українська Національна Рада на чолі з Є. Петрушевичем. У своєму першому маніфесті Рада проголосила створення Української держави на українських етнічних землях Австро-Угорської імперії. Ця подія була повною несподіванкою для поляків, проте дуже скоро вони опам'яталися і почали активно готуватися до встановлення свого контролю над усією Галичиною. У цей час румунські війська зайняли велику частину Буковини, а Закарпаття продовжувало залишатися під контролем Угорщини.

10 листопада було проголошено створення західно-української Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з президентом Є. Петрушевичем. Нова республіка займала територію близько 70 тис. кв. км., 71 % її населення склали українці, 14 % — поляки, 13 % — євреї.

Поляки, що продовжували вважати Галичину невід'ємною складовою частиною Польщі, активно протидіяли. У Львові загопи Польської організації військової (ПОВ) на чолі з Ю. Пілсудським вже в ніч з 3 на 4 листопада почали бойові дії проти українців. Запеклі бої велися за головні стратегічні пункти міста — поштамт, вокзал, сейм, цитадель, арсенал. 11 листопада 1918 р. регулярні польські війська оволоділи Перемишлем, що зрештою визначило долю Львова. 21 листопада українські частини залишили Львів, уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а потім до Станіслава. До кінця 1918 року польські війська зайняли 10 з 59 повітів ЗУНР і продовжували наступ.

Розуміючи, що сили дуже нерівні, й поодинокі вистояти не вдасться, уряд ЗУНР направив свою делегацію до Східної України для переговорів про взаємодопомогу. Спочатку переговори велися з гетьманом, а потім — із Директорією. 22 січня 1919 р. в Києві відбулося підписання «Акту злуки» між УНР і ЗУНР, який декларував об'єднання двох українських держав.

У цих умовах на перший план висувалося завдання формування озброєних сил ЗУНР, здатних протистояти польській агресії. Уряд приступив до створення Української Галицької армії (УГА), яка до весни 1919 р. вже налічувала до 100 тис. бійців, проте, тільки 40 тис. з них мали необхідну військову підготовку. У свою чергу поляки, заручившись підтримкою Антанти, перш за все Франції, що прагнула створити сильну Польщу як протипагу Німеччині на сході, добилися відправки до Польщі 60-тисячної армії генерала Й. Геллера, сформованої на території Франції з польських військовополонених і добре оснащеної французами. Перевага польських сил стала переважаючою. 16 липня 1919 р. Галицька армія була вимушена перейти прикордонну річку Збруч і вступити на територію УНР.

Об'єднана українська армія налічувала 80 тис. чоловік, причому з них 50 тис. склали галичани. Проте незабаром виявилися серйозні суперечності в політичних орієнтирах урядів УНР і ЗУНР. Петрушевич був націлений на боротьбу з Польщею і більшовиками і готовий до союзу з білогвардійцями генерала Денікіна, які влітку 1919 р. вели активний наступ на Україну, витісняючи звідси Червону армію. С. Петлюра схилився до переговорів з більшовицьким урядом Леніна для спільної боротьби із білою армією Денікіна, а також був готовий до співпраці з поляками для відстоювання незалежності УНР.

Денікінці в Україні. 30 серпня 1919 р. більшовики під тиском армії генерала Денікіна без бою залишили Київ, і того ж дня до міста вступили частини Галицької армії, що знаходилася поблизу. Директорія сподівалася з тріумфом повернутися до своєї столиці, проте до міста тут же ввійшов передовий загін білих. Денікін, виступаючи під гаслом «За єдину і неподільну Росію», вважав Директорію таким же ворогом, як і більшовиків. Ні про які переговори й угоди між білогвардійцями і Директорією не могло бути і мови. Частини української армії спішно покинули Київ і почали відходити на захід.

До кінця літа 1919 р. денікінці зайняли майже всю Україну. Зрозуміло, до їх планів не входило збереження незалежної української національної держави. Прагнучи до реставрації великої Росії, Денікін розглядав Україну як її невід'ємну частину.

Н. Махно. У цей час особливо прославилася «Повстанська армія» Н. Махна. У вересні 1919 р. між армією УНР і махновцями було підписано угоду про спільні дії проти денікінців. УНР передала загонам Махна значну кількість зброї і боєприпасів, а також прийняла до своїх лазаретів близько 3 тис. хворих і поранених махновців. Це дозволило армії Махна протягом одного тижня пройти 350 верст і захопити Кривий Ріг, Нікополь та Олександрівськ. Жодна армія періоду громадянської війни не знала такої мобільності. У жовтні 1919 р. Махно контролював значні території на півдні України з містами Бердянськ, Каховка, Апостолово, Синельниково та іншими. 29 жовтня махновці вибили білих з Єкатеринослава та утримували місто більше місяця. Білогвардійці були вимушені кинути свої кращі частини на боротьбу з махновцями — армійський корпус генерала Слашова та кінний корпус генерала Шкуро. Таким чином, армія Н. Махна зробила значний внесок до розгрому білогвардійських військ генерала Денікіна.

Повернення до України «червоних». У середині жовтня почався контрнаступ червоних. Їх ударною силою були дивізія Латиських стрільців, бригада Червоного козацтва В. Примакова і кінний корпус С. Будьонного, перетвореного незабаром на 1-у кінну армію. 12 грудня червоні вибили денікінців з Харкова, а 16 грудня вступили до Києва. На початку лютого 1920 р. більшовики зайняли Миколаїв, Херсон і Одесу. Білогвардійці покинули територію України. Їм вдалося утриматися тільки в Криму, де влаштувалася армія генерала Врангеля.

Проте ці події ніяк не поліпшили положення самих українців. Залишки армії УНР займали невеликий плацдарм у районі річки Збруч, а Галицька армія в листопаді 1919 р., перетворившись у результаті епідемії тифу на суцільний лазарет, перейшла під коман-

дування білих. Незабаром ця армія взагалі припинила своє існування. У цей же час Є. Петрушевич емігрував до Відня, передавши свої повноваження С. Петлюрі, який із залишками своїх військ, незабаром перебрався до Польщі.

Перебуваючи у Варшаві, Петлюра провів переговори із польським урядом. Результатом цих переговорів стала угода про те, що кордон між Польщею й УНР має проходити по колишньому австро-російському кордоні. Східні Галичина та Волинь відходили до Польщі. 21 квітня 1920 р. Варшава офіційно підтвердила своє визнання УНР, а 24 квітня була підписана військова конвенція, що передбачала спільну боротьбу польської та української армій проти більшовиків.

Радянсько-польська війна. Вже наступного дня після підписання військової конвенції, 25 квітня 1920 р., об'єднані війська Польщі (60 тис. чоловік) і УНР (15 тис. чоловік) почали наступ на радянську територію України. Незабаром радянський фронт був прорваний, і більшовики відступили у напрямі Києва й Одеси. 6 травня війська союзників вступили до Києва. Незабаром вони форсували Дніпро, але були зупинені червоними на лінії Вишгород — Бровари — Бориспіль. На українських землях, звільнених від більшовиків, встановлювався польський окупаційний режим, що не викликало ніяких симпатій населення. Дія адміністрації УНР була вкрай обмеженою.

14 травня почався радянський контрнаступ. 7 червня 1-ша кінна армія Будьонного прорвала оборону польських військ і через два дні зайняла Житомир і Бердичів. 12 червня частини польської й української армій залишили Київ. Переслідуючи противника, радянські війська на початку липня вступили на територію Західної України. Більшовики були тут уперше, але почали відразу ж встановлювати у західних областях радянську владу. У другій половині липня Червона армія вступила на територію Польщі, і почала наступ у напрямі Варшави. Радянське керівництво, що мріяло про «світову революцію», вважало, що захоплення Польщі дасть можливість експортувати революцію до Німеччини і далі до Західної Європи.

Проте поява російських військ під Варшавою викликала незвичайний патріотичний підйом серед поляків, які десятками тисяч добровільно вступали до національної армії. Значну військово-технічну допомогу Польщі надали європейські країни. 27 серпня польські війська завдали раптового флангового удару по Червоній армії з району Любліна. Варшавське угруповання радянських військ було практично розгромлене, почався загальний відступ більшовиків. Незабаром польські частини вийшли на берег Збруча і

стабілізували фронт по лінії Коростень — Житомир — Бердичів. У жовтні у результаті польсько-радянських переговорів було встановлене перемир'я. Це означало розрив Польщі з УНР. Залишки українських військ на польській території були інтерновані.

18 березня 1921 р. в Ризі відбулося підписання мирного договору між Польщею і РРФСР. Польща визнавала існування Радянської України, але отримувала Волинь, Східну Галичину і Західне Поліся. На цьому радянсько-польська війна завершилася, а разом із нею завершилася й історія незалежної УНР.

Боротьба більшовицької армії з Врангелем. Після розгрому військ Денікіна залишки білогвардійців укріпилися в Криму, де так звану «Російську армію» очолив генерал Врангель. Користуючись тим, що основні сили більшовиків були зосереджені на польському фронті, Врангель 6 червня 1920 р. виступив із Криму з 30-тисячною армією. Незабаром білогвардійці зайняли Мелітополь і вийшли на лінію Херсон — Нікополь — Бердянськ. У цих умовах керівники РРФСР запропонували Н. Махну укласти військовий союз проти Врангеля. Не йдучи на ідейно-політичний компроміс із більшовиками, Махно дав згоду виступити проти білих.

Перший контрудар по врангелівцях Червона армія завдала 7 серпня, коли вдалося форсувати Дніпро і захопити плацдарм у районі Каховки. 21 вересня був створений Південний фронт під командуванням М. Фрунзе. Проте і білі встигли укріпити свої позиції в Північній Таврії. Крім того, в результаті проведеної ними мобілізації, чисельність «Російської армії» зросла до 45 тис. солдатів. У вересні війська Врангеля оволоділи Олександрівськом, Маріуполем, Нікополем, але скинути червоних із каховського плацдарму їм не вдалося. У жовтні білогвардійці перейшли до оборони.

29 жовтня Фрунзе завдав сильного удару з каховського плацдарму. У результаті запеклих боїв, зазнавши величезних втрат у людях і техніці, білі були вимушені знову відступити до Криму. Більшовиків чекав нелегкий штурм укріплень на Кримському перешийку. До цього часу співвідношення сил протиборчих сторін різко змінилося: Фрунзе мав у своєму розпорядженні 100-тисячну армію, війська Врангеля налічували близько 25 тис. солдатів і офіцерів.

7 листопада 1920 р. почався штурм Перекопських укріплень білих. При цьому важливу роль відіграли частини Махно, які разом із радянськими військами форсували Сиваш і вдерлися до Криму. 8 листопада червоні, ціною величезних жертв (у деяких частинах втрати склали 85 % особового складу) прорвали укріплення білогвардійців на перешийку. 13 листопада війська Червоної армії та загони Махна вступили до Сімферополя, 15 листопада був захоп-

лений Севастополь. Наступного дня останні кораблі білогвардійців покинули Керч і Ялту. Крим повністю перейшов під контроль більшовиків.

Після розгрому Врангеля Радянський уряд більше не потребував допомоги військ Махна і повернув зброю проти своїх учорашніх союзників. 20 листопада два командири Кримської групи махновської армії були викликані до штабу Фрунзе, де їх розстріляли без суду. Війська Махна у районі Євпаторії оточили радянські дивізії. Не вступаючи в переговори із більшовиками, махновці раптовим ударом прорвали кілька їхніх військ і пішли із Криму, зазнавши при цьому значних втрат. 26 листопада частини Червоної армії оточили штаб Н. Махна в Гуляйполі. Але і цього разу Махну вдалося вирватися з оточення і піти на Правобережну Україну. Н. Махно продовжував боротьбу з більшовиками до серпня 1921 р., після чого перейшов кордон Румунії, де залишки його армії були інтерновані. Сам Махно емігрував до Франції, де і помер у злиднях.

Захопивши Крим, червоні влаштували тут небачену криваву вахханалію. За роки громадянської війни в Криму скупчилося величезне число біженців, переважно противників радянської влади, і далеко не всім з них вдалося емігрувати за кордон. Крім того, після здачі білими Криму, тут залишалося декілька тисяч білогвардійських офіцерів. Червоні оголосили про амністію всім колишнім офіцерам, але, коли офіцери пройшли реєстрацію, почалося їх масове винищення. Знищенням офіцерів, які повірили слову більшовиків, керували угорський комуніст Бела Кун і ветеран російських більшовиків Розалія Землячка. Були проведені й масові розстріли цивільних осіб. Всього за дуже приблизними даними у Криму було страчено понад 150 тис. чоловік.

Наслідком світової та Громадянської війни були величезні людські втрати. Люди гинули в боях та внаслідок розв'язаного терору. Однак ще більше народу загинуло від голоду та хвороб. Сотні тисяч людей змушені були покинути рідну землю, рятуючи своє життя та життя своїх близьких. В значній мірі це торкнулося культурної та інтелектуальної еліти країни.

Контрольні питання і завдання

1. Визначте характерні риси українського національного руху на початку ХХ століття.
2. Які революційні події відбувалися в Україні на початку ХХ століття?
3. Визначте причини і характер 1-ої світової війни.

4. Які проблеми і завдання поставила перед Україною 1-ша світова війна?
5. Що зробило можливим проголошення автономії України?
6. Назвіть умови утворення УНР.
7. Які внутрішні та зовнішні причини не дозволили утвердитися УНР як самостійній державі?
8. Яким впливом користувалися в Україні більшовики?
9. Назвіть причини війни між Радянською Росією й УНР.
10. Що дав Україні Брестський мир?
11. Назвіть причини встановлення і краху гетьманату.
12. Що Ви знаєте про діяльність М. Грушевського?
13. Чому і як виникла Директорія?
14. Вкажіть головні причини загибелі Директорії.
15. Які головні події відбувалися в Україні в 1919 році?
16. Яка історична доля ЗУНР?
17. Які цілі переслідували білогвардійці в Україні?
18. Охарактеризуйте військово-політичну діяльність Н. Махна.
19. Яким чином Україна була завойована більшовиками?
20. Якою була участь українців у радянсько-польській війні 1920 року?
21. Що в історичному плані дала Україні перемога більшовиків над Врангелем?

Радянська Україна на початку 20-х років. Ранньою весною 1921 р. в Україні була зроблена остання спроба відкритої озброєної боротьби з більшовиками. З території Польщі до країни вступив 2-тисячний загін добровольців армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника. Заглибившись в українські землі, добровольці розраховували підняти загальне повстання населення проти нової влади, проте, їх надії не виправдалися. Незабаром в районі Житомира загін Тютюнника був оточений кавалерійською бригадою Г. Котовського і повністю знищений.

Шість років безперервних воєн і революцій, що відбувалися на території України, згубним чином відбилися на економіці країни. Людські втрати склали близько 4 млн чоловік, промислове виробництво скоротилося в 9 разів, збір зерна не перевищував 25 % довоєнного. Розруха, епідемії, убогість і голод доповнювали безрадісну картину. У значній мірі в ситуації, що склалася, були винні більшовики, що проводили політику «військового комунізму», метою якої був безпосередній перехід до виробництва і розподілу на комуністичних принципах, — без приватної власності, ринку і товарно-грошових стосунків. Така політика, доповнена продрозкладкою, повністю ліквідувала матеріальну зацікавленість працівників у результатах їх праці. Переважну більшість селян скоротило виробництво сільськогосподарської продукції до мінімуму своїх потреб. Економіка зайшла в безвихідь. Більшовикам необхідно було терміново виправляти положення, внісши значні зміни до своєї внутрішньої політики.

Вся повнота влади в Україні була зосереджена в руках ЦК КП(б)У на чолі з В. Молотовим і РНК УРСР, очолюваного Х. Раковським. Проте обидва ці органи влади беззаперечно підкорялися Москві, яка і визначала політичну лінію в усій країні.

У березні 1921 р. в Москві відбувся X з'їзд РКП(б), на якому Ленін після тривалої і наполегливої боротьби, настояв на ухваленні «нової економічної політики» (НЕП). Суть НЕПу зводилася до того, що продрозкладка замінювалася фіксованим продовольчим податком, після сплати якого селяни могли продавати надлишки продуктів на ринку, тим самим набуваючи зацікавленості у резуль-

татах власної праці. Нова політика дозволяла вільну торгівлю, передачу дрібних підприємств до приватної власності або оренду, використання іноземних концесій. При цьому «командні висоти» в економіці — важка промисловість, транспорт, банки, зовнішня торгівля — залишалися під державним контролем. НЕП розглядувався більшовиками тільки як тимчасовий відступ від принципів соціалізму, направлено на швидке відновлення економіки країни. Проте НЕП зробив справжнє «економічне диво» — протягом декількох років країна ожила, піднялася з руїн і рушила вперед.

Навесні 1921 р. економічна ситуація ускладнилася рідкісною посухою, яка викликала голод 1921 — 1923 рр. Особливо постраждали від голоду райони Поволжя та півдня України. Проте якщо в Поволжі уряд офіційно визнав голод і організував допомогу голодуючим, то в Україні голод замовчувався. Більш того, жоден із голодуючих районів України не був звільнений від обов'язкового продовольчого податку. Тим часом у Запорізькій губернії голодувало майже 100 % населення, в Одеській — 90 %, тут люди вмирали цілими селами, але державної допомоги до України не надходило. Тільки до 1923 р. ситуація з виробництвом зерна стабілізувалася, і голод відступив.

Використовуючи проблему допомоги голодуючим Поволжя, більшовики розвернули широкий наступ на церкву, конфіскуючи храмові цінності для закупівлі хліба за кордоном. Це призвело до конфлікту між владою і церквою, який легко вирішувався на користь першої за допомогою прямої сили. Саме в цей час пролунали слова Леніна, які згодом стали широко відомими: «Чим більшу кількість представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії нам удасться розстріляти, тим краще».

Утворення СРСР. Згідно Конституції 1919 р. Україна вважалася формально незалежною державою. Проте суверенітет країни зводився до мінімуму. В Україні здійснювався суворий контроль московського центру, що забезпечувався трьома силами, — РКП(б), складовою частиною якої була КП(б)У, Червоною армією і карателями ЧК.

У грудні 1920 р. між РРФСР і УРСР був підписаний Союзний робітничо-селянський договір, згідно якому республіки вступали до військово-економічного союзу. Створювалися об'єднані комісаріати військових і військово-морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, транспорту, пошти і телеграфів, що перебували в прямому підпорядкуванні РНК РРФСР. Подібні договори були заключені Радянською Росією і з іншими радянськими республіками. Це було вирішальним кроком до створення єдиної централізованої держави більшовиків.

30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР прийняв Декларацію про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і затвердив Союзний договір. У договорі вказувалося, що «незалежні радянські республіки добровільно і на рівноправних умовах вступають до державного союзу і деякі свої повноваження передають органам центральної влади». Під контроль союзного уряду потрапляли: зовнішня торгівля, армія і флот, зовнішня політика, фінанси, транспорт і зв'язок. У сфері республіканських органів влади залишалися внутрішні справи, освіта, юстиція, землеробство і соціальне забезпечення. З метою гарантії «добровільності» союзу, кожна республіка мала право виходу з нього, що було зафіксоване в Конституції 1924 р. Оскільки вихід республіки з союзу міг бути здійснений тільки за згодою комуністичної партії, подібна ситуація практично виключалася. Суверенні права республік перетворювалися на фікцію, а СРСР — у фактично унітарну, централізовану державу «диктатури пролетаріату», підмінену диктатурою більшовицького центру. Столицею нової держави стала Москва.

Проти подібного договору спробував виступити глава РНК України Х. Раковський, який швидко зрозумів, що чим більше повноваження отримає український уряд, тим більше особистої влади він матиме. Незабаром цей «захисник українського суверенітету» поплатився за свою позицію. На початку 1923 р. Х. Раковський був знятий з поста голови уряду УРСР і згодом розстріляний. Новим главою РНК України був призначений «непохитний» більшовик Чубарь.

Україна стала другою (після Росії) за чисельністю населення і економічним потенціалом союзною республікою. Її територія дорівнювала 450 тис. кв. км., населення досягало 28 млн чоловік, з яких 22 млн були українцями, а 6 млн доводилося на росіян, євреїв, поляків і представників інших народів. Столицею Радянської України було проголошено місто Харків.

«Українізація». У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) вніс зміни до національної політики більшовиків. Було вирішено зміцнити вплив партії серед корінного населення союзних республік. Нова національна політика передбачала широке залучення місцевих кадрів до республіканських партійного і державного апаратів. В Україні ця політика отримала назву «українізація». Існує версія, що цілком має право на життя, що ця політика була широкомасштабною провакцією, спрямованою на виявлення і подальше знищення національно свідомих елементів серед населення радянських республік.

У 1922 р. в Україні з 55 тис. комуністів 54 % склали росіяни, 23 % — українці і 14 % — євреї. У державному апараті республіки кількість українців не перевищувала 35 %. Більшовики вважали за

необхідне надати партії та уряду більш національний характер. Крім того, широке залучення українців на керівні посади повинне було продемонструвати західним українцям, що Радянська Україна цілком може задовольнити їх національні інтереси. Українізація проводилася за декількома головними напрямками: залучення українців до партії і надання їм важливих посад у партійному і державному апараті; широке розповсюдження української мови; заохочення розвитку української культури і науки.

У результаті виконаної роботи частина українців у КП(б)У зростає до 60 %. Деякі з українських комуністів отримали високі партійні та державні посади. Особливо вражаючих результатів українізація досягла в області освіти. До 1929 р. в Україні діяло 80 % шкіл, 60 % технікумів, 30 % інститутів з українською мовою навчання. У республіці виходило 426 газет, із них українською мовою — 373. До України повернувся з еміграції видатний історик і громадський діяч М. Грушевський, який очолив історико-філософське відділення АН УРСР.

Незабаром підійшов час перших п'ятирічок, індустріалізації та колективізації, а разом із ними і час нової хвилі масового терору. На початку 1930-х рр. політика українізації була поступово згорнута.

Економічні перетворення в Україні. У 1928 р. був затверджений перший п'ятирічний план економічного розвитку країни. Таким чином, належало почати індустріалізацію СРСР. Цей процес корінним чином змінив і українську економіку.

Швидкий розвиток промисловості насамперед переслідував військові цілі. СРСР залишався єдиною соціалістичною державою і був оточений не зовсім дружніми країнами. Крім того, партійне керівництво виношувало плани «світової революції», а експорт соціалізму до інших країн без допомоги зброї не мав перспективи. Для індустріалізації були потрібні величезні капіталовкладення і було вирішено викачати необхідні засоби з села.

У 1928 р. відбувся гучний процес над «шкідниками», так звана «шахтинська справа». По суті це був сфабрикований суд над старими фахівцями з метою залякати стару інтелігенцію і примусити її працювати на новий режим. Після цього процесу в Україні було репресовано більше 5 тис. інженерів, учителів, лікарів, студентів та ін.

У планах першої п'ятирічки (1928 — 1933 рр.) Україні відводилося значне місце. Тут створювався ряд передових підприємств-гігантів в області енергетики, металургії та машинобудування. На початку 1930-х рр. в Україні був побудований Дніпрогес — найбільша гідроелектростанція в Європі, з'явилися величезні сучасні підприємства — Харківський тракторний завод, Харківський турбінний завод, «Запоріжсталь», Новокраматорський машинобудівний завод,

Луганський паровозобудівний завод, металургійний комбінат у Маріуполі. Не дивлячись на те, що плани першої п'ятирічки не були повністю виконані, успіхи індустріалізації були значними. Поступово Україна з аграрної країни перетворювалася на індустріальну.

Форсований розвиток промисловості не підвищував життєвого рівня населення. Оголошене збільшення заробітної плати не забезпечувалося товарною масою. Гроші швидко знецінювалися, а примусові державні позики не давали можливості робити заощадження. Для швидшого обороту грошей держава розвернула широку торгівлю алкогольними напоями. Особисто Сталін дав вказівку «відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки». До побуту радянських людей міцно увійшли такі поняття, як «черега», «дефіцит», «продовольча картка».

Друга п'ятирічка (1933 — 1937 рр.) продовжила тенденції першої. Цього разу Україна отримала дещо меншу частину із загальносоюзного бюджету, оскільки велика увага приділялася створенню промислової бази на Уралі. Із 4,5 тис. нових підприємств в Україні будувалося 1 тис. Проте промислове зростання республіки продовжувалося.

Для виконання напружених планів індустріалізації потрібно було максимально інтенсифікувати працю робітників. У цьому напрямі держава йшла двома шляхами. По-перше, всіляко розпалювався масовий трудовий ентузіазм, для чого вводилася система «соціалістичних змагань», «зустрічних планів», «рухів новаторів» і тому подібне. За ударну працю нагороджували орденами, було введено звання Героя Соціалістичної Праці. У 1935 р. широку рекламу отримав рекорд забійника шахти «Центральна-Ірміно» (Донбас) А. Стаханова, який перевищив добову норму видобутку вугілля в 14,5 разів. Досягнення Стаханова було негайно використане для організації змагання за перевиконання норм — стахановського руху. При цьому самі норми були значно підвищені практично у всіх галузях промисловості. На залізничному транспорті надважкі поїзди першим почав водити машиніст депо «Слов'янськ» Донецької залізниці М. Кривоніс. Трудовий ентузіазм охопив значні маси людей.

Але був ще й інший спосіб збільшення продуктивності праці — примус і страх. Відмова від роботи, прогул, брак, псування устаткування і верстатів кваліфікувалися як підривна діяльність і могли завершитися арештом і тюремним ув'язненням. Таким чином, до виконання п'ятирічних планів було підключене все працездатне населення країни.

Відсоток виконання планів другої п'ятирічки досяг 70 — 75, але і це вражало. Україна отримала ряд нових галузей промисловості, у тому числі — хімічну, авіаційну, тракторну.

Третя п'ятирічка (1938 — 1942 рр.) була фактично прямою підготовкою до війни. Офіційні асигнування на потреби армії та флоту склали небувалу цифру — 43,4 % бюджету країни. Ще більш жорсткими ставали вимоги, що стосувалися режиму роботи: робітники та інженери прикріплялися до підприємств, вводився 7-денний робочий тиждень, скорочувалися відпустки, порушення трудової дисципліни прирівнювалося до кримінального злочину. Як відомо, виконанню цих планів перешкодила війна.

Колективізація сільського господарства. Задумана і проведена більшовиками колективізація села є однією з найтрагічніших сторінок в історії України. В економічній практиці соціалізму колгоспи займають особливе місце. Це найбільш зручна форма викачування ресурсів села до державного бюджету. Крім того, селянин, позбавлений землі, переставав бути господарем і повністю залежав від держави. Влада передбачала, що зерно у селян можна буде купувати за низькими державними цінами, що дало б можливість прогнати робочу силу в містах і фінансувати індустріалізацію за рахунок експорту хліба. Проте, оскільки державні ціни на зерно були у 8 разів нижчі за ринкові, селяни повсюдно відмовлялися продавати хліб державі.

Поштовхом до суцільної колективізації стала хлібозаготівельна криза 1928 р. В Україні цей рік був неврожайним, і селяни почали ще активніше ухилятися від державних хлібозаготівель. Сталін наказав почати прямі реквізиції зерна. Це означало крах нової економічної політики і неминучу колективізацію сіла. Восени 1929 р. новий генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор оголосив головним завданням комуністів проведення суцільної колективізації в Україні.

Оскільки переважна більшість селян не бажали розлучитися зі своєю власністю, до колгоспів заганяли насильно. Спочатку усупільнювалось все — земля, інвентар, худоба, свійська птиця і так далі. Пізніше селянам дозволили мати невелику присадибну ділянку. Позбавлені всіх прав, колгоспники отримували від держави чисто символічну плату. Почалася активна боротьба з «куркулями» і «ліквідація куркульства як класу». На практиці це означало фізичне знищення заможних селян. За роки колективізації в Україні експропріювали близько 200 тис. селянських господарств. Разом із членами сімей це склало приблизно 1,5 млн чоловік. Переважна більшість із них була вислана на Крайню Північ і до Сибіру, де багато хто загинув.

До середини 1930-х рр. колективізація в Україні «успішно» завершилася. Майже в 28 тис. українських колгоспів було зосереджено 93 % селянських господарств, яким належало 98 % посівних площ. Згідно комуністичної теорії земля й інвентар колгоспів на-

лежали селянам. На практиці колгоспи були зобов'язані суворо виконувати державні замовлення на сільськогосподарську продукцію і повністю контролювалися призначеними владою чиновниками. Зостаннім, відносно незалежним класом — селянством — було покинчено. В Україні утвердилась тоталітарна система.

Голодомор 1932 — 1933 років. Політика колективізації спочатку призвела до різкого падіння продуктивності сільського господарства. Так, якщо в 1930 р. збір зерна в Україні склав 23 млн т., то в 1931 р. — 18, а в 1932 р. — тільки 13 млн т. Не бажаючи миритися з подібним проявом саботажу з боку селянства, загнаного до колгоспів, влада постійно збільшувала для України хлібозаготівельні плани. У результаті така політика привела до справжнього голодомору.

Урожай зернових в Україні в 1932 р. був всього лише на 12 % нижче за середньорічні показники, так що продуктів харчування в країні цілком вистачало. Проте влада знову збільшила план заготівлі хліба. Якщо в 1931 р. Україна повинна була здати державі 39 % загального збору зернових, то в 1932 р. — 55 %. Було оголошено, що колгоспи не мають права видавати зерно селянам до тих пір, поки не виконаний державний план закупівель зерна. Одночасно були ухвалені закони про боротьбу з крадіжкою колгоспного майна і «боротьбу зі спекуляцією». По першому з них за крадіжку декількох колосків із колгоспного поля люди несли кримінальну відповідальність, до смертної кари включно. Другий закон забороняв селянам обмінювати свої особисті речі на продукти харчування, подібні дії іменувалися «спекуляцією» і каралися тюремним ув'язненням від 5 до 10 років. Крім того, для проведення успішної хлібозаготівельної компанії до України з Москви прибула надзвичайна комісія на чолі із В. Молотовим.

Повсякденною практикою стала поява в українських селах регулярних частин Червоної армії та загонів ГПУ (Головне політичне управління, яке замінило ЧК), які силоміць забирали хліб і решту всіх продуктів у селян. Крім того, Сталін направив до України свого особистого уповноваженого П. Постишева, який офіційно обійняв посаду другого секретаря ЦК КП(б) У, а фактично отримав диктаторські повноваження. Головне завдання П. Постишева полягало в тому, щоб за будь-яку ціну завершити колективізацію в Україні, «вичистити» КП(б)У від тих, які коливаються і сумніваються, припинити процес українізації. У таких умовах в українських селах почав розповсюджуватися голод.

Свого апогею голодомор досяг взимку і навесні 1933 р. З'ївши все, що було можна і неможна, селяни вмирили цілими селами, а пошуки і реквізиції продуктів активно продовжувалися. Фактично

більшовики повели з українським селянством війну на винищування. Загибель мільйонів людей в Україні ретельно приховувалася владою. Засоби масової інформації мовчали. СРСР продовжував експорт зерна до західних країн і відмовлявся прийняти будь-яку допомогу від них для голодуючої України, офіційно не визнаючи факту голодомору. Ніяких статистичних даних щодо померлих від голоду в Україні в 1932 — 1933 рр. не існує. Проте більшість дослідників вважають, що кількість жертв голодомору коливається від 4 до 8 млн чоловік.

Великий терор. Практично одночасно з колективізацією в Україні, як, втім, і у всьому СРСР, почалася нова хвиля терору. У 1930 р. в Харкові пройшов судовий процес над членами організації «Союз звільнення України». Сьогодні неможливо точно визначити, чи існувала організації насправді, чи справа була сфабрикована ГПУ. Проте 45 видних представників української інтелігенції було арештовано і заслано до сибірських таборів, де вони і загинули. Репресії набирали небаченого розмаху. ГПУ десятками фабрикувало справи про «таємні антирадянські організації», заарештовували і піддавали тортурам десятки і сотні тисяч людей по всій Україні.

Свого апогею терор досяг у 1937 — 1938 рр. У ці роки під ніж репресій потрапили і представники партійної еліти. «Стара партійна гвардія» вже не влаштувала Сталіна, який отримав неподільну особисту владу, необхідно було розчистити місце для нової бюрократії, абсолютно відданої «вождеві». З 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У було розстріляно 100, з 11 членів українського Політбюро загинуло 10 чоловік. Була фізично ліквідована практично вся верхівка КП(б)У й уряди УРСР. П. Постишева відкликали до Москви і незабаром розстріляли. Така ж доля спіткала лідера українських комуністів С. Косіора і голову Раднаркому України В.Чубаря. У січні 1938 р. партійну організацію України очолив М. Хрущов, який прибув із Москви. Репресії продовжилися з новою силою. Влітку 1938 р. були заарештовані та розстріляні всі 17 міністрів Радянської України. Черговий глава українського уряду П. Любченко, застреливши дружину, наклав на себе руки. Всього репресіям були піддані 40 % членів КП(б) У. Хрущов доповідав до Москви, що партія «вичищена до блиску».

У 1934 р. столиця Радянської України була переведена з Харкова до історичного Києва. У 1936 р. була прийнята нова Радянська Конституція, а її український варіант з'явився в 1937 р. Ця Конституція оголошувала про «перемогу соціалізму» в СРСР. У головному документі країни проголошувалися всі демократичні права для її громадян, які нічим не підтверджувалися на практиці. СРСР ста-

вав суворо централізованою, унітарною державою. Союзні республіки не мали ніякої самостійності й автономії. Тоталітарний режим не допускав ніяких проявів незалежності від держави суспільно-політичного й економічного життя. Остаточо затверджувався неподільний контроль держави і, насамперед, партії над усіма сферами суспільного життя і над кожною особою окремо. Україна вступила в епоху «соціалізму».

Західна Україна в міжвоєнний період. Після радянсько-польської війни і Ризького миру 1921 р. більше 7 млн західних українців опинилися на території Польщі, Румунії та Чехословаччини. До складу польської держави увійшли Західна Волинь і вся Галичина, до Румунії відійшли придунайські землі та Буковина, а Чехословаччині дісталася Закарпаття.

Українці в Польщі. За рішенням країн Антанти Польща окупувала Галичину тимчасово, і до 1923 р. у Відні продовжували існувати емігрантський уряд ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем. Проте, прагнучи до створення сильної Польщі як буфера проти Радянської Росії, держави Антанти в березні 1923 р. визнали територію Галичини частиною польської держави. Польська влада розділила західноукраїнські землі на три воєводства — Львівське, Тернопільське і Станіславське і встановили тут практично окупаційний режим. Влада на цій території належала командувачу окупаційними військами генералу Галлеру. Був ліквідований Галицький красвий сейм, а всі українці, євреї та німці зняті з адміністративних постів.

Переважаюча більшість населення Західної України не визнавала прав Польщі на Волинь і Галичину. Організований антипольський рух народився ще в 1920 р., коли була створена підпільна Українська військова організація (УВО). Незабаром почалися акти саботажу і терору проти польської влади. Діяли навіть партизанські загони, найбільш відомим із яких був загін під командуванням С. Мельничука і П. Шеремета. Тільки у листопаді 1922 р. цей загін був знищений польськими військами, а його командири розстріляні в місті Чорткові. Незабаром поляки ліквідували й інші озброєні формування українців. Проте, «українське питання» в Польщі вирішене не було.

Українські землі, які ввійшли до складу Польщі, склали третину її території. Тут проживало більше 5,5 млн українців, 2,2 млн поляків і близько 1 млн євреїв. Всього українці склали приблизно 16 % населення Польщі. Стрижнем політики польської держави по відношенню до українського населення була ідея його «полонізації». Вже у 1924 р. було заборонено вживання української мови у всіх державних установах, а переважна більшість україн-

ських шкіл перейшли на польську мову. Крім того, до Галичини і на Волинь прямували десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів («осадників»), які отримували тут кращі землі та користувалися урядовими кредитами і пільгами. Всього до українських селищ переїхало близько 200 тис. поляків, ще 100 тис. їх осіло в містах. До 1939 р. частина українців у найбільшому місті Галичини Львові складала всього 16 %, тоді як частина поляків дорівнювала 51 %, ще 32 % населення міста складали євреї. Зрозуміло, ці дії польської влади ніяк не могли поліпшити польсько-українські стосунки.

Дуже важким був і економічний стан українців у польській державі. Поляки розглядали Західну Україну як свій сировинний придаток і ринок збуту промислових товарів, і не проявляли турботи про розвиток цього краю. Більше 80 % українського населення складали селяни, що вічно страждали від земельного голоду. Кількість українців-робітників була вельми невеликою, української буржуазії практично не було взагалі. Тільки 1 % західних українців належав до інтелігенції, основу якої складали священнослужителі та вчителі шкіл. Про тяжкий стан місцевої промисловості говорить той факт, що 85 % усіх підприємств належало до дрібних і напівкустарних. Постійним супутником життя західних українців було безробіття. Мало виручав навіть варіант еміграції, оскільки США і Канада в цей час значно понизили свої еміграційні квоти. Всього в міжвоєнний період до Америки виїхало близько 170 тис. західних українців.

Особливо хворобливо відбилася в західноукраїнських землях світова економічна криза 1929 — 1933 рр. Населення опинилося на межі голоду. Влітку 1930 р. по всій Галичині прокотилася хвиля підпалів маєтків польських колоністів, тут було офіційно зареєстровано близько 2,2 тис. актів «саботажу». У відповідь польська влада кинула до галицьких сіл загони поліції та кавалерії, які «заміряли» місцевих селян, громили їхнє майно, громадські центри і бібліотеки. Всього в результаті цієї акції «паціфікації» («заспокоєння») більше 2 тис. українців були арештовані та піддані тюремному ув'язненню. Стосунки між поляками й українцями на Волині та в Галичині залишалися вкрай напруженими.

Найбільш впливовою політичною силою в Західній Україні було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що виникло в 1925 р. Лідером партії був Д. Левицький, а її неофіційним органом українська газета «Діло». Програма партії передбачала створення незалежної об'єднаної України легальними, демократичними методами боротьби. Першочерговим завданням вважалося досягнення автономії українських земель у рамках Польщі. Партія

привернула до своїх лав значну частину української інтелігенції, користувалася підтримкою частини селян і промислових робітників. На виборах до польського сейму партія отримувала більше 500 тис. голосів виборців і міцно утримувала за собою більшість депутатських місць, які надавалися українцям.

У 1920-ті рр. в Західній Україні зросли прорадянські симпатії, що було пов'язано з політикою «українізації» в УРСР. Декілька сотень західноукраїнських інтелігентів, студентів і колишніх старшин січових стрільців, приваблених радянською пропагандою, виїхало до УРСР. Проте практично всі вони загинули в роки репресій. У 1923 р. була створена Комуністична партія Західної України (КПЗУ), що діяла в підпіллі. Партія була складовою частиною Комуністичної партії Польщі (КПП), але користувалася широкою автономією. Метою КПЗУ було приєднання західноукраїнських земель до Радянської України. У 1930-ті рр., у зв'язку з колективізацією, голодом і репресіями в УРСР, партія почала втрачати свій вплив. Лідери КПЗУ, які дозволили собі критику того, що відбувалося в Радянській Україні, були знищені на території СРСР. У 1938 р. за рішенням Виконкому Комінтерну була розпущена КПП, а разом із нею і КПЗУ.

Утворення ОУН. У 1929 р. у Відні зібралися представники Української військової організації (УВО) і студентські угруповання. Збори оголосили себе I конгресом Організації українських націоналістів (ОУН), головою якої був обраний Є. Коновалець. Метою організації було створення незалежної української держави з багатуоукладною економікою. Для досягнення цієї мети визнавалися законними будь-які методи боротьби. Основою тактики ОУН стала озброєна боротьба проти окупантів, найчастіше у формі терористичних актів. Організація привабила велику кількість західноукраїнської молоді і незабаром нараховувала близько 20 тис. членів, проте тих, що співчували ОУН, було у багато разів більше.

Практика політичного терору посилилася з 1933 р., коли краєвим керівником ОУН у Західній Україні став 24-річний С. Бандера. Найбільш гучними терористичними актами були вбивства співробітника радянського консульства у Львові Майлова (1933 р.), директора львівської української гімназії Бабія (1934 р.) і міністра внутрішніх справ Польщі Перацького (1934 р.). Наслідком останньої події став арешт великої групи членів ОУН, у тому числі й С. Бандери. Яскравий виступ Бандери в суді приніс йому популярність. Група оунівців на чолі з Бандерою була засуджена до страти, заміненої довічним ув'язненням. У 1938 р. в Роттердамі радянськими агентами був убитий лідер ОУН Є. Коновалець. Йо-

го наступником став А. Мельник, який почав орієнтуватися на гітлерівську Німеччину. Мельник вважав, що Німеччина є природним союзником українців, оскільки виступає ворогом Польщі і СРСР — країн, що окупувають Україну. Але у майбутньому наївні надії на те, що фюрер допоможе створити незалежну Україну, не виправдалися.

Українці в Румунії. Скориставшись розпадом Австро-Угорщини і крахом Російської імперії, Румунія ще в 1918 р. окупувала частину українських земель. До складу Румунії увійшли Північна Буковина, Ізмаїл, Акерманський і Хотинський повіти Бесарабії. Всього на румунській території опинилося близько 800 тис. українців, що складало до 5 % населення країни.

Політика румунського уряду відносно українців мала явно дискримінаційний характер. Тут взагалі не визнавалася українська національність, а самі українці офіційно трактувалися як «румуні за походженням, що забули свою рідну мову».

У 1924 р. на придунайських землях Бесарабії спалахнуло антирумунське повстання. Озброєний виступ організували місцеві комуністи, а його центром стало місто Татарбунари. Румунська влада кинула на придушення повстання регулярні війська з артилерією. У ході боїв загинули більше 3 тис. повстанців, багато хто був заарештований і кинутий до в'язниці. Ціною значних зусиль румунського уряду це повстання було придушене.

На території Буковини румуні закрили всі українські школи, а також всі українські кафедри Чернівецького університету. Була заборонена українська преса, румунізовувалась українська православна церква. У 1927 р. румунський уряд почав деяку лібералізацію окупаційного режиму на українських територіях. Відродилися українські культурні громади, театральні групи, студентські організації, преса. У цьому ж році в Буковині була створена Українська національна партія, яка намагалася захищати права українців, не порушуючи лояльності по відношенню до Румунії. Партія отримала декілька місць у румунському парламенті. Комуністи Буковини приєдналися до Комуністичної партії Румунії та діяли у підпіллі, не маючи помітного впливу серед населення. У 1938 р. король Румунії Кароль II встановив у країні військову диктатуру. Всі політичні партії й організації були розпушені.

Економічний стан українців у Румунії був украй важким. У Буковині відчувався катастрофічний брак землі, а промисловість перебувала в зачатковому стані. Цей регіон був економічно відсталим у небагатій Румунії. Подібне положення існувало й у придунайських землях, населених українцями.

Українці у Чехословаччині. У міжвоєнний період Чехословаччина була однією з найбільш демократичних держав світу. Це відбилося і на положенні 460 тис. українців Закарпаття, включених до складу Чехословаччини. Територія Закарпаття була виділена в окремий край, що отримав назву «Підкарпатська Русь». Враховуючи економічну відсталість цих земель, чехословацький уряд вкладав сюди значно більше коштів, ніж надходило із Закарпаття. Українські селяни отримали додаткові наділи землі за рахунок колишніх маєтків угорських поміщиків. Росла кількість українських шкіл, було відкрито декілька українських гімназій. Проте коли політичні діячі Закарпаття виступали з вимогою автономії краю, уряд Чехословаччини відмовлявся розглядати це питання.

Ситуація змінилася після підписання в жовтні 1938 р. Мюнхенської угоди, яка передавала частину чехословацької території Німеччині. У цих умовах уряд Чехословаччини був вимушений погодитися з автономією Закарпаття. 11 жовтня 1938 р. був створений перший уряд так званої «Карпато-руської держави», яку незабаром очолив А. Волошин. Ця держава офіційно знаходилася у федерації з Чехією та Словаччиною.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, відповідно до якого Угорщині передавалася Південна Словаччина, а також частина Закарпаття з містами Ужгород, Мукачево і Берегове. Столиця Карпатської України, як тепер називалася автономна держава, була перенесена до міста Хуст. Уряд Волошина спрямував свої зусилля на те, щоб перетворити Карпатську Україну на самостійну державу. У зовнішній політиці Волошин намагався спиратися на фашистську Німеччину, проте німці віддали перевагу своєму союзнику — хорватській Угорщині. Німеччина безумовно підтримала угорські територіальні претензії в Закарпатті.

У ніч з 14 на 15 березня 1939 р. німецькі війська вступили на територію Чехословаччини, а угорські вдерлися до Закарпаття. 15 березня в Хусті Карпатська Україна була проголошена незалежною державою. Президент Волошин звернувся до Німеччини із проханням про протекторат. Проте німецький консул порадив не чинити опору угорським військам. Угорці мали добре озброєну 40-тисячну армію. Опір з боку військ Карпатської України виглядав абсолютно безнадійним. Проте погано навчена й озброєна карпатська армія вступила в бій. 15 березня угорські війська зайняли Хуст і поклали край недовгому існуванню самостійної української держави. У боях з угорцями загинуло близько 5 тис. українців, уряд Волошина емігрував за кордон. Проте історичний епізод із Карпатською Україною допоміг жителям Закарпаття остаточно усвідомити себе невід'ємною частиною української нації.

Контрольні питання і завдання

1. Яким було положення Радянської України на початку 1920-х років?
2. Якою була мета більшовицької політики «військового комунізму»?
3. Що дало Україні утворення СРСР?
4. В чому полягала нова економічна політика (НЕП)?
5. Дайте характеристику радянської політики «українізації».
6. Якими головними напрямками йшли економічні перетворення в Україні в 1920-х роках?
7. Які наслідки для української економіки мали перші п'ятирічки?
8. Яким чином відбувалася в Україні колективізація сільського господарства?
9. Хто такий «куркуль» і як з ним боролися?
10. Чому голодомор в Україні в 1932 — 1933 рр. називають «штучним»?
11. Визначте соціально-економічні та політичні наслідки українського голодомору.
12. Як виявився в Україні «Великий терор»?
13. У чому полягали особливості положення західно-українських земель у міжвоєнний період?
14. Проаналізуйте різницю у становищі українців у Польщі, Румунії та Чехословаччині.
15. Як і з якою метою була створена ОУН?

Причини і початок 2-ої світової війни. Країною, яка розпочала другу світову війну, є фашистська Німеччина. Це безперечний історичний факт. Але одним із організаторів нової світової війни була зовсім не Німеччина, а Радянський Союз в особі «товариша» Сталіна. Саме Сталін, переслідуючи свої власні цілі, сприяв створенню достатньо потужного німецького вермахту, організував підготовку на території СРСР німецьких льотчиків і танкістів, забезпечив Німеччину сировиною і продовольством. Головною метою сталінської політики залишалася ленінська ідея «світової революції». Сталін прагнув використовувати Німеччину для розгрому західноєвропейських країн, насамперед Англії та Франції, з тим, щоб потім завдати удару по знекровленій Європі. Створення комуністичних режимів у Європі розглядалося Сталіном як вирішальна передумова для здійснення кінцевої мети — «світової революції».

Черговим дипломатичним кроком, який сприяв початку другої світової війни, було підписання так званого «пакту Молотова — Ріббентропа». 23 серпня 1939 р. в Москві у присутності Сталіна сталася зустріч міністрів закордонних справ СРСР і Німеччини. Молотов і Ріббентроп швидко прийшли до взаємної угоди і підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною. Ця угода була вигідною і необхідною обом сторонам, хоча кожна з них переслідувала свої власні цілі. Гітлер ненавидів комуністичний режим, і прагнув у майбутньому до захоплення територій на Сході, перш за все за рахунок саме СРСР. Але спочатку німцям було необхідно захопити Західну Європу, при цьому, щоб не отримати удару в спину, потрібно було заручитися нейтралітетом Радянського Союзу. Тільки за цієї умови Гітлер міг розпочати нову велику війну. У свою чергу Сталін розраховував за допомогою німецької агресії максимально ослабити західноєвропейські країни, у тому числі й саму Німеччину, і завдати свого переможного удару по капіталістичній Європі. До цього «визвольного» європейського походу СРСР готувався серйозно і ретельно, поставивши всю економіку країни на військові рейки і створивши найпотужнішу та якнайкраще оснащену армію в світі.

Підписаний у Москві договір зобов'язав СРСР і Німеччину протягом 10 років утримуватися від агресивних дій у відносинах один до одного. Крім того, був підписаний і таємний протокол, що передбачав розділ сфер впливу цих країн у Східній Європі. Агресори задалегідь розділили майбутню здобич. Польща як самостійна держава повинна була зникнути з політичної карти Європи, а кордон між володіннями Німеччини і Радянського Союзу — проходити по річках Нарев, Сан і Західний Буг. Таким чином, СРСР повинен був отримати території Західної Білорусії та майже всієї Західної України. Крім того, сферою інтересів СРСР визнавалися прибалтійські держави і Бесарабія. Отримавши гарантії радянського нейтралітету, Гітлер почав війну в Європі.

Возз'єднання українських земель у складі СРСР. Рано вранці 1 вересня 1939 р. німецькі війська завдали удару по Польщі. Маючи величезну перевагу в живій силі та техніці, німці швидко просувалися вперед польською територією. Польська армія, у лавах якої налічувалося і 150 тис. українців, чинила героїчний, але практично даремний опір. 3 вересня Англія та Франція, зв'язані договірними зобов'язаннями з Польщею, вимушені були оголосити війну Німеччині. Проте вести активні бойові дії вони не збиралися, сподіваючись, що Гітлер задовольнить свої амбіції не тільки польськими землями, а продовжить бойові дії на сході проти СРСР. Тому війна Англії та Франції проти Німеччини отримала назву «дивної війни». Нестримно просуваючись углиб польської території, дивізії вермахту вже 8 вересня вийшли до Варшави. До 15 вересня основні сили поляків були розбиті, і німецькі солдати, оволодівши Люблінном, вийшли до Бреста, Львова і Володимира-Волинського. Проте опір польських військ ще продовжувався.

У ніч з 16 на 17 вересня 1939 р. польському послу в Москві була вручена нота, в якій указувалося, що польська держава фактично припинила своє існування і не може гарантувати безпеку українського і білоруського населення на своїй території. У цій ситуації СРСР вважає своїм обов'язком негайно прийти на допомогу єдинокровним братам, західним українцям і західним білорусам, і взяти під свій захист їхнє життя і майно. Оскільки Польща оголошувалася вже неіснуючою державою, акція СРСР, на його думку, не могла розглядатися як агресія.

17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла східний кордон Польщі і вступила на територію Західної України і Західної Білорусії. При цьому Червона армія отримала наказ уникати бойових дій з поляками та діяти обхідними маневрами. Головнокомандуючий польськими військами Ридз-Смігли звернувся до польських військ по радіо з відкритим текстом: «Більшовики не стріляють, у бій із

більшовиками не вступати». Він також наказав своїм частинам відступити до кордонів Румунії та Угорщини, не вплутуючись у бої з Червоною армією. У перший же день свого наступу радянські війська зайняли міста Тернопіль, Рівно, Збараж, 22 вересня вони вступили до Львова. Після 12-денного маршу і незначних сутичок з окремими польськими частинами, війська Червоної армії вийшли на рубіж річок Західний Буг і Сан, де і зупинилися. 28 вересня між СРСР і Німеччиною був підписаний договір про дружбу, що підтверджував раніше досягнуті угоди про розділ Польщі. Того ж дня в Бресті відбувся спільний військовий парад радянських і німецьких військ. Із Польщею було покінчено.

Вступ радянських військ на територію Західної України був неоднозначно сприйнятий місцевим населенням. Значна частина українського населення, в основному бідняки, а більшість українців і були такими, із захопленням зустрічали війська «визволителів». Українців приваблювали гасла національного об'єднання і соціальної справедливості, які широко пропагували комуністи. Одночасно заможні верстви населення зустріли Ради вельми насторожено, а польські офіцери почали масово тікати на захід.

Отримавши значні території на Заході, керівництво СРСР потурбувалося про офіційне оформлення їх нового статусу. 26 вересня 1939 р. в Москві на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було вирішено про організацію у Львові Народних Зборів Західної України, які повинні були вирішити питання про включення західноукраїнських земель до складу СРСР. З цією метою до Західної України були направлені тисячі уповноважених комуністів, які організовували нові органи влади на місцях. Незабаром нова влада впритул зайнялася підготовкою виборів до Народних Зборів. Зрозуміло «випадковостей» у цій справі бути не могло, все було сплановано заздалегідь і перебувало під суворим контролем комуністів.

Народні Збори Західної України, що відбулися у Львові 26 — 28 жовтня 1939 р., одногослосно прийняли декларацію про встановлення радянської влади на всій території Західної України і возз'єднання із Радянською Україною. У декларації також говорилося про необхідність націоналізації банків і великих промислових підприємств, конфіскацію поміщицьких і церковних земель. 1 листопада 1939 р. сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР.

На території Західної України, що раніше належала Польщі, були створені Волинська, Львівська, Тернопільська, Рівненська, Дрогобицька і Станіславська області. Колишня влада на місцях замінювалася виконкомами обласних, районних і сільських рад депутатів трудя-

щих, підлеглих партійній структурі. Новий режим категорично не припускав існування ніяких політичних партій та організацій, окрім комуністичних. Решта всіх партій була розпущена або самоліквідовувалась. Всі керівні посади посіли партійні і державні функціонери, що прибули з СРСР. Таким чином, політична система в західноукраїнських землях була приведена в повну відповідність з радянським законодавством. Тільки ОУН, яка перебувала в підпіллі, продовжувала своє існування і навіть зуміла розширити свої ряди. Після приєднання Західної України до УРСР тут у стислі терміни були націоналізовані всі приватні підприємства, банки, транспорт, засоби зв'язку. Перетворення в містах не торкнулися інтересів українського населення, оскільки раніше вся промисловість і торгівля знаходилися в руках поляків і євреїв. Поміщицькі та монастирські землі були конфісковані, і їх значна частина була розподілена серед бідного селянства. Правда, вже на початку 1940 р. почали створюватися перші колгоспи. Основна маса сільського населення не підтримала цього почину, і влада почала вдаватися до адміністративних методів і грубого тиску на селян. Землеробів, які не бажали вступати до колгоспів, обкладали високими податками, що були для них просто руйнівними. У результаті більшість українського селянського населення Західної України швидко охолело до нової влади. Проте до червня 1941 р. тут було створено близько 3-х тис. колгоспів, які об'єднали 204 тис. селянських господарств.

Поспішність, з якою одержавлювалися засоби виробництва і торгівлі, призвела до значних перебоїв у забезпеченні населення товарами першої необхідності. Дефіцитом стали м'ясні продукти, білий хліб, сіль, мило і тому подібне. З'явилися величезні черги у магазинах, різко піднялися ціни на ринках, розцвіла спекуляція. Населення почало відчувати значні життєві незручності, що не давало авторитету новій владі.

Краще йшла справа в області освіти й охорони здоров'я. Медичне обслуговування всюди стало безкоштовним. Значні зусилля були спрямовані на ліквідацію неписьменності серед місцевого населення. На радянський лад була уніфікована система освіти і виховання. Було відкрито багато нових шкіл, в яких вивчення російської мови було обов'язковим. У всіх вузах створювалися кафедри марксизму-ленінізму. Львівський університет почав носити ім'я Івана Франка, і перейшов на українську мову викладання. Одночасно вводилася жорстка політична цензура. Випуск газетної, журнальної та книжкової продукції без попереднього проходження цензури був категорично заборонений.

Затвердження тоталітарного режиму на західноукраїнських землях не могло обійтися без репресій, які незабаром прийняли масо-

вий характер. Спочатку були заарештовані та кинуті до таборів керівники УНДО та інших політичних партій Західної України, а також колишні депутати польського сейму. Аналогічно вчинили з представниками польської та єврейської політичної еліти. Піддалася репресіям і більшість членів КПЗУ і Польської компартії. Особливо жахливою була доля полонених польських офіцерів, ув'язнених до концентраційних таборів. Навесні 1940 р. більше 15 тис. офіцерів польської армії без суду були розстріляні більшовиками у Катинському лісі. Розстріл, безумовно, чекав і колишніх поміщиків, власників заводів і фабрик, функціонерів «контрреволюційних організацій».

З початку 1941 р. в глибокій території СРСР (Сибір, Казахстан, Комі АРСР) потяглися нескінченні ешелони з «ворогами народу». Депортували цілими сім'ями тільки за підозрою «у ворожих намірах». Репресіям піддавалися і люди, що мали родичів за кордоном, а таких у Західній Україні було чимало. Всього до нападу Німеччини на СРСР було депортовано більше 10 % населення Західної України.

Зміни в ОУН. Єдиною силою, яка могла чинити організований опір владі, була підпільна мережа ОУН. Проте саме в цей час в ОУН стався розкол. Ветерани руху орієнтувалися на закордонний центр ОУН на чолі з А. Мельником. У серпні 1939 р. фракція Мельника провела свою конференцію в Римі та проголосила його одноосібним лідером організації. Молоді оунівці віддавали перевагу радикальнішому С. Бандері, звільненому німцями з польського ув'язнення. У вересні 1939 р. Бандера висунув перед ОУН завдання битися з будь-яким противником незалежної української держави. У лютому 1940 р. Бандера організував конференцію своїх прихильників у Кракові, яка фактично оформила розкол ОУН на дві частини. Більшість членів організації пішли за С. Бандерою, вони почали називатися ОУН-Б або бандерівцями. Решта взяли собі назву ОУН-М або мельниківці. Обидві фракції встали на непримиренні позиції, що нерідко приводило до збройних сутичок між ними.

Українці за межами УРСР. Близько 550 тис. українців потрапили на територію Генерал-губернаторства, як німці почали називати захоплені ними польські землі. Тут була створена українська неполітична організація, оскільки формування будь-яких політичних партій окупанти заборонили. Український центральний комітет (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем був організацією соціального забезпечення, і намагався надавати допомогу літнім і хворим людям, безпритульним і знедоляним. У місцях, де компактно проживало українське населення, були відкриті українські школи, кооперативи і молодіжні організації. У Кракові функціонувало українське вида-

вництво. Проте в цілому тяготи німецької окупації українське населення несло в такій же мірі, як і польське.

У Закарпатті, захопленому угорцями, проживало більше 500 тис. українців. По відношенню до них угорський уряд повів політику «мадьяризації». Тисячі українців були заарештовані, сотні — розстріляні, а близько 30 тис. чоловік втекли до сусідньої Галичини. Угорці заборонили всі українські організації та видання, почали хижацьку економічну експлуатацію краю.

26 червня 1940 р. в Москві був вручений ультиматум радянського уряду послу Румунії. Румунам пропонувалося протягом 4-х днів вивести свої війська з території Бесарабії та Північної Буковини і передати ці землі СРСР. Уряд Румунії був вимушений прийняти цей ультиматум. 28 червня частини Червоної армії форсували Дністер і вступили на територію Бесарабії та Північної Буковини. Того ж дня були зайняті міста Чернівці, Хотин та Акерман. 2 серпня 1940 р. сесія Верховної Ради СРСР включила ці території до складу Радянського Союзу. До Радянської України приєднувалися Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бесарабії, а також Північна Буковина.

Не дивлячись на тяготи окупації і тоталітарного режиму, вперше за декілька століть майже всі українці об'єдналися в рамках єдиної території, що стало важливим етапом у боротьбі українського народу за соборність. У той же час репресивний радянський режим дуже швидко переконав населення Західної України, що його майбутнє не у складі СРСР, а в створенні незалежної української держави.

Причини Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. Напередодні нападу фашистської Німеччини на СРСР Україна продовжувала залишатися однією з найважливіших складових частин Радянського Союзу. Керівництво Німеччини, готуючись до нової війни, переслідувало відносно України основну мету: перетворити українські землі на аграрно-сировинний придаток рейху, заселений німецькими колоністами. Ні про яку самостійну українську державу в цих планах мова не йшла. Українців, як і взагалі всіх слов'ян, державна ідеологія гітлерівської Німеччини розглядала як неповноцінних недолудків, які заслуговують частково на фізичне знищення, а частково на становище рабів. Деякі нації підлягали повному знищенню, наприклад, євреї та цигани.

Прагнучи щонайшвидше захопити територію України, німці розгорнули на її західному кордоні потужне військове угруповання — групу армій «Південь» під командуванням фельдмаршала фон Рундштедта. Головним напрямом її удару був Київ. Союзниками Німеччини у війні на території України були війська Румунії, Угорщини, Словаччини та Італії.

У свою чергу Радянський Союз також давно готувався до великої війни. Проведення в країні індустріалізації та колективізації здійснювалося не з метою підвищення життєвого рівня населення, а з метою створення небаченого за потужністю військово-промислового комплексу. За чисельністю і кількістю озброєнь Червона армія до кінця 1930-х років міцно зайняла перше місце у світі, перевершуючи сумарну потужність усіх європейських армій, у тому числі й Німеччини. Тільки один Харківський тракторний завод протягом 6 місяців випускав стільки танків, скільки мав вермахт на початку другої світової війни. Посиленими темпами створювалися і приймалися на озброєння нові зразки військової техніки, які часто не мали аналогів у світі. Такими були танк Т-34, штурмовик Іл-2, винищувач Як-1, бомбардувальник Іл-4, реактивна установка «Катюша» і так далі. Що ж до радянської артилерії, то вона за своїми характеристиками взагалі набагато перевершувала німецькі та світові стандарти. Величезна радянська військова машина виготовлялася до нападу на капіталістичну Європу, і її першою жертвою у «визвольному поході» повинна була стати саме Німеччина. Основна маса радянських військ була розташована впритул до західних кордонів СРСР. У зоні Київського особливого військового округу співвідношення сил німецьких і радянських військ було таким: у людях — 1:2, в артилерії — 1:4, у танках — 1:4,5, в авіації 1:2,5. Подібна картина спостерігалася і в інших прикордонних радянських військових округах. У тилу відбувався безперервний процес формування все нових і нових військових підрозділів. Економіка країни була повністю переведена на військові рейки. Ніякі варіанти оборонних дій радянським генералітетом не розглядалися взагалі. Мета була одна — захоплення Європи як вирішальний крок на шляху до «світової революції». У другій половині червня 1941 р. радянські прикордонники почали знімати мінні поля і загороди на кордоні, готуючи військам шлях на захід.

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. Виникає питання, чому Гітлер, маючи перед собою переважаючі військові сили, величезну територію Радянського Союзу з практично невичерпними людськими й економічними ресурсами, і, не маючи ніякої реальної можливості вести тривалу, затяжну війну, пішов на цю військову авантюру? Річ у тім, що Гітлер недооцінив силу Червоної армії. Виходячи з цього, був розроблений секретний план блискавичної війни проти СРСР, який отримав назву «Барбаросса». Гітлерівське командування планувало закінчити війну з СРСР до зимових хололів, але ці наміри виявилися нездійсненими.

Вторгнення до України фашистських військ. У перший же день війни частини вермахту і його союзників вдерлися на територію

України. Німецька авіація піддала бомбовим ударам радянські військові з'єднання, аеродроми, вузли зв'язку, залізничні станції, а також міста Київ, Львів, Житомир, Тернопіль, Одесу. На території України наступало 57 дивізій і 13 бригад групи армій «Південь», їм протистояли війська Київського й Одеського військових округів, об'єднані в Південно-Західний фронт. Командуючим фронтом був призначений маршал С. Будьонний, членом Військової Ради — М. Хрущов. У перший же день війни радянський уряд оголосив загальну мобілізацію. В Україні до лав Червоної армії влилося близько 2,8 млн чоловік, з них понад 200 тис. добровільців.

Перша крупна битва на території України сталася 23 — 29 червня 1941 р. в районі Броди — Рівно — Дубно, де з обох боків брали участь близько 2 тис. танків. Радянські частини, зазнавши величезних втрат, відступили, що призвело до оточення і розгрому двох радянських армій у Львівському виступі. 30 червня німці зайняли Львів, Луцьк, Рівно, 9 липня — вступили до Житомира, а 11 липня вийшли до річки Ірпінь, що протікає в 15 км. від Києва. У перші тижні війни німецькі війська захопили всю територію Литви, Латвії та Молдавії, майже всю Білорусію й Естонію, значно просунулися углиб України. Стрімкий наступ вермахту супроводжувався небаченими втратами Червоної армії, яка втратила близько 1 млн солдатів, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків і близько 10 тис. гармат. Компенсувати такі величезні втрати за короткий строк було неможливо.

Головною причиною, що призвела до важких поразок Радянської армії в початковий період війни, була її націленість виключно на ведення наступальних операцій. Ні армія, ні економіка, ні країна в цілому не готувалися до оборонної війни, і були застигнуті зненацька раптовим німецьким ударом. Тисячі радянських літаків, так і не встигнувши піднятися в повітря, були знищені противником прямо на прикордонних аеродромах. Армади танків і величезна кількість артилерії також були втрачені в перші ж дні війни. Відсутність надійного зв'язку і втрата управління військами призвели до повного хаосу в усіх ешелонах Червоної армії. Крім того, німці захопили біля самих кордонів справді гігантські запаси стратегічної сировини, палива, боєприпасів, озброєння й амуніції, що в значній мірі дозволило їм тривалий час вести успішну війну проти СРСР.

Важливою причиною поразок радянських військ була і та обставина, що в передвоєнні роки сталінським репресіям піддалося більше 40 тис. командирів Червоної армії. Світова історія не має подібного прикладу масового знищення військових кадрів керівництвом власної країни. На тлі вермахту, що мав досвід дворічної переможної війни в Європі, військове мистецтво молодих радянських командирів залишало бажати багато кращого. З метою зміцнення

дисципліни й авторитету командного складу в армії була запроваджена страта без суду.

Спроба проголошення незалежності України. З перших днів війни до боротьби за створення самостійної української держави активно включилася Організація Українських Націоналістів. Лідери ОУН вважали, що в битві двох тоталітарних режимів зазнає поразки головний ворог української свободи — Радянський Союз, і тому були готові до співпраці з німцями, але виключно в своїх власних цілях. Певні підстави для подібної позиції існували, оскільки імперський міністр А. Розенберг пропонував створити Українську державу під німецьким протекторатом, і ця пропозиція була відома керівництву ОУН. Мельниківці однозначно дотримувалися німецької орієнтації, повністю покладаючись на підтримку Німеччини. Бандерівці розглядали союз із Німеччиною як тимчасовий, наполягаючи на тому, що і російські комуністи, і німецькі нацисти в рівній мірі є ворогами суверенної України. С. Бандера висунув принцип опори «на власні сили українського народу, відкинувши взагалі орієнтацію на чужі сили». Проте з відома німців було сформовано український військовий підрозділ — «Легіон українських націоналістів» у складі двох батальйонів — «Нахтігаль» («Соловей») і «Роланд». Оунівці сподівалися, що ці частини стануть ядром майбутньої національної української армії. Крім того, ОУН-Б створив так звані «похідні групи», які повинні були слідувати за частинами вермахту й організовувати національну українську владу на місцях.

30 червня 1941 р. до Львова залишений радянськими військами увійшли український батальйон «Нахтігаль» під командуванням Р. Шухевича, німецькі передові частини і похідні групи ОУН-Б. Увечері того ж дня в місті відбулися збори представників ОУН-Б, українських політичних партій і духовенства, на якому був урочисто проголошений «Акт відновлення Української держави». У документі говорилося: «Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під керівництвом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку склали свої голови цілі покоління кращих синів України». ОУН закликав «весь український народ не складати зброї так довго, поки на всіх українських землях не буде створено Українську Суверенну Державу». Відразу ж було сформовано український уряд, який очолив найближчий соратник Бандери Ярослав Стецько. Над міською ратушею Львова замайорів синьо-жовтий національний прапор України. 6 липня як передпарламент була створена Українська Національна Рада. Проголошення незалежної української держави вітав у своєму посланні митрополит А. Шептицький. В українських містах і селах, захоплених гітлерівцями, почали створюватися ор-

гани самоврядування і станції української поліції. Роблячи ці кроки без узгодження з керівництвом Німеччини, ОУН-Б сподівалося на те, що німці сприймуть все, що відбулося, як факт, і не підуть на конфронтацію з українцями на самому початку війни.

У Берліні дії українських націоналістів викликали вибух обурення. Тут перемогла точка зору не Розенберга, а Гітлера, Бормана і Гімлера, які вважали українські землі німецькою колонією. Ні про яку самостійну українську державу не могло бути і мови. 5 липня 1941 р. в Кракові німці заарештували С. Бандеру і депортували його до Берліна. Незабаром гестапо заарештувало у Львові Я. Стецька і членів українського уряду — всі вони були кинуті до концтабору Заксенхаузен. 1 серпня 1941 р. територія Галичини була офіційно включена до складу Краківського генерал-губернаторства. Восени того ж року німці приступили до арештів членів ОУН-Б по всій території України. Незабаром гестапівці обрушили репресії і на членів організації ОУН-М. Близько 2 тис. чоловік були поміщені до концтаборів, сотні розстріляні. Всі надії українців на створення власної держави розвіялися. ОУН-Б, на чолі з одним із лідерів організації М. Лебедем, перейшла до підпілля і почала готуватися до важкої боротьби проти обох тоталітарних режимів — німецького і радянського.

Захоплення України Німеччиною та її союзниками. Тим часом на території України продовжувалися активні бойові дії. У перші дні серпня 1941 р. почалася героїчна оборона Одеси, на яку наступали 18 румунських дивізій. Упродовж 73 днів захисники міста успішно відбивали один штурм за іншим. І лише 16 жовтня, коли до Одеси підійшли німецькі дивізії, радянські війська залишили місто і відійшли до Криму.

Продовжуючи наступальні операції, частини вермахту оточили у районі Умані 6-ту і 12-ту радянські армії. Після запеклого опору і великих втрат ці армії були вимушені скласти зброю. 18 серпня німці вийшли до Дніпра в районі Запоріжжя, а 25 серпня ними був узятий один із найбільших промислових центрів України — Дніпропетровськ. 10 вересня німецькі війська вступили до древнього Чернігова.

Проте головною метою німецької групи «Південь» в Україні був Київ. Гітлер вирішив організувати широкомасштабне оточення радянських військ, які обороняли українську столицю. З цією метою він наказав зняти з напряму головного удару (на Москву) і перекинути до України німецьку польову армію і танкову групу. Німецькі генерали були проти ослаблення групи армій «Центр», яка наступала на Москву, але Гітлер настояв на своєму. Виникла реальна загроза грандіозного оточення радянських військ, але Сталін

вимагав утримувати Київ за будь-яку ціну. Наслідки цього рішення були трагічними. 15 вересня німецькі танкові клини з'єдналися в районі міста Лохвиця, замкнувши тим самим кільце оточення. Послідував наказ залишити Київ і відступити, але було вже надто пізно. 19 вересня 1941 р. передові частини вермахту вступили до залишеного радянськими військами Києва. У результаті оточення на схід від Києва до німецького полону потрапило 660 тис. солдатів і командирів Червоної армії. Командувач фронтом генерал-полковник Кирпонос застрелився.

Наприкінці вересня 1941 р. німецькі війська зайняли майже всю територію Донбасу. 25 жовтня, після важких боїв, фашисти вдерлися до Харкова. Одночасно частини вермахту вступили до Криму і 30 жовтня почали блокаду Севастополя. До 16 листопада вся територія Кримського півострова, за винятком Севастополя, який героїчно оборонявся, була в руках противника. Таким чином, на початок зими 1941 р. практично вся територія України опинилася окупованою військами Німеччини та її союзників.

У листопаді-грудні 1941 р. сталася велика битва німецьких і радянських військ біля стін Москви. Тут вермахт зазнав своєї першої поразки в другій світовій війні і був відкинутий назад на 100 — 250 км. Це означало зрив німецького плану «блискавичної війни» («бліцкригу») і перехід до затяжної війни. Німеччина до подібної військових дій була абсолютно не готова, та і ресурси країни об'єктивно не дозволяли вести таку війну. Практично поразка під Москвою зумовила і поразку Німеччини у другій світовій війні.

Успіхи радянських військ мали місце й в Україні. У січні 1942 р. силами двох радянських фронтів були звільнені Харків і частина території Донбасу. Тут утворився Барвенківський виступ, на який радянське командування поклало великі надії в майбутньому. Одночасно в результаті десантної операції радянських військ вдалося створити плацдарм у Криму із центру місті Керч.

Проте, навесні 1942 р. вермахт завдав у відповідь удару. У середині травня був ліквідований Барвенківський виступ, при цьому до німецького полону потрапило близько 240 тис. радянських солдатів. 19 травня німці вибили частини Червоної армії з Кримського плацдарму і знову оволоділи Керчю. Одночасно німецькі війська вдруге вступили до Харкова. На початку липня 1942 р. після героїчної 250-денної оборони гітлерівці взяли Севастополь. 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ у Луганській області — останній населений пункт в Україні. Таким чином вся без виключення територія України була окупована фашистами.

Окупаційний режим в Україні. Окупована Україна стала одним із найважливіших районів німецької колоніальної експансії. Не ди-

влячись на те, що головою міністерства окупованих східних територій був призначений А. Розенберг, який вважав можливим створення української держави під протекторатом Німеччини, Гітлер мало зважав на його думку. Щодо окупованих радянських територій був розроблений план «Ост», в якому Україні відводилася роль німецької колонії. Сюди планувалося переселити до 10 млн німців, надавши їм кращі землі та адміністративні посади. Самі українці, як і всі слов'яни взагалі, розглядалися як люди «другого сорту», призначенням котрих було служіння «вищій» німецькій расі. Фашистське керівництво вважало, що українці не можуть посідати ніяких відповідальних адміністративних постів, а їх освіту слід обмежити трьома класами початкової школи.

Вся територія України була розчленована окупантами на декілька частин. Львівська, Тернопільська, Станіславська і Дрогобицька області на правах окремого дистрикту (округу) під загальною назвою «Галичина», увійшли до складу Генерал-губернаторства з центром у Кракові. Одеська, Чернівецька, Ізмаїл, а також частково Вінницька і Миколаївська області склали губернаторство «Трансністрія» і були передані під управління Румунії. Чернігівська, Харківська, Сумська області та Донбас, що розташовувалися у прифронтовій смузі, знаходилися в підпорядкуванні німецького військового командування. Решта всіх українських земель була об'єднана в рейхскомісаріат «Україна» із столицею в Рівному. Рейхскомісаром України був призначений відомий своєю крайньою жорстокістю Е. Кох.

Всі керівні адміністративні посади в Україні зайняли німецькі чиновники і військові. Українці допускалися тільки до нижніх управлінських ланок. Вони могли бути бургомістрами у містах, зрозуміло під повним німецьким контролем, головами у районах, сільськими старостами. Окремо створювалася «допоміжна українська поліція», яка в основному займалася охороною громадського порядку. Будь-яка політична діяльність українців на території рейхскомісаріату була категорично заборонена.

Економіка України повністю ставилася на службу Німеччині. Країна піддалася небаченому пограбуванню. До Німеччини вивозилися вціліле устаткування заводів і фабрик, залізняка і вугілля, чорні і кольорові метали, продовольство, витвори мистецтва і музейні експонати і навіть знаменитий український чернозем. Найбільші українські підприємства перейшли у власність німецьких господарів. Так, Флік отримав заводи Дніпропетровська, Круп — найбільші в Європі машинобудівні підприємства в Краматорську, концерн «Герман Герінг» — шахти і металургійні заводи по всій Україні і так далі. У країні вводилася обов'язкова трудова пови-

нність. Не існувало ніяких законів і правил, що захищали права й інтереси українського населення.

Керівництво Німеччини вважало доцільним для себе зберегти колгоспну систему, але під новою назвою — «громадські господарства». Використання колгоспної системи дало можливість німцям вивезти з України 85 % всіх продовольчих ресурсів зі східних областей.

В Україні була ліквідована система вищої та середньої освіти, допускалося існування тільки початкових шкіл. Одночасно німці розвернули активну нацистську пропаганду. У рейхскомісаріаті під суворим контролем німецької цензури видавалося 120 газет українською мовою, діяли видавництва, кінотеатри, 16 радіостанцій, ряд українських театрів. У Києві була дозволена діяльність літературно-художнього товариства. Без особливих проблем функціонували греко-католицька і православна церкви.

На початку 1942 р. німецька влада оголосила набір українців для роботи у Німеччині, де їх передбачалося використовувати у військовій промисловості, на шахтах і в сільському господарстві. Спочатку тисячі українських хлопців і дівчат, сподіваючись на краще життя, добровільно виїхали до Німеччини. Проте незабаром стало відомо, що умови праці в Німеччині дуже важкі, зарплата мізерна, а відношення до українців зверхнє. Потік добровольців швидко вичерпався, а німецька економіка вимагала все нових і нових робочих рук. Окупаційна влада вдалися до насильницького вивозу робочої сили до Німеччини. У містах України почалися масові облоги на людей у віці від 15 до 35 років, яких під конвоєм вивозили для примусової роботи в рейху. Всього з окупованих радянських територій до Німеччини було вивезено 2,8 млн «остарбайтерів», з них 2,3 млн склали українці.

З перших же днів окупації німці по відношенню до населення України використовували систему геноциду, відверто прагнучи значно скоротити чисельність жителів цієї країни. Негайному розстрілу на місці підлягали військові комісари, працівники партійних органів, комуністи та євреї. Жахливою була доля мільйонів військовополонених, які були поміщені в табори просто неба, без всякої допомоги і коштів для існування. Значна їх частина померла від голоду і хвороб. Тільки з початку 1942 р. радянських військовополонених почали використовувати на примусових роботах у Німеччині та інших, окупованих німцями, європейських країнах. Незабаром голод прийшов і до українських міст, і багато їхніх жителів були вимушені шукати прожиток у сільській місцевості. Так за роки окупації Київ втратив до 60 % свого населення, а в Харкові взагалі залишилося близько 20 % жителів.

Особливим переслідуванням піддалося єврейське населення України, чисельність якого до війни складала 2,5 млн чоловік. У перші ж дні війни тільки у Львові було розстріляно 7 тис. євреїв. По всій країні були створені десятки гетто і концтаборів, куди зігнали практично все єврейське населення України. Відома трагедія Бабиного Яру в Києві, де було розстріляно більше 33 тис. євреїв. Всього в Україні нацисти знищили близько 850 тис. осіб єврейської національності.

У дистрикті «Галичина» положення українців було дещо кращим, ніж у східних регіонах країни. У Львові був навіть створений їх показовий орган — «Український земельний комітет». Продовжував свою діяльність і УКЦ у Кракові. На території генерал-губернаторства була створена значна мережа українських установ початкової, середньої та професійної освіти. Діяли українські кооперативи і культурно-просвітницькі організації. Німці віддавали українцям перевагу перед поляками в органах місцевої адміністрації. Влітку 1943 р. гітлерівці закликали до формування української добровольчої військової частини, яка повинна була битися на фронті проти більшовиків. На цей заклик відгукнулися близько 82 тис. чоловік, 13 тис. із них увійшли до складу дивізії СС «Галичина».

У прифронтових областях України, які перебували під контролем німецького військового командування, не проводилися акції, направлені на масове знищення місцевого населення. Проте і тут люди випробовували всі тяготи війни й окупації. Так, наприклад, Харків був оголошений гітлерівцями прифронтовим містом з особливим режимом. Особливий режим полягав у тому, що з міста не випускали, а до міста не впускали цивільних осіб. Такий режим призвів до загибелі від голодної смерті сотень тисяч жителів Харкова. Населення цього міста скоротилося з 833 тис. осіб до 273 тис.

Румунський окупаційний режим у «Трансністрії» був значно м'якший німецького. Румуни не вдавалися до поголовного терору, не знищували єврейське населення, краще ставилися до полонених. Тут було дозволено вести вільну торгівлю і відкривати дрібні приватні підприємства. Проте румунська влада перешкоджала будь-яким спробам українізації краю, розраховуючи в майбутньому включити ці землі до складу своєї держави.

На території окупованої України існувала і «привілейована» група населення. Це були 400 тис. етнічних німців, які споконвіку проживали в українських землях (фольксдойче). Правда, не всі вони діждалися приходу своїх одноплемінників, близько половини «українських» німців у перші ж дні війни були депортовані органами НКВС до Сибіру та Середньої Азії. Окупанти зрівняли в правах всіх фольксдойче із населенням Німеччини й активно приваб-

лювали їх до місцевих адміністративних структур. Проте близько 100 тис. фольксдойче виявилися вірними своїй новій батьківщині і, коли німецькі війська залишали територію України, відмовилися слідувати за ними.

Всього ж за роки окупації Україна втратила близько 4 млн мирних громадян, на її території загинуло понад 1,3 млн військовополонених. Переважна більшість і мирних громадян і військовополонених загинули від голоду та хвороб.

Рух Опору. В Україні, як і в усій Європі, рух Опору поділявся на дві течії: радянську та націоналістичну. Підпільний опір окупантам почався в Україні з перших днів війни. Його розвитку сприяла та обставина, що німці не мали сил і можливості постійно контролювати кожен населений пункт України. Разом із тим далеко не вся територія країни могла бути використана для активного партизанського руху. Волинь, Полісся і Карпати, через свої природні умови, стали центрами озброєного опору окупантам.

Радянські партизани. Ради, відступаючи з території України, залишали підпільні партійні органи й озброєні групи, які повинні були стати у недалекому майбутньому сильними партизанськими загонами. До вересня 1941 р. в Україні були створені 33 підпільні обкоми партії і 3,5 тис. диверсійно-партизанських груп. Проте дуже скоро німці, не без допомоги місцевого населення, змогли виявити і розгромити підпільників. Так, до літа 1942 р. з 3,5 тис. вищезазначених груп залишилося тільки 22. Проте на початок 1942 р. на території України діяло більше 90 партизанських загонів. Серед них своєю чисельністю, організованістю й активністю виділялися партизанські з'єднання під командуванням С. Ковпака, С. Руднева, А. Сабурова, Н. Наумова, П. Вершигори. Зрозуміло, всі вони були безпосередньо підпорядковані Москві, звідки отримували все необхідне для ведення бойових дій. У червні 1943 р. в Москві був організований Український штаб партизанського руху, начальником якого став полковник НКВС Т. Строкач. У місті Енгельс Саратовської області була створена спеціальна школа з підготовки партизанських командирів, підричників, зв'язківців, диверсантів і так далі. Випускників школи літаками закидали до німецького тилу, де вони вливалися до партизанських загонів. Всього за роки війни школа підготувала близько 4,5 тис. фахівців.

Особливо активний радянський партизанський рух в Україні розвернувся в 1943 р., коли більшість загонів, що раніше базувалися в брянських лісах, були перекинуті на українську територію, в основному до Полісся. У лютому-березні 1943 р. здійснив свій знаменитий рейд по Карпатах найчисленніший із партизанських загонів — С. Ковпака. Однією з причин того, що цей рейд виявився до-

статньо успішним, була та обставина, що ковпаківці досягли тимчасової угоди про нейтралітет із командирами УПА. Проте дуже швидко ця угода була порушена, і бої між радянськими партизанами і частинами УПА поновилися.

Гітлерівці оголосили всіх партизанів «бандитами», оскільки партизани не мали військової форми і часто носили свою зброю приховано, нападаючи «із-за рогу». Тому партизан у полон не брали, а розстрілювали на місці. Партизани відповідали окупантам тим же. Боротьба з партизанами відволікала значні сили німців. Інколи вони кидали в каральні рейди до 50 тис. солдатів і офіцерів, але знищити партизанський рух були не в змозі.

Українська Повстанська Армія. Після того, як Німеччина з усією певністю продемонструвала своє негативне ставлення до створення самостійної української держави, подальша співпраця між німцями та ОУН стала неможливою. 4 грудня 1941 р. керівництво ОУН поставило перед своєю організацією стратегічне завдання: «Готуватися до довгої, зтяжкої і наполегливої боротьби з німецькими окупантами і дотримуватися тактики накопичення сил». Оскільки німці розформували українські батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», перед ОУН встало питання про створення власних озброєних сил. На території України цим займався один із лідерів організації Н. Лебідь.

Вже влітку 1942 р. на Волині й у Поліссі з'явилися перші озброєні загони бандерівського крила ОУН. Підпільні організації ОУН були створені в багатьох містах України. Захист членів ОУН покладався на спеціально створену «Службу безпеки» (СБ). Насамперед оунівці узяли на себе функцію захисту місцевого українського населення від німецьких окупантів, радянських і польських партизан.

Восени 1942 р. керівництво ОУН-Б приступило до формування крупних партизанських з'єднань, які повинні були стати національною українською армією. Днем створення Української Повстанської Армії (УПА) офіційно вважається 14 жовтня 1942 р. — день Покрову Святої Богородиці, покровительки Війська Запорізького. З перших же днів свого існування УПА мала власну форму, розпізнавальні знаки, військові звання, нагороди.

Ще влітку 1941 р. на Волині сформувався досить великий український партизанський загін під командуванням Т. Боровця (Бульби). Боровець оголосив себе головним отаманом України і продовжувачем справи С. Петлюри. Спочатку, дотримуючись нейтралітету по відношенню до німців, загін вів активні бойові дії проти відступаючих частин Червоної армії. Боровець діяв самостійно, не підкоряючись ніякій організації або владі. Взимку 1942 р. до загону Боровця почали приєднуватися озброєні частини ОУН-М, у результаті чисельність загону зросла до 6 тис. бійців. Влітку 1943 р. представники

ОУН-Б вели переговори з Боровцем і мельниківцями про об'єднання, але успіху не досягли. Тоді 18 серпня частини УПА силоміць роззброїли загони Боровця і ОУН-М і приєднали їх до себе.

Звільнення України від окупантів. Взимку 1942 — 1943 рр. вермахт зазнав нищівної поразки під Сталінградом. Близько 330 тис. німецьких солдатів і офіцерів були оточені, а потім були взяті в полон або знищені. Битва на Волзі стала корінним переломом у ході війни. Востаннє німці спробували перехопити ініціативу влітку 1943 р. на Курській дузі. Проте і тут вони були наголову розбиті. Після цих подій наступала тільки Червона армія, вермахт міг лише оборонятися і зрідка контратакувати. Результат війни вже не викликав ніяких сумнівів, переможне для СРСР закінчення війни стало лише питанням часу.

Наприкінці літа 1943 р. розгорнувся наступ радянських військ в Україні, які мали в своєму розпорядженні 3-кратну перевагу в людській силі і 5-кратну в бойовій техніці. 23 серпня від окупантів був звільнений Харків. 8 вересня німці залишили столицю Донбасу — місто Сталіно (Донецьк). У 20-х числах вересня були звільнені міста Суми, Чернігів, Полтава, що дозволило частинам Червоної армії вийти до Дніпра.

Гітлер наказав утримувати високий правий берег Дніпра всіма силами. Широко пропагувалося створення на Дніпрі німецького оборонного «Східного валу», який повинен був зупинити лавину радянських військ. Проте практично побудувати серйозні укріплення на березі Дніпра німці не встигли. 14 жовтня, після раптового нічного штурму, радянські війська увійшли до Запоріжжя, а 25 жовтня звільнили Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. 6 листопада, до роковин Жовтневої революції, ударом з Лютезького плацдарму була звільнена столиця України — Київ. Німецький «Східний вал» був подоланий.

Разом із радянськими військами до України поверталася і радянська влада. Сталін зумів зробити певні висновки з сумних подій 1941 року. Всі 4 фронти, що звільняли Україну, отримали найменування «Українських», був заснований новий радянський орден — Богдана Хмельницького. Проте основа влади залишалася колишньою. Відразу ж після повернення Рад до українських міст і селищ почалася масова мобілізація населення до лав Радянської армії. Цих ненавчених і погано озброєних людей кидали на передову, де більшість із них знайшла свою загибель. Проводилося ретельне «очищення» території від «посібників» фашистів, до яких зараховували всіх, що мали які-небудь контакти з німцями або документи, видані німецькою адміністрацією. Знову почалися розстріли без суду і слідства, на схід потягнулися числені ешелони з «спецпереселенцями». Проте ці дії радянських каральних органів все ж не носили такого поголового характеру, як напередодні війни.

З самого початку 1944 р. продовжився наступ радянських військ в Україні. Вже 8 січня, завдавши раптового удару по 8-ій німецькій армії, вони вступили до Кіровограду. У лютому від окупантів були звільнені Нікополь і Кривий Ріг. В цей же час війська двох Українських фронтів повністю оточили і розгромили 80-тисячне угруповання німців під Корсунь-Шевченківським. Протягом березня війська вермахту були вимушені залишити Херсон, Вінницю і Проскурів. В кінці березня 1944 р. була проведена наступальна Ясько-кишинівська операція, в результаті якої радянські війська під командуванням генерала І. Конєва вийшли на державний кордон України з Румунією. На початку квітня частини 1-го Українського фронту, оволодівши містами Тернополем і Кам'янець-Подільськом, вийшли на кордон з Чехословаччиною.

У квітні 1944 р. почалися бойові дії із звільнення Криму, а 13 квітня радянські війська вступили до Сімферополя. 9 травня, після відчайдушного штурму, був узятий Севастополь, а 12 травня Кримський півострів був повністю звільнений від фашистських військ. Тут же за рішенням Державного комітету оборони всі кримські татари були звинувачені в співпраці з німцями і виселені до Середньої Азії. Всього з Криму було вивезено близько 250 тис. татар, з яких 86 % складали жінки і діти. Незабаром така ж доля спіткала грецьке, вірменське і болгарське населення. У глибинні райони Радянського Союзу були депортовані і сотні тисяч етнічних німців, які з кінця XVIII ст. проживали в південних областях України.

Літом 1944 р. радянські війська, продовжуючи наступальні операції, вибили німців з Львова, Станіслава і Перемишля, а також звільнили від окупантів область Ізмаїла і Молдавію. За офіційну дату остаточного вигнання фашистів з території всієї України вважається день 14 жовтня 1944 р., коли із цього приводу відбулося урочисте засідання в Києві.

Новий фронт УПА. На початок 1944 р. у складі УПА діяло близько 100 тис. солдатів і офіцерів, крім того, в Західній Україні їх активно підтримував багаточисельний підпільний актив. Проте ніяких перспектив на перемогу УПА не мала. Захід, будучи союзником СРСР, вважав за краще не помічати українських повстанців, Ради прагнули щонайшвидше позбавитися від них за будь-яку ціну.

Після того, як частини Червоної армії вступили в райони дислокації УПА, керівництво повстанців виступило з політичною декларацією, в якій зокрема мовилося: «Ми за повне звільнення українського народу з-під московсько-більшовицького і німецького ярма, за побудову Самостійної Соборної Держави без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів». Враховуючи реальне співвідношення сил, командуван-

ня УПА віддало наказ своїм частинам не вступати в бойові дії між радянськими і німецькими військами, зберігати свої сили, і вести виключно оборонні бої проти підрозділів Червоної армії.

На початку 1944 р. німці зробили спробу притягнути частини УПА до спільної боротьби проти радянської армії. З концентраційних таборів були звільнені лідери ОУН — С. Бандера, А. Мельник, Я. Стецько та інші.

Перші зіткнення УПА з радянськими військами почалися зимою 1944 р. В лютому одна з частин УПА здійснила напад на радянську військову колону, в результаті якого був смертельно поранений командувач фронтом генерал М. Ватутін.

Питання про післявоєнні українські кордони. Проблема нових державних кордонів України виникла на її західних територіях. Впродовж всієї війни польський емігрантський уряд в Лондоні не залишав надій повернути Польщі Західну Україну. Питання було достатньо складним, оскільки на Тегеранській конференції лідери США і Великобританії підтримали претензії поляків. Проте уряд Радянського Союзу твердо вирішив зберегти територію Західної України під своїм контролем.

В ході Ялтинської конференції в лютому 1945 р. представники СРСР взяли на озброєння рішення країн Антанти, прийняте ще в 1920 р. щодо «лінії Керзона». Ця лінія розділяла етнічні кордони між Україною і Польщею. Свого часу цей кордон отримав міжнародне визнання, і західним союзникам було важко що-небудь заперечити проти такої постановки питання. У відповідному рішенні Ялтинської конференції було сказано: «Голови трьох держав вважають, що східний кордон Польщі повинен пройти уздовж лінії Керзона з відступом від неї в деяких районах від 5 до 8 км. на користь Польщі». Польський емігрантський уряд був вимушений ухвалити це рішення.

Ще літом 1944 р. в звільненій радянськими військами від німців східній частині Польщі за ініціативою Москви був створений польський «робітничо-селянський» уряд — Тимчасовий Комітет Національного Звільнення, із столицею в Любліні. 9 вересня 1944 р. між цим «урядом» і представниками УРСР був підписаний польсько-український договір про кордон. При цьому Москва наполягла на тому, щоб як плата полякам за соціалістичний вибір, 17 повітів Підляшья, Холмщини і Лемківщини з 800 тис. українським населенням було включено до складу нової Польщі. Подібне рішення питання передбачало взаємне масове переселення поляків і українців по обидві сторони нового кордону.

Спочатку близько 80 тис. українців добровільно переселилося зі своєї батьківщини на територію УРСР. Проте рашта навідріз відмовилася покидати землю своїх предків. Після цього акція переселен-

ня набула примусового характеру. Польська влада і озброєні загони Армії Крайової силоміць виганяли українців з їх землі. Ці дії поляків супроводжувалися масовими вбивствами і спалюванням цілих сіл з українським населенням. За польськими даними тут було вбито більше 10 тис. українців. Уряд СРСР дивився на ці акції польських властей «крізь пальці».

Єдиною силою, що виступила на захист місцевого українського населення, стали загони УПА, які за наказом Р. Шухевича прибули в райони кривавого терору. Частини УПА почали активні бойові дії проти польських військ і поліції. В результаті було знищено близько 1 тис. поляків і спалено декілька їхніх сел. Всього до літа 1946 р. на територію УРСР було переселено близько 480 тис. чоловік, але значна кількість українців все ж залишилося жити на своїх споконвічних землях, правда, тепер уже на території Польщі. Одночасно проводилося виселення поляків з українських земель. До Польщі виїхало також близько 480 тис. чоловік.

Значно простіше вирішувалося питання про кордон з Чехословаччиною. 26 листопада 1944 р. в Мукачево радянські партійні органи організували з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який і вирішив про приєднання краю до УРСР. Із цього приводу 29 червня 1945 р. було підписано офіційну угоду між СРСР і Чехословаччиною. Правда, і тут не обійшлося без поступки «новим друзям». Прешовський район Словаччини, населений значною мірою українцями, був переданий до складу чехословацької держави.

«Розширення» прав Радянської України. На початку 1944 р. союзники з антигітлерівської коаліції остаточно вирішили про створення в найближчому майбутньому міжнародної організації, яка стоятиме на варті миру — Організації Об'єднаних Націй. Сталінське керівництво СРСР відреагувало на це рішення досить своєрідно. Ідея полягала в тому, щоб зробити рівноправними членами ООН всі радянські союзні республіки, і, таким чином, отримати в цій організації відразу 16 голосів. Проте, для цього потрібно було створити хоч би видимість самостійності республік, що входили до СРСР.

У січні 1944 р. послідувало рішення пленуму ЦК ВКП(б) про «розширення» прав союзних республік. Їм дозволялося створити власні наркомати оборони і закордонних справ, а також формувати національні армії. Вже в лютому 1944 р. в Україні з'явився Наркомат закордонних справ, який очолив відомий письменник А. Корнійчук. Проте незабаром з'ясувалося, що Корнійчук дуже прямолінійно розуміє те, що відбувається, і з Москви був присланий новий глава українського дипломатичного відомства Д. Мануїльський, який був не так наївний і розумів дійсне значення сталінської реформи.

У березні 1944 р. був створений Наркомат оборони України. Його очолив бойовий генерал, українець за походженням, В. Герасименко. Бравий генерал незабаром виступив з вимогою підпорядкувати йому всі війська на території України і приступити до формування українських військових підрозділів. Проте на ініціативного генерала в Москві просто не звернули уваги, більш того, він навіть не отримав коштів для утримання хоч би мінімального апарату нового наркомату.

Зрозуміло, такі маневри Кремля не могли ввести в оману країни Заходу, де чудово уявляли собі дійсну «свободу» радянських республік. Тільки з поваги до величезних жертв і великого вкладу в справу розгрому фашизму України і Білорусії, ці союзні республіки були допущені бути представленими в ООН разом з делегацією СРСР.

Весною 1946 р. український Наркомат оборони був розформований за повною непотрібністю, але міністерство закордонних справ України продовжило своє існування, довгі роки представляючи на міжнародній арені неіснуючу державу.

Підсумки другої світової війни для України. 8 травня 1945 р. в передмісті Берліна Карлсхорсті представники союзників і німецького командування підписали акт про повну і беззастережну капітуляцію Німеччини. Війна з гітлерівською Німеччиною завершилася. Проте, виконуючи свої зобов'язання перед союзниками, СРСР вже 9 серпня 1945 р. вступив у війну з Японією на Далекому Сході. Ця коротка, але кровопролитна боротьба коштувала життя багатьом радянським солдатам, серед яких було і багато українців. В результаті радянсько-японської війни СРСР отримав Курильські острови і Південний Сахалін, радянські війська вступили до північно-східного Китаю і північних областей Кореї. Підписання капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора «Міссурі» стало закінченням другої світової війни.

Україна стала одним з найактивніших учасників найбільш масштабної і спустошливої війни в історії людства. Двічі лінія фронту проходила по всій території України, залишаючи мільйони убитих і поранених, зруйновані міста і спалені села. В ході бойових дій на території України піддалося руйнуванню близько 700 міст, 28 тис. сіл виявилися повністю знищеними. Втрати в людях були величезні. Якщо до початку радянсько-німецької війни на території України проживали близько 42 млн чоловік, то у момент її закінчення тут залишалося лише 27,5 млн жителів. Приблизно 14,5 млн чоловік загинули в боях, німецьких і радянських концтаборах, були депортовані, евакуйовані або втекли за кордон. В цілому за роки другої світової війни Україна втратила більше 19 % свого населення —

цифра неймовірно висока в порівнянні з іншими країнами, що брали участь у війні.

Безпосередньо у бойових діях брало участь близько 4,5 млн українців. Велика частина (близько 4 млн чоловік) служила в лавах радянських збройних сил, проявивши стійкість, мужність і героїзм. 2069 воїнів-українців стали Героями Радянського Союзу. З 15 фронтів, що діяли в період війни, більше половини очолювалися маршалами й генералами, які були за походженням українцями. Солдати та офіцери, жителі України, які виявили героїзм, отримали 2,5 млн орденів і медалей із загальної кількості 7 млн нагород, вручених воїнам Збройних сил. Мільйони трудівників України кували зброю перемоги в тилу. Серед українців були видатні радянські воєначальники, такі як маршали С. Тимошенко, Р. Малиновський, А. Єременко, П. Рибалко, генерали І. Рубанюк, П. Жмаченко, К. Москаленко та інші.

Політичним підсумком другої світової війни для України був той факт, що практично всі українські землі виявилися сполученими в одне ціле, але ця адміністративна одиниця не мала державного суверенітету, і іменувалася Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі СРСР.

Контрольні питання і завдання

1. Визначте головні причини другої світової війни.
2. Як сталося возз'єднання українських земель у складі СРСР?
3. Які зміни сталися в ОУН напередодні другої світової війни?
4. У яких умовах опинилися українці за межами УРСР?
5. Які історичні перспективи несли Україні війна з гітлерівською Німеччиною?
6. Яку позицію зайняла ОУН на початку війни?
7. Дайте характеристику окупаційному режиму в Україні.
8. Які особливості Руху Опору в Україні Ви можете назвати?
9. Охарактеризуйте дії радянських партизан в Україні.
10. Як і з якою метою була створена УПА?
11. Проаналізуйте хід звільнення України від окупантів.
12. Як змінилася стратегія УПА з приходом радянських військ?
13. Як було вирішено питання про нові українські кордони на заході?
14. Якими правами користувалася Радянська Україна після закінчення війни?
15. У чому полягали головні підсумки другої світової війни для України?

Відновний період. Відновлення української економіки почалося відразу ж після звільнення території країни від фашистських загарбників. Основні капіталовкладення (до 85 %) були зроблені у галузі важкої промисловості. Насамперед відновлювалися найбільш крупні підприємства металургії, такі як «Азовсталь», «Запорозжсталь», Макіївський, Криворізький, Дніпропетровський та інші металургійні заводи. До кінця 1945 р. в Україні діяло 44 % довоєнних потужностей в металургії і машинобудуванні і 30 % — в легкій промисловості. Відновили видобуток вугілля більше 600 шахт Донбасу. Проте в цілому промислове виробництво в Україні на початок 1946 р. досягло тільки 26 % довоєнного.

У березні 1946 р. Верховна Рада прийняла четвертий п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946 — 1950 роки. До України прямували значні засоби, а також частина машин і устаткування, технологічних ліній і сировини, що вивозилися з Німеччини як репарації. У березні 1947 р. почав виробляти електроенергію знаменитий Днепрогес, а до кінця п'ятирічки ця найбільша в Європі гідроелектростанція була повністю відновлена. В результаті вже в 1950 р. Україна виробляла електроенергії більше, ніж до війни. До цього ж часу довоєнні показники були перевищені в добуці залізняку і прокаті чорних металів. На початок 1949 р. в країні працювало більше машинобудівних підприємств, ніж в 1940 р., а видобуток вугілля майже порівнявся з довоєнним. В цілому промислове виробництво в Україні до 1950 р. на 15 % перевищило довоєнний рівень. Проте галузі легкої промисловості до кінця п'ятирічки досягли лише 80 % рівня виробництва 1940 р.

Слід зазначити ту обставину, що відновлення радянської промисловості здійснювалося переважно на базі старих технологій і з використанням моральних застарілих матеріалів і механізмів. Це в значній мірі визначило технічне відставання Радянського Союзу від передових країн Заходу в майбутні десятиліття.

Відновлення промисловості не привело до підвищення життєвого рівня населення СРСР. Мільйони сімей були вимушені жити в бараках і перенаселених комунальних квартирах. Багато товарів народного споживання залишалися дефіцитними. Відчувалися гос-

трі перебої з постачанням продуктів харчування. Грошова реформа 1947 р. завдала нового удару по добробуту людей. Обмін старих грошових знаків на нові проводився в пропорції 1:1 тільки за умови, що рахунок в ощадкасі не перевищує 3 тис. карбованців. Вклади від 3 до 10 тис. карбованців скорочувалися при обміні на одну третину, а понад 10 тис. карбованців — на дві третини. Ті, хто зберігав свої заощадження вдома, міг обміняти грошові знаки в співвідношенні 1:10. Таким чином, грошова реформа фактично ліквідувала всі накопичення громадян СРСР. Скасування в 1947 р. карткової системи розподілу продуктів харчування і товарів першої необхідності привело до різкого зростання цін на них.

Труднощі населення зросли весною 1946 р., коли малосніжна зима змінилася посушливим літом. Країну охопив загальний неврожай. В Україні з 1 гектара збирали всього по 3 центнери пшениці. У країні почався голод 1946-1947 рр., від якого за офіційними даними тільки в Україні померло близько 1 млн чоловік. Одночасно Радянський Союз вивіз 1,7 млн пудів зерна як безкоштовну допомогу в країни «народної демократії» — Польщу, Чехословаччину, Болгарію, Румунію, Східну Німеччину та ін.

Темпи розвитку сільського господарства в Україні були значно нижчі, чим в промисловості. Хронічно низькою залишалася врожайність зернових. Не дивлячись на те, що в 1950 р. валове виробництво м'яса, яєць, кукурудзи і цукрового буряка перевищило показники 1940 р., в цілому обсяг сільськогосподарського виробництва в Україні склав до цього часу тільки 90 % довоєнного. Як і раніше колгоспники, які не мали паспортів були фактично насильно прикріплені до землі. Покинути село, і влаштуватися на роботу в місті можна було тільки з дозволу голови колгоспу. Таке положення зберігалось аж до 70-х років.

Партійні вожді не забували і про контроль над сферами освіти, науки і ідеології. В кінці 1946 р. вийшла ухвала ЦК ВКП(б), яка звинуватила українських комуністів в «неправильному підборі кадрів та їх недостатній політико-ідеологічній підготовці в області науки, літератури і мистецтва». Результатом цієї ухвали стало грандіозне «чищення» серед найбільш видатних представників української інтелігенції, багато хто з яких потрапив у в'язниці і табори або був виключений з активного суспільного життя. У 1948 р. в Україні розвернулася широка кампанія боротьби проти «підлабузництва» перед Заходом і проти «космополітизму». У тому ж році партійні ідеологи обрушилися на «реакційну теорію менделізм-морганізму», що привело до усунення від справ відомих учених-генетиків. Партія як і раніше не допускала ніякого інакомислення в

суспільних науках, де все міцніше затверджувалися догматизм і диктат.

Західна Україна в перші післявоєнні роки. Головною відмінною рисою соціально-економічного життя в Західній Україні було те, що загони УПА, що зберегли боєздатність, продовжували тут боротьбу проти радянської влади. Місцеве населення цих областей в переважній більшості також не відчувало симпатій до комуністичного режиму. Для боротьби з УПА радянське керівництво зосередило в Західній Україні великі сили регулярної армії, а також багаточисельні загони НКВС. У 1945 р. втрати УПА склали 9 тис. убитими і 24 тис. полоненими, в той же час повстанці провели більше 3 тис. озброєних акцій, в ході яких було убито близько 5 тис. радянських солдатів і офіцерів, партійних і комсомольських функціонерів.

У березні 1947 р. в результаті успішної операції УПА на польській території був убитий заступник міністра оборони Польщі генерал К. Сверчевський. Польський уряд відповів каральною акцією під кодовою назвою «Вісла». Головною метою цієї акції було вигнання зі східних районів Польщі більше 150 тис. українського населення, яке активно підтримувало оунівців. У операції взяло участь 6 піхотних дивізій регулярної польської армії, а також загони радянського НКВС і чехословацької армії. В результаті коротких, але кровопролитних боїв загони УПА зазнали важких втрат і були вимушені покинути цей регіон. Українцям, переселеним в західні області Польщі, заборонялося жити в містах, вчитися на рідній мові, вступати до вузів. Таким чином, акція «Вісла» фактично ліквідувала українську національну меншину в Польщі.

5 березня 1950 р. в бою між загonom УПА і частинами НКВС біля села Білогорша під Львовом загинув командувач УПА генерал Р. Шухевич. Результатом цієї події стало різке зниження боєздатності УПА. Озброєна боротьба з радянською владою пішла на спад, хоча окремі загони УПА діяли в Західній Україні до середини 50-х років. Частина підрозділів УПА змогла прорватися через територію Польщі і Чехословаччини до Західної Німеччини. Можна говорити про те, що вже в 1952 р. УПА як масова озброєна сила припинила своє існування. Голова ОУН С. Бандера, що знайшов притулок в Західній Німеччині, в 1959 р. був убитий агентом НКВС в Мюнхені.

В ході боротьби з УПА на території Західної України Ради знову вдалися до масових репресій. Всього в перші післявоєнні роки звідси було вивезено в глибинні райони СРСР близько 800 тис. Людей.

Розвиток західно-української економіки. Враховуючи, що Західна Україна ніколи не була індустріальним регіоном, влада приділила особливу увагу будівництву тут промислових підприємств.

Відновлення економіки краю йшло за двома напрямками: реконструкція старих галузей промисловості — нафтової, газової, лісової, і створення нових — машинобудування, приладобудування, металообробка. Головним промисловим центром Західної України став Львів, де були побудовані заводи автотранспорту, телефонної апаратури, автобусний, сільськогосподарських машин, інструментальний. Ці заводи оснащувалися сучасним устаткуванням, вивезеним з Німеччини. Одночасно до Львова було направлено більше 2 тис. інженерів і техніків і 14 тис. робітників зі всього Радянського Союзу. В результаті обсяг промислового виробництва в регіоні до 1950 р. зріс на 230 %.

У 1945 р. в Західній Україні налічувалося близько 70 тис. порівняно великих приватних селянських господарств, які ніяк не бажали брати участь в колективізації. Для цих господарств були відразу ж збільшені на 50 % норм постачань продуктів, введено підвищене оподаткування, ліквідовані всі пільги. Наслідком цих заходів стала масова примусова колективізація. До 1951 р. колгоспи об'єднали більше 95 % селянських господарств в Західній Україні.

Хрущовська «відлига». 5 березня 1953 р. на одній зі своїх підмосковних дач помер Сталін. Проте смерть диктатора не означала ліквідації тоталітарного режиму в країні. У Кремлі почалася жорстока боротьба за владу. Незабаром в Москві був розстріляний найближчий сподвижник Сталіна Л. Берія, зловісний шеф НКВС. Якийсь час на вершині піраміди влади удалося протриматися Р. Маленкову, але остаточним переможцем в цій боротьбі вийшов М. Хрущов, який у вересні 1953 р. офіційно зайняв пост першого секретаря ЦК КПРС.

Літом 1953 р. вперше в Україні вищі керівні пости були довірені українцям. Першим секретарем ЦК КПУ став А. Киріченко, головою Верховної Ради України — Д. Коротченко, головою Ради міністрів — Н. Кальченко.

У СРСР почався процес «десталінізації». Восени 1953 р. були ліквідовані військові трибунали внутрішніх військ — один з головних інструментів масового терору. У 1954 р. створюється Комісія Президії ЦК КПРС з вивчення матеріалів репресій в період «великої чистки». У 1955 р. була оголошена амністія громадянам, які співробітничали з німцями в період окупації. Проте головним кроком на шляху певної демократизації суспільного життя в країні став XX з'їзд КПРС (1956 р.). На з'їзді в своїй закритій доповіді М. Хрущев надав критиці культ особи Сталіна і засудив його диктаторські методи правління. Доповідь Хрущова справила враження бомби, що «розірвалася». У країні різко змінилася морально-психологічна атмосфера, почався вельми хворобливий поворот в

суспільній свідомості, направлений на переоцінку сталих цінностей і критичний аналіз минулого. Саме цей період часу і прийнято називати «хрущовською відлигою». З 1956 по 1959 рр. було реабілітовано більше 250 тис. чоловік, переважно посмертно. Проте, в рідні краї поверталися десятки тисяч в'язнів сталінського режиму.

Новий політичний курс мав в країні і своїх противників — «вірних сталінців». У червні 1957 р. в Москві була розкрита і засуджена «антипартійна група» В. Молотова, Р. Маленкова, Л. Кагановіча і Шепілова, що «прилучився до них». Цих партійних керівників звинуватили в спробі захоплення влади нелегальним шляхом. Розгромивши кремлівську опозицію, М. Хрущов зумів зберегти новий внутрішньополітичний курс в країні. Продовжився процес «десталінізації», який поступово розвінчував образ «великого вождя». У 1961 р. місто Сталіно було перейменоване в Донецьк, а колишня Сталінська область України стала Донецькою.

На початку 1954 р. місто Проскурів отримало нове ім'я — Хмельницький, а Кам'янець-Подільська область стала Хмельницькою. 19 лютого 1954 р. послідував Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області з складу РРФСР до складу УРСР». Як було сказано в Указі, це рішення ґрунтувалося на «спільній економіці, територіальній близькості і тісних господарських і культурних зв'язках між Кримом і Україною». Таким чином, Україна отримала прекрасний «дарунок» — Кримський півострів з населенням 1,2 млн чоловік. Українці складали 22,3 % населення області, росіяни — 71,4 %. Не дивлячись на ряд економічних труднощів (постачання півострова електроенергією і водою), Крим був найбільшим центром виноградарства і виноробства, а також «все-союзною здравницею», де щорік відпочивали сотні тисяч радянських людей.

Економічні реформи. Початок 50-х рр. ознаменувався в СРСР досягненням найвищих темпів промислового розвитку — більше 20 % щорік. Одночасно різко відставали середнє машинобудування, легка промисловість, транспорт і зв'язок, житлове і комунальне господарство. Практично не розвивалося сільське господарство. В результаті радянський «народ — переможець» матеріально жив набагато гірше «переможених» європейців. Партійне керівництво розуміло настійну необхідність підняти життєвий рівень населення країни. Вирішити це завдання можна було тільки одним шляхом: підвищити ефективність народного господарства СРСР і, таким чином, продемонструвати всьому світу «перевагу системи соціалізму».

Свої економічні реформи Хрущов почав з найслабкішої ланки — сільського господарства. Відставання сільськогосподарського виробництва від промислового носило просто катастрофічний ха-

ракти. Так, якщо в період з 1949 по 1952 рр. спільний об'єм промислової продукції зріс на 230 %, то сільськогосподарської — тільки на 10 %. Результатом цього дисбалансу в економіці країни став гострий дефіцит продуктів харчування.

У 1953-1958 рр. були підвищені заготівельні ціни на всі види сільськогосподарської продукції, причому на картоплю в 8 разів, на зерно — в 7 разів, на продукцію тваринництва — в 5,5 рази. Восени 1953 р. з колгоспів зняли всю заборгованість державі за минулі роки. Ці заходи значно поліпшили фінансове положення колгоспів і колгоспників. Вперше було дозволено видавати колгоспникам грошовий аванс у розмірі 25 % від коштів, які поступали в ході реалізації продуктів тваринництва.

У 1954 р. почалася епопея освоєння цілинних земель в Казахстані і Західному Сибіру. Піднімання цілини вимагало залучення величезних матеріальних і людських ресурсів. Значну роль в цій кампанії належало зіграти Україні. З республіки на цілину було відправлено багато тисяч одиниць кращої сільськогосподарської техніки, освоювати нові землі поїхало близько 80 тис. українських хлопців і дівчат, тисячі кваліфікованих керівників, агрономів, економістів, механізаторів і так далі Щорік на сезонні сільськогосподарські роботи на цілину виїжджали сотні тисяч українських студентів-добровольців. Сумнівне, з погляду економічної доцільності, освоєння цілинних земель викачало з України значні кошти, і, безумовно, ослабило продуктивність українського сільського господарства в цілому.

У 1955 р. почала широко реалізовуватися ще одна «продуктивна ідея» Хрущева — різке збільшення посівних площ під кукурудзу. Свого апогею «кукурудзяна кампанія» досягла в 1959 р., після візиту Хрущова в США, де йому були продемонстровані кращі сільськогосподарські ферми. Не дивлячись на природно-кліматичні умови, «цариця полів» почала стрімкий наступ по території всього Радянського Союзу. В Україні під кукурудзу було відведено 20 % всіх посівних площ, що значно скоротило виробництво пшениці.

Важливі реформи були проведені і в промисловості. Правда, 50-і рр. на Заході стали часом початку широкомасштабної науково-технічної революції, яка супроводжувалася впровадженням нових матеріалів, техніки і технологій. У СРСР посиленими темпами розвивалися традиційні галузі промисловості — металургія, видобуток вугілля і руди, важке машинобудування — проте ці галузі вже не визначали сучасного рівня економічної потужності держави.

В Україні отримали подальший розвиток традиційні галузі промисловості. Але почали з'являтися і нові сучасні підприємства. У Дніпропетровську були побудовані заводи важких пресів і буряко-

збиральних комбайнів, в Кременчуці — завод вантажних автомобілів, в Запоріжжі — заводи «надлегкого» автомобілебудування і трансформаторний, в Херсоні — сільськогосподарських машин. Значні успіхи були досягнуті в суднобудуванні (Миколаїв) і літакобудуванні (Київ). У 1957 р. в Києві відкрився перший в СРСР комп'ютерний центр, що став згодом Інститутом кібернетики АН УРСР.

У 1957 р., коли намітився черговий спад в темпах промислового розвитку країни, Хрущов почав реформу раднаркомів (Рад народного господарства). Головна ідея цієї реформи полягала в тому, щоб перенести планування і управління економікою в окремі адміністративно-економічні регіони. Москва була більш не в змозі ефективно керувати народним господарством величезної країни з одного центру. В результаті реформи було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств.

В Україні було створено 11 раднаргоспів, які контролювали близько 10 тис. підприємств, що випускали більше 80 % всієї української промислової продукції. Проте нова система управління породила таке негативне явище, як «місництво». Керівники окремих регіонів почали висувати на перший план місцеві інтереси за рахунок інтересів інших регіонів і республік. Спробою вирішення цієї суперечності було створення в 1960 р. спеціального об'єднуючого центру — Уккранаргоспу, а в масштабах всієї країни — Ради Народного Господарства СРСР. Проте організація нових вищих керівних центрів фактично вела до повернення суворо централізованого планування і управління економікою. Реформа зайшла в безвихідь і не принесла відчутного результату народному господарству СРСР.

У 1961 р. в країні була проведена чергова фінансова реформа. Масштаб грошової одиниці підвищився в 10 разів, проте, добробут радянських людей від цього не покращав, а за багатьма позиціями купівельна спроможність населення знизилася із-за зростання цін на багато товарів і продуктів харчування.

У цей же період часу була зроблена спроба вирішення житлової проблеми в СРСР. По всій країні почалося активне будівництво низькоякісних, але дешевих 5-поверхових житлових будинків, які народ назвав «хрущовками». Безумовно, багато радянських сімей, у тому числі і в Україні, поліпшили свої житлові умови, проте, площа і якість нових квартир залишали бажати багато кращого і не йшли ні в яке порівняння із західними стандартами.

Соціально-політичне життя країни. Певна лібералізація громадського життя в СРСР сприяла суспільному пробудженню і національному відродженню в Україні. В кінці 1950-х рр. в Україні

була створена Академія будівництва і архітектури, відкрита Українська сільськогосподарська академія наук, почали функціонувати Спілка журналістів України і Союз працівників кінематографії України, вийшли в світ «Український історичний журнал» і «Українська Радянська Енциклопедія». До 150-ліття з дня народження Т. Г. Шевченка пам'ятник поетові був відкритий в Москві, пам'ятником І. Франка прикрасився Львів. У 1962 р. була заснована щорічна премія імені Т. Г. Шевченка за досягнення в області літератури, журналістики, мистецтва і архітектури.

У ці ж роки правлячі кола СРСР взяли курс на форсоване «подолання» релігійності в країні. Різно посилювалося адміністративне втручання в діяльність релігійних організацій, встановлювався суворий контроль за священнослужителями і релігійними общинами, значно обмежувалася можливість відкриття нових храмів. У всіх вузах країни були створені кафедри наукового атеїзму, вивчення якого стало обов'язковим.

Так, в 1958 р. тільки в Україні було закрито 64 церкви, в 1959 р. — 260, в 1960 р. — 747, в 1961 р. — 997, і в 1962 р. — 1144. Всього до 1964 р. в Україні було закрито 46 % православних храмів. У республіці залишилися такими діючими тільки 2 духовних семінарії — в Одесі і Луцьку.

У 1961 р. в Москві відбувся XXII з'їзд КПРС. Партійні лідери, які втратили всяке відчуття реальності, проголосили курс на побудову в СРСР комуністичного суспільства. Протягом 20 років планувалося створити матеріально-технічну базу комунізму і перейти до нового суспільного устрою, який передбачав відсутність класів, ліквідацію відмінностей між містом і селом, безгрошовий розподіл матеріальних засобів, свідомо праця без розрахунку на винагороду і тому подібне. Протягом перших 10 років СРСР повинен був перегнати США по споживанню основних продуктів харчування на душу населення. Радянським людям пропонувалася нова грандіозна утопія. На цьому ж з'їзді партія вирішила про винесення тіла Й.Сталіна з мавзолею, що і було виконано в одну з найближчих ночей.

Проте плани партії були вельми далекі від реальності. Економічний стан країни погіршувався з кожним роком, ціни на продукти харчування і предмети споживання постійно підвищувалися. В 1963 р. СРСР вперше здійснив крупні закупівлі зерна за кордоном. Разом з зерном зі Сполучених Штатів Америки потрапило до України насіння амброзії, яке проросло і швидко розповсюдилось, завдаючи величезної шкоди місцевій рослинності та здоров'ю людей. В ці ж роки українці вперше побачили на своїх городах ще одного непроханого гостя, — колорадського жука.

Крім того, серйозні прорахунки були допущені і в області зовнішньої політики. Почався розрив добросусідських стосунків між СРСР і Китаєм, вибухнула небувала «Карибська криза», яка поставила світ на межу ядерної катастрофи, погіршали позиції Радянського Союзу в Організації Об'єднаних Націй.

Ситуація, що склалася, вимагала кардинальних змін в керівництві країни. У вищих партійних колах виникла змова проти М. Хрущова. На Жовтневому 1964 року пленумі ЦК КПРС М. Хрущов був знятий з постів першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР і відправлений на пенсію. Нове керівництво партією і країною очолив Л. Брежнєв. Роком раніше новим першим секретарем ЦК КП України став П. Шелест.

Шестидесятники. З ім'ям П. Шелеста часто пов'язують певні поліпшення в області національної самосвідомості в Україні. Дійсно, Шелест явно симпатизував українській мові і українській культурі, нерідко виступав на їх підтримку. У 1970 р. в світ вийшла книга Шелеста «Україна наша Радянська», в якій автор розглядав історію України у відриві від історії Росії, що не відповідало сталим комуністичним стереотипам. Крім того, в книзі дещо ідеалізувалося минуле країни, і в недостатній мірі була показана роль Комуністичної партії в успіхах республіки. Незабаром всі ці «недоліки» в праці Шелеста послужили однією з причин його стрімкого падіння. У 1972 р. він був знятий з поста першого секретаря ЦК КП України і відкликаний до Москви, а в 1973 р. П. Шелеста відправили на пенсію.

Проте, оцінюючи роль Шелеста в поживленні українізації республіки, не слід забувати, що він був переконаним прихильником комуністичних ідей і одним з ініціаторів озброєної інтервенції проти Чехословаччини в 1968 р.

Як би там не було, але саме на початку 1960-х рр. в Україні з'явилися перші дисиденти, що виступали проти офіційної комуністичної ідеології. З'явилися підпільні групи і організації, що ставили за свою мету протидію існуючому режиму мирними, конституційними засобами. Найбільш відомими з них були Український робітничо-селянський союз на чолі з Л. Лук'яненком, Український національний фронт, а також Український національний комітет. Головні сили опозиції діяли в Києві і у Львові, а загальна чисельність опозиціонерів на початку 1960-х рр. не перевищувала 1 тис. чоловік.

Головною метою опозиції було створення в майбутньому незалежної української держави. Засоби для цього були обрані виключно мирні. Передбачалося за допомогою опозиційної партії провести в країні загальнонародний референдум, і, спираючись на положен-

ня діючої конституції, здійснити вихід України зі складу СРСР. Велика увага приділялася питанням дотримання прав людини, першості особи над державою, ідеям гуманізму і демократії, національно-культурному відродженню України. З точки зору представників комуністичної влади ці цілі та ідеї опозиціонерів були, безумовно, злочинними.

Представники нової хвилі українського відродження і демократії увійшли до історії під назвою «шестидесятники». В основному опозиціонерами були представники молодого творчої інтелігенції, але попадалися серед них також робітники і селяни. Українські дисиденти часто співробітничали з російськими демократами, оскільки саме через Москву, де знаходилися дипломатичні і торговельні представництва західних країн, було легко налагодити контакти з вільною пресою. Проте каменем спотикання між російськими демократами і представниками опозиції інших союзних республік завжди залишалося національне питання, оскільки більшість російських дисидентів не визнавали за іншими народами СРСР права на самовизначення.

Серед найбільш відомих українських «шестидесятників» виділявся «лицар українського відродження», поет Василь Симоненко. Збірки його віршів «Тиша і грім» і «Земне тяжіння» справили велике враження на сучасників незалежністю думок і явно антирадянською спрямованістю. Низка його творів була надрукована в Західній Європі. Активно брали участь в дисидентському русі молоді поети і письменники І. Драч, Л. Костенко, Є. Гуцало, І. Світличний, В. Стус, та інші, а також представники більш старшого покоління — кінорежисер О. Довженко, письменник В. Некрасов, генерал П. Григоренко. У 1964 р. з'явилися перші підпільні видання, що отримали назву «самвидав». Серед них видну роль грали машинописні журнали «Воля і Батьківщина» і «Український вісник» (останній редагував В. Чорновіл). Новий імпульс для свого розвитку воно отримало вже в 1970-х рр.

Соціально-економічний розвиток країни в другій половині 60-х рр. Період правління Л. Брежнєва (1964—1982 рр.) сьогодні прийнято називати «застійним», проте, в другій половині 60-х рр. ще продовжувався поступальний розвиток економіки СРСР. Відносно високі темпи розвитку спостерігалися в промисловості, значно нижчі — в сільському господарстві.

У 1965 р. відбулися два пленуми ЦК КПРС, присвячених проблемам реформування економіки. У березні обговорювалося питання «Про невідкладні заходи з подальшого розвитку сільського господарства СРСР». Були підвищені заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, введені доплати за її надплановий про-

даж, гарантувалася оплата праці колгоспників по тарифних ставках. Промисловість поставляла селу багато нових сільськогосподарських машин. На початок 1970-х рр. всі українські села були повністю електрифіковані.

Проте, економічний ефект від проведених на селі перетворень був вкрай низьким. Колгоспники, як і раніше, не були реальними господарями на землі, тому серйозної зацікавленості в кінцевих результатах своєї праці вони не мали. У селах були поширені такі негативні явища, як масова крадіжка з колгоспних полів і сховищ, а також вкрай недбале відношення до збереження вирощеного урожаю.

Вересневий пленум прийняв ухвалу «Про поліпшення управління промисловістю». Знову ліквідовувалися раднаргоспи, що означало повернення до максимально централізованої системи управління промисловістю. Відновлювалося всевладдя союзних міністерств, 90 % промислових підприємств України підкорялися безпосередньо Москві. Разом з тим, вводилася нова система оцінки діяльності підприємств. Тепер на перший план вийшли такі показники як реалізація продукції, рівень рентабельності і виконання плану постачань. Підприємства повинні були отримати ширші права на основі повного госпрозрахунку.

Перші пореформенні 5 років виявилися найбільш результативними. За цей період часу валове виробництво промислової продукції в Україні зросло на 50 %, а продуктивність праці збільшилася на 28 %. В цілому національний дохід республіки з 1966 по 1970 рр. виріс на 38 %. Цей час став апогеєм економічного розвитку України у складі СРСР.

Проте разом з видимими успіхами виникли і певні проблеми. Величезною перешкодою на шляху активного проведення реформ встав потужний бюрократичний апарат країни. Чинovníки всіх рангів не бажали миритися з перспективою зростання господарсько-економічної самостійності підприємств, і докладали титанічні і небезуспішні зусилля з метою збереження свого впливу і своєї влади. Дуже швидка протидія партійно-бюрократичного апарату зва до мінімуму можливості подальшого економічного зростання. Крім того, до 1970-м рр. почався черговий виток гонки озброєнь між СРСР і США, що вимагало величезних фінансових і матеріальних витрат і не приносило прибутку в державний бюджет. Радянський Союз з останніх сил намагався не відстати в області озброєнь від США. У цьому плані велика роль відводилася Україні, яка була одним з найбільших виробників зброї і військової техніки. Саме у ці роки в Дніпропетровську був побудований найбільший в світі завод по виробництву ракетно-космічної техніки «Південмаш». Проте СРСР вже економічно не міг не лише виграти гонку озброєнь, але і

підтримувати паритет в цій області з провідними державами Заходу, перш за все США.

Україна в період «застою» (1970-1985 рр.). На початку 1970-х рр. різко погіршився економічний стан в Україні. Виразно позначилися багаточисельні ознаки спаду виробництва. Якщо в попереднє десятиліття зростання промислового виробництва в Україні складало близько 5 % в рік, то в 70-і роки не досягав і 3 %. У економіці продовжував панувати екстенсивний шлях розвитку, притягувалася додаткова робоча сила, будувалися нові підприємства, але на старій технічній основі.

Намітилися і ознаки екологічного лиха. У ряді промислових областей України рівень забрудненості повітря у багато разів перевищував всі допустимі норми. Близько 1 млн гектарів родючих українських земель поглинули штучні моря і водосховища. В Україні було споруджено 8 атомних електростанцій, що також не сприяло поліпшенню екологічного клімату в республіці.

Ще гірше йшли справи в сільському господарстві. З 1970 по 1985 рр. посівні площі в Україні скоротилися на 1,1 млн гектарів. Одночасно значно зросла чисельність адміністративного апарату, сільського господарства. Окрім державних чиновників, селянством керували і багаточисельні партійні комітети. Держава постійно підвищувала ціни на сільськогосподарську техніку, добрива, транспорт, при цьому залишаючи незмінними закупівельні ціни на продукцію сільського господарства. Як наслідок такої політики, на початок 1980-х рр. більше 40 % колгоспів були нерентабельними і потребували постійних дотацій. За 15 років державні капіталовкладення в сільське господарство виросли в два рази, досягнувши рівня 31 млрд. крб. в п'ятирічку. Але і ці колосальні витрати не змінювали положення на краще.

У травні 1982 р. черговий Пленум ЦК КПРС прийняв «Продовольчу програму», розраховану на 8 років. Головною метою цієї програми було забезпечення населення основними видами продовольчих товарів. Проте ці плани партії так і залишилися на папері. З кожним роком економіка сільського господарства України і всієї країни в цілому наближалася до катастрофічного стану. На місці колись квітучих сіл все частіше почали з'являтися покинуті пустки і руїни. Тільки за офіційними даними в період з 1972 по 1986 рр. в Україні зникли 1502 села. Зменшення кількості сільського населення та збільшення питомої ваги міського населення було законним явищем переходу від аграрної до індустріальної цивілізації. Цей болісний, але неминучий процес стосувався всіх промислово розвинених країн, незалежно від того, чи базувалася їхня економіка на принципах приватної власності на засоби виробництва (капіталі-

стичні країни), чи на принципах державної власності (соціалістичні країни).

Ставав все більш очевидним той факт, що економіка соціалістичних країн не може конкурувати із західною моделлю, заснованою на ринковій економіці і демократії.

Політичне і культурне життя. Керівником УРСР продовжував залишатися В. Щербицький, який був переконаним прихильником жорсткого політичного і економічного централізму. Щербицький був «людиною Брежнєва», оскільки належав до того ж «дніпропетровському клану» партійно-державної еліти СРСР. На головних партійних і міністерських посадах в Україні з'явилося більше 20 «дніпропетровців», особисто відданих своєму покровителю. Всі рішення з'їздів КПРС схвалювалися в Києві ще до їх ухвалення у Москві.

До середини 1970-х рр. в партійних колах і в офіційній пресі поступово замовкли всі розмови про швидке пришествя комунізму. Третя програма партії була явно нездійсненною, утопічною і безглуздою. Для широких народних мас необхідно було висунути якусь нову ідеологічну концепцію, намітити нові орієнтири розвитку. Так народилася теорія «розвиненого соціалізму». Згідно нової комуністичної теорії, між соціалізмом і комунізмом лежить тривалий історичний етап «розвиненого соціалізму», який необхідно здолати на шляху до «світлого майбутнього». Конкретні терміни нового історичного етапу цього разу партія передбачливо не називала, обмежившись терміном «тривалий».

Всі ці політичні і ідеологічні новації були закріплені в новій конституції СРСР, прийнятій 7 жовтня 1977 р. У 1978 р. відповідно була прийнята і нова конституція УРСР. Стаття 6-а цих конституцій «навіки» закріплювала керівну роль КПРС в радянському суспільстві.

Почалося швидке зростання лав членів КПРС, у тому числі і в Україні. Будь-яка людина, що прагнула зробити службу кар'єру, або здобути кращу освіту просто зобов'язана була бути членом партії. Так, якщо на початку 1960-х рр. в КП України перебувало 1,2 млн чоловік, то до кінця 1970-х рр. ця цифра зросла до 2,7 млн. Одночасно наголошувалося посилення партійного впливу на радянські і державні органи влади. Таким чином, вибори в ради фактично втрачали всякий сенс, оскільки влада в країні концентрувалася виключно в партійних структурах.

Серед програмних тез КПРС почало широко пропагуватися положення про «стирання національних відмінностей» між народами СРСР і формування «нової історичної спільноти людей» — радянського народу. «Злиття націй» передбачало провідну роль російсь-

кої мови, як мови міжнаціонального спілкування. Така політика не могла не відбитися на мовному положенні в Україні.

Поступово українська мова почала зникати з офіційного вживання. Це означало нову, потужну хвилю русифікації України. У 1976 р. лідер українських комуністів В. Щербицький демонстративно зачитав свою доповідь на XXV з'їзді компартії України російською мовою. Приклад керівника зрозуміли і прийняли до виконання всі партій та державні органи республіки. В управлінських структурах, на виробництві і у сфері освіти російська мова стає пануючою. З 1973 р. написання і захист дисертацій здійснювався тільки російською мовою. Також російською мовою велося викладання більшості предметів в українських вузах і технікумах. Не дивлячись на широке розповсюдження російської мови, окремі творчі колективи змогли зберегти національний український колорит. Серед них — Державний хор ім. Р. Вірьовки, ансамбль танцю УРСР ім. П. Вірського, академічна хорова капела «Думка», Київський і Львівський оперні театри.

Життєвий рівень населення, як у всьому Радянському Союзі, так і в Україні продовжував залишатися досить низьким. На всіх своїх форумах партійні діячі постійно говорили про завдання підвищення добробуту радянських людей, проте далі красивих слів справа не йшла. У 1970-і рр., використовуючи величезні валютні надходження від продажу радянської нафти за кордон, уряд ще намагався створити видимість матеріального благополуччя в СРСР. З цією метою у великих масштабах здійснювалися закупівлі товарів народного споживання за кордоном, що поглинало десятки мільярдів доларів. Дешеві імпортні товари продавалися на внутрішньому ринку по завищених цінах, але і вони не могли повністю задовольнити всі потреби населення. Впродовж 1970-х рр. грошова маса, що знаходиться в обігу збільшилася більш ніж в 5 разів, а виробництво товарів народного споживання — тільки удвічі. В результаті в країні постійно зростав дефіцит багатьох необхідних людям товарів і продуктів.

Одночасно партійні і державні номенклатурні верхи створили свою власну, закриту систему постачання і розподілу. Для цих категорій людей та їх сімей за кордоном в невеликих кількостях купувалися високоякісні товари і продукти харчування. Ці люди користувалися недоступними для народу медичними установами з кращими лікарями і устаткуванням, відпочивали в закритих санаторіях і будинках відпочинку.

Подібна ситуація підсилювала соціальну диференціацію суспільства і загострювала в народі відчуття несправедливості і нерівноправності порядку, який існував у країні.

Опозиція. У 1970-х — початку 1980-х рр. в Україні продовжувалася діяльність політичної опозиції режиму. Проте початок 1970-х рр. став періодом активного наступу держави на демократію. У 1972 р. по українським опозиціонерам був завданий чітко спланований і скоординований удар. Одночасно в багатьох містах України відбулися обшуки і арешти. Основного удару завдавалося по «вільнодумній» інтелігенції Києва і Львова. Офіційні органи пропаганди інформували тільки про трьох заарештованих: І. Світличного, Є. Сверстюка та В. Черновола. Проте насправді було арештовано більше 100 чоловік. Звичайною мірою покарання для арештованих опозиціонерів був тюремний або табірний термін ув'язнення від 8 до 12 років. Розгром української опозиції продовжувався і в 1973 році.

Окрім офіційних арештів і вироків широко застосовувалося і позасудове переслідування противників існуючого режиму. Крупним «чисткам» піддалися Інститут філософії АН України, а також інститути історії, мовознавства, літератури, археології і ботаніки. З цих наукових установ були вигнані десятки талановитих учених, які проявили недостатню лояльність до влади. Весною 1973 р. відбувся погром у Львівському університеті, з якого було виключено більше 20 студентів і 18 викладачів. Ідеологічні погроми відбувалися і в інших вузах України. Не була залишена без уваги компетентних органів навіть Вища партійна школа при ЦК КПУ з якої звільнили 34 викладачі на чолі з ректором.

Продовжувалися переслідування творчої інтелігенції. У 1974 р. з Союзу кінематографістів України був вигнаний талановитий режисер С. Параджанов, а з Союзу письменників — В. Некрасов, який дозволив собі різкий вислів з приводу виходу в світ брежнєвського літературного «шедевру» «Мала земля». У тому ж році учасник оборони Сталінграду, письменник В. Некрасов був висланий за межі СРСР. Він помер в Парижі у вересні 1987 р.

Проте в 1975 р. сталася подія, яка різко змінила положення опозиції, в Україні та в СРСР в цілому. 1 вересня 1975 р. в Хельсінкі був підписаний Заключний акт Народи з безпеки і співпраці в Європі. Під цим документом стояв підпис і Радянського Союзу. У Заключному акті, разом з питаннями безпеки і співпраці в Європі, цілий розділ був присвячений і проблемам дотримання прав людини. Влада СРСР була вимушена опублікувати Заключний акт, і радянські громадяни вперше офіційно дізналися про міжнародні зобов'язання свого уряду відносно дотримання прав людини. Правда, для комуністів підписання договору ще не означало його реального виконання, але для опозиції з'явився прекрасний шанс в повний голос заявити про себе і про порушення прав людини в СРСР.

У травні 1976 р., з ініціативи російського академіка А. Сахарова, в Москві була створена «Група сприяння виконанню Хельсінських угод в СРСР». Очолив групу професор Ю. Орлов, а до її складу спочатку увійшло 11 чоловік.

В Україні подібна організація була створена 9 листопада 1976 р. під назвою «Українська Хельсінська група» (УХГ). Групу очолив письменник М. Руденко, в її склад також увійшли О. Бердник, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Тихий, В. Черновіл, В. Стус, Н. Світлична, генерал П. Григоренко та ін. Всього група налічувала 36 чоловік. У грудні 1976 р. група підготувала Меморандум № 1, який фактично був програмою її діяльності. У Меморандумі зокрема вказувалося на те, що «боротьба за Права Людини не припиниться до тих пір, поки ці Права не стануть повсякденною нормою суспільного життя».

З погляду влади на початку 1980-х рр. український опозиційний рух був розгромлений. Проте більшість його учасників і за тюремними ґратами зберегла стійкість духу, і була готова до продовження боротьби.

Контрольні питання і завдання

1. Як проходив період післявоєнної відбудови в Україні?
2. Які зміни сталися в Західній Україні в перші післявоєнні роки?
3. У чому полягала хрущовська «відлига»?
4. В якому році місто Сталіно було перейменоване Донецьк.
5. Які економічні реформи були проведені в СРСР при М. Хрущові і як вони позначилися на Україні?
6. Дайте характеристику громадсько-політичного життя в Україні в 1950 — 1960-х роках.
7. Охарактеризуйте політику КПРС по відношенню до релігії та церкви в кінці 50-х на початку 60-х років
8. Хто такі «шестидесятники» і як вони діяли в Україні?
9. Назвіть найбільш відомих українських правозахисників.
10. Як розвивалося соціально-економічне життя в Україні в другій половині 1960-х років?
11. Як позначився на Україні період «застою»?
12. Чому за часів Л. І. Брежнєва рішення з'їзду КПРС схвалювалися в Києві ще до їх ухвалення у Москві ?
13. Як і чому виникла теорія «розвиненого соціалізму»?
14. Коли в Хельсінкі був підписаний Заключний акт Народи з безпеки і співпраці в Європі ?
15. Що Ви знаєте про українських опозиціонерів періоду «застою»?

Україна в період «перебудови». В середині 1980-х рр. в СРСР на тлі економічних і соціальних проблем вибухнула гостра внутрішньополітична криза. Після смерті Л. Брежнєва в листопаді 1982 р. генеральним секретарем ЦК КПРС став колишній голова КДБ Ю. Андропов.

Прийшовши до влади, Андропов зі всією очевидністю розумів необхідність вживання термінових заходів, направлених на зміцнення і оздоровлення економіки країни, а також зміцнення авторитету і провідної ролі КПРС. У вирішенні першої проблеми основна ставка робилася на зміцнення трудової дисципліни, у вирішенні другої проблеми — на боротьбу з корупцією. Кампанія по зміцненню виконавчої дисципліни в низах велася чисто «радянськими методами» з грубими порушеннями конституційних норм і прав людини. По всіх містах влаштовувалися справжні облави з метою виявлення тих людей, які в робочий час не перебували на своїх робочих місцях, вирішуючи власні побутові проблеми або просто «відпочиваючи» (явище масове для періоду брежнєвського застою). Прогульників відловлювали і піддавали адміністративним покаранням, проте, серйозно виправити положення в економіці ці заходи, природно, не могли.

Розпочавши боротьбу з корупцією у вищих партійних і державних структурах, що досягла до цього часу небачених раніше масштабів, Андропов провів ряд значних кадрових змін у вищих і середніх ешелонах влади. Проте методи Андропова не зачіпали соціально-політичних і економічних основ радянського суспільства в цілому, і не могли привести до серйозних змін в країні. Ефект виявився незначним і тимчасовим. У лютому 1984 р. Ю. Андропов в результаті важкої і тривалої хвороби помер, і разом з ним померли його адміністративні «новації».

Після смерті Ю. Андропова генеральним секретарем ЦК КПРС був вибраний 73-річний В. Черненко, що вважався у вищих партійних колах «справжнім брежнєвцем». Важко хворий Черненко не міг і не бажав вносити які-небудь зміни до існуючого положення справ в країні. Номенклатура зітхнула з полегшенням, знову відчувши себе «господарем життя». Народ поставився до нового лідера з

відомою часткою іронії і розумінням того, що ніяких серйозних змін в житті країни чекати не слід. Черненко пробув при владі до сьомого місяця і помер в березні 1985 р.

У березні 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний порівняно молодий, 54-річний Михайло Горбачов. До цього часу об'єктивна необхідність серйозних економічних і соціальних змін в країні була вже очевидною для всіх. Питання полягало лише в тому, в якому напрямі проводити реформи.

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС Горбачов вперше проголосив свій курс на «перебудову».

Висувалися два головні завдання: 1) проведення економічних реформ, направлених на створення елементів ринкової економіки при збереженні централізованого планування, 2) демократизація суспільного життя, що включає політичний плюралізм, при керівній ролі КПРС, і обмежений суверенітет союзних республік при збереженні єдиної держави. Кінцевою метою реформ проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму».

Першим реальним кроком нового керівництва країни на шляху реформ з'явилася ухвала ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом (червень 1985 р.). Реалізація цієї, м'яко кажучи, непопулярної в народі ухвали, породила безліч безглузких обмежень і не виправданих адміністративних заходів. Крім того, різке обмеження виробництва і продажу спиртних напоїв значно скоротило притоку грошей і, в без того небагатий державний бюджет. Тільки бюджет України недобрав 10 млрд. карбованців, тут були бездумно вирубані десятки тисяч гектарів прекрасних виноградників і садів, що завдало додаткових збитків економіці республіки. Після перебудови владі довелося відмовитися від спроби привчити населення до виключно «тверезого способу життя» і дану ухвалу було просто «забуто». Хоча, треба зазначити, що пияцтво залишається серйозною соціальною проблемою, яка потребує свого вирішення.

26 квітня 1986 р. в республіці сталася страшна екологічна катастрофа — вибух ядерного реактора на Чорнобильській АЕС, розташованій всього в 130 км. на північ від Києва. Аварія привела до небаченого забруднення біосфери і радіоактивного опромінення тисяч людей. Навколо Чорнобиля виникла 30-кілометрова «мертва зона». Радіоактивна хмара розповсюдилася далеко за межі України, пройшовши над територіями Білорусії, Литви, Польщі і Швеції. Безуспішна спроба радянського уряду приховати дійсні масштаби аварії змусила мільйони людей задуматися над наслідками господарювання в Україні союзного центру, а також над питанням необхідності встановлення суспільного контролю над владою.

Економіка України в другій половині 1980-х рр. Загальнодержавна господарська криза глибоко вразила і Україну. У 1986 р. українська промисловість випускала лише 16 % продукції щодо високої якості. Зношеність основних виробничих фондів підприємств України досягла 55-60 %. Спостерігалася значна деформація республіканської економічної структури. У загальному об'ємі промислової продукції виробництво засобів виробництва складало більше 72 %, а виробництво товарів народного споживання — тільки 28 %. Ряд провідних галузей української промисловості була збитковою і вимагала постійних державних дотацій — вугільна, залізно-рудна, чорна металургія.

Продовжувався процес розорення українського села. Україна досягла одного з найвищих показників по розорюваності сільськогосподарських земель — 82 % (у США — 16 %, в Європі — 30 %, в СРСР — 37 %). В результаті за рахунок ерозії ґрунтів республіка щорік втрачала до 600 млн тонн родючої землі. За роки радянської влади в Україні було виснажено 60 % чорнозему, більше 1 млн гектарів кращих земель було затоплено дніпровськими «морями».

До кінця 1980-х рр. природний приріст населення в Україні скоротився в 5 разів. По рівню народжуваності республіка зайняла останнє, 15-е місце в СРСР. За тривалістю життя Україна займала 32-е місце в світі, а по рівню дитячої смертності — одне з перших.

Значно погіршала екологічна ситуація. Займаючи лише 3 % території СРСР, Україна виробляла майже 20 % всього суспільного продукту країни. Акцент на розвиток важкої промисловості сприяв швидкому зростанню забруднення землі, води і повітря в Україні — ці показники в 10 разів перевершували загальносоюзні. Зрозуміло, продовжували позначатися і негативні екологічні наслідки чорнобильської аварії.

Соціально-політичні процеси в кінці 1980-х рр. У червні 1987 р. пленум ЦК КПРС офіційно визнав концепцію «розвиненого соціалізму» неспроможною. У тому ж році, на ювілейному жовтневому пленумі, присвяченому 70-літтю Жовтневої революції, М. Горбачов вперше дав оцінку існуючому в країні ладу як «деформованому соціалізму». Згодом, розвиваючи цю ідею, М. Горбачов висунув завдання будівництва «справжнього соціалізму», гуманного і демократичного. На останньому, 28-му з'їзді КПРС, що відбувся літом 1990 р., було прийнято програмну заяву «До гуманного, демократичного соціалізму».

У другій половині червня 1988 р. відбулася XIX партійна конференція КПРС, головним завданням якої була реформація політичної системи в країні. КПРС оголосила про свою відмову від адміністративних важелів управління соціально-економічним життям

країни і про перехід до політичних методів керівництва. Найвищим законодавчим органом проголошувався з'їзд народних депутатів СРСР. Передбачався поступовий перехід влади від партійних органів до рад. Вперше в історії країни партійна конференція дала згоду на проведення альтернативних виборів народних депутатів СРСР. Крім того, конференція проголосила принцип «гласності», який повинен був сприяти демократизації радянського суспільства. Гласність не відмінила повністю контроль держави над засобами масової інформації, але в значній мірі ослабила його.

У лютому 1989 р. в газеті «Літературна Україна» був опублікований проект програми народного Руху України за перебудову. Ця «неформальна» (непідконтрольна КПРС) організація об'єднувала людей самих різних політичних поглядів — від комуністів до колишніх дисидентів. Спільними для них були ідеї демократії, гуманізму і загальнолюдських цінностей. Тоді ж в Києві виникли і інші неформальні організації: «Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка» і історико-просвітницьке товариство «Меморіал». Партійне керівництво республіки, на чолі із В. Щербицьким, взяло курс на боротьбу з новими організаціями і, перш за все, на політичну ізоляцію Руху.

У травні 1989 р. в Москві почав свою роботу 1-й з'їзд народних депутатів СРСР. Хоча вибори депутатів і відбувалися на альтернативній основі, комуністи, використовуючи всі можливості державного апарату, отримали на з'їзді більшість місць. З'їзд обрав двопалатну Верховну Раду СРСР і заснував посаду його голови, на яку був обраний М. Горбачов, який зберіг при цьому і посаду генерального секретаря ЦК КПРС. Діяльність демократично настроєних депутатів гальмувалася потужним партійно-державним апаратом, що наполегливо не здавав своїх позицій. Тому більшість рішень з'їзду були половинчастими, безнадійно запізнювалися і часто просто не виконувалися. В результаті загострилася економічна і соціально-політична обстановка у ряді союзних республік. Літом 1989 р. сталися криваві міжнаціональні зіткнення в Узбекистані, Таджикистані, Киргизії і Абхазії. Почався серйозний озброєний конфлікт між вірменами і азербайджанцями в Нагірному Карабасі.

Літо 1989 р. ознаменувалося в Україні досить важливою подією — потужними страйками шахтарів. Їх причиною були економічні і соціальні проблеми гірників, які десятиліттями не вирішувалися. Більше половини шахт Донбасу десятки років працювало без реконструкції, частина ручної праці шахтарів складала більше 50 %, висока була смертність на виробництві. 22 липня між страйкуючими шахтарями і урядом СРСР було підписано угоду, спрямовану на задоволення вимог робітників. Цей день ознаменував відродження робочого руху в Україні.

11 березня 1990 р. сталася подія, що поклала початок якісно новому етапу боротьби народів СРСР за національну незалежність. Цього дня Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». Незабаром була запроваджена посада президента СРСР, на яку з'їзд «обрав» генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова. З'їзд тут же виніс ухвалу про визнання недійсним рішення литовського народу про державну самостійність, але, як любив виражатися сам М. Горбачов, «процес вже пішов».

Початок формування багатопартійності в Україні. Першою масовою демократичною партією в сучасній Україні став **Народний Рух**. Установчий з'їзд Народного Руху України відбувся в Києві 8-10 вересня 1989 р. На з'їзді було присутньо 1109 делегатів, які представляли близько 280 тис. членів Руху. Головою Руху став відомий український поет І. Драч.

Програма нової політичної організації проголошувала своєю головною метою «побудову в Україні демократичного і гуманного суспільства, в якому будуть створені справжнє народовладдя, благополуччя народу і умови для гідного життя людини.», а також «створення суверенної української держави, що буде свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору». На других Всеукраїнських зборах Руху в жовтні 1990 р., де було представлено більше 630 тис. членів організації, вже не йшла мова про соціалізм і новий союзний договір. Мета Руху була сформульована коротко і чітко: вихід України зі складу СРСР, усунення комуністів від влади. Вплив Руху нестримно зростає, він перетворився на реальну силу, яка перебувала в непримиренній опозиції до КПРС і виступала за повну незалежність України.

У березні 1990 р. була змінена ст. 6 Конституції СРСР, з якої було вилучено положення про «керівну і направляючу» роль КПРС, що давало можливість формування нових політичних партій. Цю подію прискорило створення багатопартійної системи в Україні.

У квітні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд **Української республіканської партії (УРП)**, сформованої на базі Української Хельсінської спілки. Спочатку партія налічувала не більше 2,5 тис. членів. Головою УРП став Л. Лук'яненко. Основною метою партії було оголошено створення Української незалежної держави. Партія мала яскраво виражену антикомуністичну спрямованість. УРП вважала ідеологію і практику комуністів за антигуманну і нелюдську, наполягала на націоналізації майна КПРС. У програму партії були включені вимоги демонополізації виробництва, переходу до ринкової економіки, приведення українського законодавства у від-

повідність з нормами міжнародного права, виходу України з військової системи СРСР, створення професійної національної армії, проголошення України без'ядерною зоною.

Правіші позиції в політичному спектрі зайняли **Українська національна партія (УНП)**, **Українська християнсько-демократична партія (УХДП)** і **Українська народно-демократична партія (УНДП)**. Для них характерним були войовничий антикомунізм і радикальний націоналізм. УНП, утворена у Львові, діяла в основному на території Західної України. Своєю метою вона проголосила відновлення Української народної республіки. Для здійснення справжнього народовладдя у країні, партія наполягала на певних гарантіях. За такі гарантії вважалися: приватна власність, приватна зброя і політичний плюралізм.

УХДП, також створена у Львові, ставила за свою мету створення «вільної, самостійної, християнської України». Партія вимагала притягнення КПРС до суду «за керівну роль в скоюванні своїх злочинів проти людства і прав людини».

УНДП, на відміну від двох попередніх партій, що діяли в основному в Західній Україні, прагнула перетворитися на загальнонаціональну силу. Партія пропонувала створити «громадські комітети» з відродження Української держави, як правонаступника УНР, а також скликати Установчі збори України.

Проте ці партії залишалися досить нечисленними і не мали помітного політичного впливу.

У травні 1990 р. в Києві на свій установчий з'їзд зібралися представники 25 соціал-демократичних організацій України. Проте створити єдину соціал-демократичну партію не вдалося, делегати з'їзду розділилися на «правих» і «лівих». Праві, які були в більшості, оголосили себе **Соціал-демократичною партією України (СДПУ)**. Вони заявили про те, що є непримиренними ворогами марксизму-ленінізму і рішуче відкидають термін «демократичний соціалізм». Проте ця партія не перетворилася на масову. Фракція лівих оголосила про створення Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ). Сам термін «об'єднана» підкреслював прагнення партії поєднувати традиції як західно-української, так і східно-української соціал-демократії. Партія залишилася на позиціях «демократичного соціалізму», розглядаючи його не як соціальну модель, а як безперервний процес суспільного розвитку, який забезпечує всі цивільні свободи і конкуренцію різних форм власності. ОСДПУ виступила за федеральний устрій України.

Літом 1990 р. в Києві відбувся 1-й з'їзд **Української селянської демократичної партії (УКДП)**. Партія виступила «за незалежну самостійну Українську народну державу», економічною осно-

вою якої будуть ринкові стосунки і різні форми власності. Проте, перш за все, УКДП була політичною силою, що відстоює інтереси українського фермерства.

У вересні 1990 р. з'явилася **Партія «зелених» України**. Партія поставила за мету створення «екологічно солідарного суспільства», в якому інтереси всіх «гармонійно поєднуюватимуться з вищими біосферними законами природи». Крім того, було відмічено, що ні комунізм, ні капіталізм неприйнятні в сучасній Україні, якій належить шукати свій, третій шлях розвитку.

У грудні 1990 р. в Києві відбувся 1-й з'їзд **Демократичної партії України (ДЕМПУ)**, яка була створена лідерами Народного Руху (І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський та ін.). Своєю головною метою партія проголосила «досягнення державної незалежності України і побудову в ній демократичного і гуманного суспільства». ДЕМПУ виступила за створення ринкової економіки, приватизацію значної частини державної власності (у тому числі і землі), створення в Україні власної валютної системи, відкриття вільних економічних зон, а також соціальну захищеність людини.

Важка криза вразила комуністичну ідеологію, КПРС і її «складову частину» — КП України. 28 вересня 1989 р. на пленум ЦК КПУ прибув М. Горбачов. Пленум звільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького «у зв'язку з виходом на пенсію». Новим лідером українських комуністів було обрано В. Івашко. Партія нарешті визнала необхідність політичного плюралізму в процесі демократичного розвитку суспільства. Проте була підкреслена неприпустимість створення партій, які прагнули змінити радянський конституційний лад і порушити цілісність соціалістичної держави.

Незабаром виявилася вся ефемерність «єдності лав КПРС». Починаючи з 1990 р. компартію почали покидати сотні тисяч її колишніх членів, і цей процес прискорювався з кожним місяцем. У січні 1990 р. в КПРС утворилася група реформаторів, що оголосили себе «Демократичною платформою». Вони вимагали відмови від монополії марксистсько-ленінської ідеології в партії, від комунізму як мети КПРС, наполягали на праві фракційної діяльності. Оскільки ці вимоги реформаторів були категорично знехтувані, вони оголосили про свій вихід з КП України і створення власної політичної партії — **Партії демократичного відродження України (ПДВУ)**. Нова партія отримала значне число прихильників серед колишніх комуністів.

Впродовж 1990 року в Україні з'явилося близько 20 опозиційних політичних партій. Проте тільки три з них користувалися реальним впливом: Республіканська, Демократична і Партія демокра-

тичного відродження України. В той же час жодна політична партія не могла ще навіть порівнятися за своїми реальними можливостями з КП України, в якій ще залишалися близько 3 млн чоловік. Залишаючись правлячою партією, комуністи тримали під своїм контролем всі державні установи, командні висоти в економіці, правоохоронні органи, армію і КДБ.

Перші альтернативні вибори і загострення політичної боротьби в Україні. Весною 1990 р. відбулися вибори у Верховну Раду УРСР. Вибори здійснювалися на альтернативній основі, прямим, таємним голосуванням. Не дивлячись на активну протидію влади, народними депутатами було обрано багато прихильників радикальних соціально-економічних реформ.

Народний Рух і низка інших опозиційних організацій і партій створили Демократичний блок, який зумів добитися значного успіху: з 442 обраних депутатів 111 були його представниками. Блок досягнув абсолютної перемоги в п'яти областях України — Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській. Крім того, з 373 депутатів-комуністів далеко не всі твердо підтримували політичну лінію керівництва КПУ. Проте більшість депутатів Верховної Ради як і раніше залишалися переконаними прихильниками марксизму-ленінізму.

Літом 1990 р. багато союзних республік проголосили свій державний суверенітет. Президент СРСР М. Горбачов запропонував підписати новий союзний договір, який зберіг би єдину державу. 9 липня В. Івашко, обраний заступником генерального секретаря ЦК КПРС, подав у відставку з поста голови Верховної Ради України і виїхав до Москви. Скориставшись цією обставиною, опозиція перейшла в рішучий наступ.

16 липня Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декількома днями раніше аналогічне рішення ухвалила Верховна Рада Російської Федерації. Проте Декларація про державний суверенітет України не отримала статусу конституційного акту і залишалася не більш, ніж планом на майбутнє. 2 серпня 1990 р. парламент прийняв закон «Про економічну самостійність Української РСР». Закон декларував право власності українського народу на його національне багатство і національний дохід; рівноправ'я різних форм власності; децентралізацію власності і приватизацію частини державних підприємств; свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці і національної митниці.

На 17 березня 1991 р. був призначений Всесоюзний референдум, в бюлетені якого стояло лише одне питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Респуб-

лік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою будуть гарантовані права і свободи будь-якої національності?». Республіки Прибалтики і Закавказзя відмовилися від проведення такого референдуму. ЦК КПУ виступив із заявою «За суверенну соціалістичну Україну в оновленому Союзі». Комуністична парламентська більшість у Верховній Раді України підтримала проведення референдуму. Гнучку і досить обережну позицію в цьому питанні зайняв Л. Кравчук, який назвав референдум «надуманим». Л. Кравчук запропонував провести разом із загальносоюзним референдумом опит населення України, якому було запропоновано наступне питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». З цією пропозицією погодилися і представники парламентської опозиції.

Напередодні референдуму був опублікований проект нового союзного договору, який не вносив кардинальних змін відносно центру до союзних республік. Референдум і опит відбулися, але не принесли ніякого практичного результату. Більшість населення України дала позитивну відповідь на обидва питання, не вирішивши, таким чином, нічого.

Тим часом під Москвою, в Ново-Огарьово, проходили переговори керівників дев'яти союзних республік з президентом СРСР М. Горбачовим щодо укладення нового союзного договору (Україну представляв В. Фокін). В результаті взаємних поступок в питанні розподілу повноважень між центром і республіками, попереднє підписання нового договору було призначене на 20 серпня 1991 р. Український парламент, під впливом демократичної опозиції, вирішив відкласти розгляд нового союзного договору на осінь. Україна стояла на порозі історичного вибору: залишитися у складі «оновленої федерації» або стати дійсно незалежною державою.

Контрольні питання і завдання

1. У чому суть і сенс горбачовської «перебудови»?
2. Що змінилося в Україні з початком «перебудови»?
3. Якими були наслідки антиалкогольної кампанії?
4. В чому проявлялася «гласність» ?
5. Як розвивалася українська економіка в 1980-х роках?
6. Які соціально-політичні процеси відбувалися в українському суспільстві в 1980-х роках?
7. Коли і як був створений народний Рух України за перебудову?

8. Які політичні партії з'явилися в 1990 р.?
9. Що, на вашу думку, зумовило крах СРСР?
10. Як складалася в Україні багатопартійна система?
11. Які політичні позиції займала КПУ?
12. Як проходили перші альтернативні вибори в Україні?
13. В яких умовах почалося відродження релігійного життя в Україні?
14. Коли була прийнята Декларація про державний суверенітет України?
15. Назвіть головні політичні й економічні підсумки «перебудови» для України.

Московський путч. 19 серпня 1991 р. в Москві була здійснена спроба державного перевороту. Президент СРСР М. Горбачов перебував у цей час в Криму, у відпустці, і в перший же день путчу був повністю ізольований. Змовники належали до вищого ешелону партійно-державної номенклатури і мали намір в повному об'ємі відновити комуністичні порядки на всій території СРСР. Був створений Державний комітет з надзвичайного положення (ГКЧП) на чолі з віце-президентом СРСР Г. Янаєвим.

Ухвалою № 1 ГКЧП вимагав припинення діяльності всіх неугодних новому режиму органів влади і управління, політичних партій і громадських організацій; заборонялися мітинги, демонстрації і страйки; встановлювався контроль за засобами масової інформації; вводилася комендантська година. Рішенням ГКЧП (до складу якого входив і міністр оборони СРСР) до Москви були введені війська.

Президент Російської Федерації Б. Єльцин різко виступив проти путчистів і закликав народ до опору. Першими на захист демократії виступили москвичі, які почали збиратися біля будівлі Верховної Ради Росії. Незабаром тут з'явилися барикади, на сторону народу перейшла частина військових з бойовою технікою. Серед захисників «Білого дому» (будівля Верховної Ради РРФСР) було немало і українців, які поставили над однією з барикад національний синьо-жовтий прапор. На штурм будівлі парламенту змовники не зважилися.

21 серпня відкрилася надзвичайна сесія Верховної Ради Росії, яка переважною більшістю голосів засудила дії змовників, які суперечать конституції. До Москви повернувся президент СРСР М. Горбачов, але першою особою в країні практично був вже не він, а російський президент Б. Єльцин. Таким чином, путч повністю провалився, його керівники були арештовані.

24 серпня М. Горбачов, в своїй офіційній заяві, засудив участь найвищих органів компартії в спробі державного перевороту. Він склав з себе повноваження Генерального секретаря ЦК КПРС, а самому ЦК запропонував саморозпуститися. Того ж дня Б. Єльцин опублікував Указ про припинення діяльності компартії Російської Федерації.

ГКЧП і Україна. Вранці 19 серпня 1991 р. до Києва прибув представник ГКЧП генерал армії В. Варенніков, який пред'явив ультиматум Голові Верховної Ради України Л. Кравчуку. Московський представник ГКЧП, підтриманий першим секретарем ЦК КПУ С. Гуренко, зажадав беззастережного виконання на території України всіх рішень ГКЧП і заявив, що в разі проведення страйків, мітингів, актів непокори будуть використані війська, які вже стягувалися до Києва. У ці критичні дні повною мірою виявилася антидемократична суть КПРС і КПУ. Секретаріат ЦК КПУ розіслав на місця свій циркуляр, в якому підтримав дії ГКЧП. У циркулярі, зокрема, говорилося про те, що заходи, здійснені «керівництвом країни», відповідають інтересам більшості трудящих і цілком співзвучні з принциповою позицією компартії України. Офіційна преса, радіо і телебачення України поширювали всі розпорядження путчистів. Політична ситуація в республіці стала критичною.

В обстановці, що склалася, багато що залежало від позиції Верховної Ради України і його голови Л. Кравчука. Найдосвідченіший політик Л. Кравчук фактично зайняв вичікувальну позицію. Він відхилив пропозицію ряду депутатів про об'єднання зусиль в боротьбі проти путчистів, закликав до спокою, щоб не спровокувати введення в республіці надзвичайного положення. Виступаючи по Українському телебаченню 19 серпня, Л. Кравчук застеріг від поспішних оцінок того, що відбувається, запропонував зберігати вистримку, дотримуватися Конституції, трудової дисципліни і громадського порядку, а також «успішно завершити збір урожаю».

З такою позицією не погодилися деякі члени Президії Верховної Ради України (В. Гриньов, О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський та В. Яворівський), які виступили з власною заявою, в якій дії ГКЧП кваліфікувалися як антиконституційні і незаконні, а також оголошувалося про підтримку демократичних сил Росії. Була створена парламентська коаліція «Незалежна демократична України», яка об'єднала 27 партій і громадських рухів. Коаліція закликала народ до страйків і громадянської непокори. Народний Рух також закликав громадян України «створювати організаційні структури активного опору, які координуватимуть всеукраїнський політичний страйк».

В цілому український народ не підтримав антидержавного перевороту в країні. Проте дійсно масового протесту проти диктатури ГКЧП в Україні не спостерігалось. 21 серпня декілька тисяч киян виступили на підтримку демократії біля будівлі міськради. Рішучіше діяли львів'яни, які 20 серпня зібралися на багаточисельний мітинг, і виразили готовність захищати суверенітет України. У Донецьку почали готуватися до загального шахтарського страйку.

Проголошення незалежності України. Поразка ГКЧП в Москві створила якісно нову ситуацію в Україні. Верховна Рада України вирішила про скликання позачергової сесії, призначеної на 24 серпня. У цей момент союзні республіки були фактично надані самі собі, і дістали можливість узяти всю повноту влади в свої руки.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України переважною більшістю голосів (346 з 450) прийняла Акт про проголошення незалежності України. Комуністична більшість в парламенті, деморалізована провалом путчу, не чинила відкритого опору цьому рішенню. Крім того, в ситуації, що склалася, частина комуністичної номенклатури вважала вигіднішим для себе існування саме суверенної України і свідомо підтримала Акт про незалежність. Таким чином, на карті світу з'явилася нова суверенна демократична держава — Україна. З метою всенародної підтримки цього історичного акту, було вирішено провести 1 грудня республіканський референдум.

Поразка ГКЧП було, перш за все, поразкою комуністів. Партія почала нестримно розпадатися, її ряди покидали десятки тисяч комуністів. Із заявою про вихід з КПРС виступила і значна група депутатів українського парламенту, у тому числі і Президент України Л. Кравчук. 31 серпня Верховна Рада прийняла Указ «Про тимчасове припинення діяльності компартії України», як організації, що підтримала спробу державного перевороту. Майно КПРС і КПУ на території України передавалося у власність держави.

Незабаром почалося висунення кандидатів в Президенти незалежної України. Всього свої кандидатури на цей пост висунули 95 чоловік, проте, тільки 7 з них удалося зібрати необхідні 100 тис. підписів для офіційної реєстрації у виборчій комісії. Реальними кандидатами в Президенти стали: Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, голова Львівської обласної ради В. Чорновіл, голова Української республіканської партії Л. Лук'яненко, заступник Голови Верховної Ради України В. Гриньов, голова Народної Ради в парламенті України академік І. Юхновський, голова Української народної партії Л. Табурянський, міністр сільського господарства України А. Ткаченко.

В цей час з'явився проект нового союзного договору, на підписанні якого наполягав Президент СРСР М. Горбачов, при цьому він неодноразово заявляв, що «не уявляє собі новий Союз без України». Проте всі кандидати в Президенти України одностайно виступили проти участі республіки у відновленні, якого б то не було Союзу.

1 грудня 1991 р. на виборчі ділянки з'явилися близько 32 млн жителів України. За підтвердження Акту про незалежність України виступили 90,3 % опитаних. Таким чином, абсолютна більшість

українського народу однозначно висловилися за існування суверенної, демократичної української держави. Перемогу на президентських виборах отримав Л. Кравчук, що набрав 62 % голосів виборців, другим був В. Чорновіл, що отримав 23,3 %. 5 грудня на урочистому засіданні Верховної Ради Л. Кравчук приніс присягу народу України. Того ж дня Головою Верховної Ради був обраний І. Плющ. Верховна Рада України виступила із зверненням «До парламентів і народів світу», в якому оголошував договір 1922 р. про створення СРСР віднині недейсним для України. У зверненні також говорилося про те, що Україна буде демократичну, правову державу, метою якої є забезпечення прав і свобод людини.

Ліквідація СРСР. 7 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі під Мінськом зустрілися лідери трьох колишніх союзних республік — Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) і Білорусії (С. Шушкевич). Наступного дня вони підписали спільний документ, який констатував факт розпаду Радянського Союзу і утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). У сферу діяльності нового державного союзу входили консультації в області зовнішньої політики, розвиток спільного економічного простору, участь в загальноєвропейському і євразійському ринках, митна політика, екологічна безпека, міграційна політика, боротьба з організованою злочинністю. Діяльність органів колишнього СРСР на території країн СНД припинялася.

20 грудня 1991 р. Верховна Рада України виступила із спеціальною заявою, в якій знову підтверджувала державний суверенітет республіки і категорично заперечувала можливість трансформації СНД в державне утворення. Підкреслювалося, що кордони України залишаються незмінними, створюється власна відкрита економічна система шляхом введення національної валюти, банківської і митної систем.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті зустрілися керівники 11 колишніх союзних республік, а нині незалежних держав: Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України. Президент СРСР М. Горбачев на цю зустріч запрошений не був. У протоколі, який був спільно ухвалений, говорилося про те, що всі країни-учасники зустрічі на рівноправній основі є засновниками Союзу Незалежних Держав, а «Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». При цьому підкреслювалося, що СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням.

25 грудня 1991 р. М. Горбачов оголосив про свою відставку з поста Президента СРСР. 30 грудня в Мінську було вирішено ліквідувати всі державні структури колишнього СРСР. Спроба створити на їх місці якісь нові спільні органи управління зустріла рішучу

відсіч з боку делегації України. Таким чином, комуністична імперія, що проіснувала майже 70 років, зазнала свого історичного краху. Повна незалежність української держави стала фактом.

Початок будівництва суверенної держави. З отриманням незалежності перед Україною постав ряд абсолютно нових завдань. Їх кінцевою метою була побудова демократичної, соціальної і правової держави, а також приєднання України до європейського співтовариства як його рівноправного члена. Вирішення цих завдань вимагало корінної перебудови всіх сторін життя українського суспільства — політичної, соціальної, економічної і духовної. Практично це означало проведення в країні революційних змін. Проте українська революція проходила гуманним, мирним шляхом, що дозволило уникнути багаточисельних жертв і соціально-економічного хаосу. Разом з тим, послідовний, мирний розвиток революційних процесів передбачав тривале співіснування старого і нового, що неминуче відбивалося на темпах здійснення соціально-економічних перетворень.

Одним з головних завдань суверенної України було формування нових державних структур. Як в будь-якій демократичній державі, в Україні необхідно було створити три основні гілки державної влади — законодавчу, виконавчу і судову, а також органи управління на місцях. Найвищим законодавчим органом країни була Верховна Рада України, що обиралася загальним, прямим голосуванням раз на 4 роки в кількості 450 народних депутатів. Обрана весною 1990 р. (ще до отримання країною незалежності), Верховна Рада повинна була функціонувати до наступних виборів, тобто до весни 1994 р. Проте більшість її депутатів були членами розпущеної КП України і продовжували залишатися за своїми поглядами прихильниками комуністичної теорії. Подібне положення, природно, відбилося на діяльності Верховної Ради, яка в значній мірі гальмувала процеси ліквідації тоталітарних структур влади і економічних реформ в країні.

Вища виконавча влада була покладена на президента України, за наданням якого Верховну Раду затверджував склад Кабінету Міністрів і прем'єр-міністра. Новим в системі виконавчої влади було введення у всіх областях посади Представників президента України, які були вищими посадовими особами місцевої державної виконавчої влади. Цей захід повинен був ослабити владу місцевих рад, що залишилися з радянських часів. Ослаблялася влада міністерств, яких залишилося тільки 26. Вони позбавлялися права безпосереднього управління трудовими колективами, але несли відповідальність за здійснення державної політики у відповідних сферах народного господарства.

Вища судова влада зосередилася в руках Верховного суду України і підлеглих йому загальних, арбітражних і військових судів. Генеральна прокуратура України здійснювала контроль за дотриманням законності на всій території країни.

Незалежна Україна потребувала нового основного закону держави — Конституції. Проте непримиренність і часто пряма протилежність позицій лівих, центристських і правих сил в Україні не дозволила швидко прийняти цей найважливіший документ. Нова Конституція України з'явилася тільки в 1996 р. і являла собою безумовний компроміс між поглядами різних політичних сил. Повною мірою така Конституція не могла відповідати завданням рішучих демократичних перетворень в країні. Потреба внесення кардинальних змін в українську Конституцію і сьогодні залишається досить актуальним питанням.

Серед перших документів нового українського уряду були наступні. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про громадянство України», який носив достатньо демократичний характер. Отримання громадянства оголошувалося невід'ємним правом людини, якого її ніхто не може позбавити. На відміну від багатьох інших республік колишнього СРСР, де отримання громадянства обумовлювалося різними вимогами, Україна вдалася до «нульового варіанту». Українське громадянство було надане всім бажаним, які у момент ухвалення Закону перебували на території України.

4 листопада 1991 р. був ухвалений Закон «Про державний кордон України». У ньому проголошувалася недоторканість і незмінність українських кордонів, а також регламентувалися питання їх охорони і перетину. Через декілька днів Президент України підписав Указ «Про створення державного митного комітету України», який був направлений на забезпечення економічної безпеки республіки.

6 грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про Збройні Сили України», що передбачав створення національної армії. Проголошувалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і сформувати власні Збройні Сили. В основу будівництва української армії були покладені принципи розумної достатності за чисельністю, структурою і озброєнням військ. Передбачалося, що загальна чисельність нової армії повинна перебувати в межах 400 тис. чоловік, замість 1,5 млн солдатів і офіцерів у військових округах на території України. Армія повинна була складатися з сухопутних військ, військово-повітряних сил і військово-морських сил. Закон забороняв використання української армії без рішення Верховної Ради для виконання завдань, не пов'язаних з обороною країни. Крім того, у військах заборонялася

діяльність будь-яких політичних партій і рухів. Обов'язки Головнокомандуючого Збройними Силами України перейняв на себе Президент республіки.

Перегрупування політичних сил. У зв'язку з тим, що була досягнута головна мета опозиційних сил — Україна перетворилася на суверенну державу — в країні сталося певне перегрупування політичних партій і громадських організацій. Члени найбільш масової громадської організації, Народного Руху, по різному поставилися до нової влади. Частина рухівців була запрошена у владні структури і охоче увійшла до них, більшість же членів Руху, не довіряючи колишньому комуністові Л. Кравчуку, встала в опозицію до нової влади. Опозиційну частину Руху очолив В Чорновіл, який вважав, що уряд на чолі з президентом проявляє нерішучість в проведенні соціально-економічних реформ, фактично гальмує їх реальне здійснення. Ця частина Руху незабаром перетворилася на самостійну політичну партію і стала основою парламентської опозиції. Рухівці, які прилучилися до влади, організували т.з. Всеукраїнський Рух, який очолила Л. Скорик, яка змінила критичне ставлення до Л. Кравчука на його беззастережну підтримку. Таким чином, колишній єдиний Народний Рух виявився розколотим.

У жовтні 1991 р. частина колишніх українських комуністів на чолі з О. Морозом оголосила про створення Соціалістичної партії України. Нова партія декларувала свою прихильність теорії марксизму-ленінізму і ідеї побудови соціалістичного суспільства в Україні. СПУ виступила проти проведення ринкових реформ в економіці, перетворення землі на товар, за збереження колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві країни. Демагогічно виступаючи «захисником інтересів трудящих», партія фактично залишилася на ортодоксальних комуністичних позиціях.

У січні 1992 р. в Херсоні відбувся 1-й з'їзд Селянської партії України (СЕЛПУ), яка відверто представляла інтереси колгоспно-радгоспної верхівки і виявила готовність тісно співробітничати із СПУ.

Сталася реанімація і Комуністичній партії України. 19 червня 1993 р. в Донецьку відбувся її установчий з'їзд, на якому головою партії був обраний П. Симоненко. Комуністи проголосили своєю головною метою «збереження соціалістичного напрямку розвитку суспільства». Відроджена КПУ стала однією з найвизначніших політичних партій в Україні, правда, в основному за рахунок людей пенсійного віку. Активного притоку молоді в лави комуністів не спостерігалось.

Таким чином, сталася консолідація лівих сил в Україні, які на хвилі серйозних економічних труднощів в країні повели активну пропаганду в свою користь і отримали значний політичний вплив.

З іншого боку, сталося організаційне оформлення і правих сил. У березні 1992 р. офіційно відновила свою діяльність в Україні ОУН (бандерівці). Восени того ж року відбувся установчий з'їзд Конгресу українських націоналістів (КУН), який очолила вдова Ярослава Стецька — Слава Стецько. Націоналісти беззастережно віддавали пріоритет в країні представникам української нації і виступали з різкими антиросійськими гаслами. Програма КУН вимагала «наповнити Українську державу національним змістом», ввести «соціальну ринкову економіку», зберегти ядерний статус України.

Крайній правий політичний фланг зайняла, створена в кінці 1991 р., Українська національна асамблея (УНА) на чолі з Ю. Шухевичем (сином Романа Шухевича). Під егідою УНА виникли вєнізовані загони Української народної самооборони (УНСО) під командуванням Д. Корчинського. УНА-УНСО зайняли войовничі антикомуністичні і антиросійські позиції.

Проте більшість політичних сил України все ж представляли центристські партії, які, лавуючи і коливаючись, повільно і невпевнено, крок за кроком просувалися по шляху демократичного перешлаштування українського суспільства.

Зовнішня політика суверенної України. Основи зовнішньої політики були визначені в Декларації про державний суверенітет України, прийнятої літом 1991 р. Зовнішня політика нової України характеризувалася як демократична і миролюбна.

2 грудня 1991 р. першими країнами, що визнали незалежну Україну, стали Польща і Канада. Наступного дня до них приєдналася Угорщина. 4 грудня Україну визнали Литва і Латвія, 5 грудня — Росія і Болгарія. До кінця року суверенітет України був визнаний такими країнами, як Швеція, Норвегія, США, Мексика, Ізраїль, ФРН, Австралія, Бразилія, Китай, Японія, Італія, Великобританія, Данія. Незабаром Україна була визнана більше 130 державами миру, зі 104 з яких були встановлені дипломатичні стосунки.

Головним зовнішньополітичним завданням України оголошувалася вступ країни до Європейського Співтовариства, проте, до досягнення цієї мети було ще дуже далеко. Першими кроками на цьому шляху з'явилася участь України в різних формах загальноєвропейського процесу.

Одним з найважливіших кроків української зовнішньої політики було досягнення бездарного статусу країни. Проблема виглядала дуже серйозно, оскільки, маючи на своїй території 15 % ядерного потенціалу колишнього СРСР, Україна була третьою ядерною державою в світі після Росії і США. Необхідно було позбавитися від 176 балістичних ракет і 200 ядерних боеголовки, що перевищувало

ядерний потенціал Англії, Франції і Китаю разом узятих. Зазначивши серйозних економічних труднощів, республіка не мала необхідних засобів для проведення демонтажу свого ядерного арсеналу. Крім того, ліквідовуючи ядерну зброю на своїй території, Україна вимагала надання міжнародних гарантій своїй безпеці в майбутньому.

Весною 1992 р., при фінансовій підтримці західних країн, вся ядерна зброя з України була вивезена до Росії. 14 січня 1994 р. в Москві президентами США, Росії і України було підписано тристоронню угоду. США і Росія виступали міжнародними гарантами безпеки України, крім того, Україна повинна була отримати компенсацію за уран, що містився в ядерних боєголовках, вивезених до Росії. Таким чином, питання про без'ядерний статус України було вирішене.

Достатньо складними виявилися зовнішньополітичні стосунки між Україною і Росією. Проблеми виникли у зв'язку з необхідністю поділу Чорноморського флоту і статусу міста Севастополя. Літом 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла безпрецедентну ухвалу про «підтвердження російського федерального статусу міста Севастополя». Україна розцінила цей документ як грубе втручання у внутрішні справи країни і порушення норм міжнародного права. Навіть президент Росії Б. Єльцин відмовився підтримати своїх парламентарів в даному питанні і заявив, що йому «соромно за це рішення». У свою чергу Рада Безпеки ООН визнала рішення російського парламенту несумісним із загальноприйнятими нормами міжнародного права. Росіянам довелося відступити, але стосунки з Україною цей політичний казус не поліпшив.

Поділ Чорноморського флоту також був непростюю проблемою. Флот складався з 10 підводних човнів, 150 бойових надводних кораблів, 70 допоміжних судів, 250 літаків і налічував більше 60 тис. чоловік особового складу. Бойова потужність флоту перевищувала сумарний потенціал всіх інших військових флотів в Чорному морі. Україна пропонувала поділ флоту на дві рівні частини, Росія бажала зберегти за собою весь Чорноморський флот. Положення ускладнювалося заборгованістю України за російські постачання нафти і газу. Компромісне рішення було ухвалене весною 1994 р. Україна отримувала до 20 % бойових і допоміжних кораблів Чорноморського флоту, а місто Севастополь ставало базою двох військових флотів — українського і російського.

У міжнародних організаціях (ООН, ЮНЕСКО та ін.) Україна була формальною представленою ще в часи існування СРСР. Суверенна Україна активізувала свою участь в цих організаціях, і наповнила її новим змістом. Українські військові частини у складі військ ООН брали участь в локалізації озброєних конфліктів в Югославії,

Кот д-Івуарі, Іраці, що свідчило про активну позицію України в діяльності ООН.

25 червня 1992 р. в Стамбулі була підписана Декларація про Чорноморське економічне співробітництво між Україною, Албанією, Азербайджаном, Болгарією, Грузією, Грецією, Молдовою, Румунією, Росією і Туреччиною. Активно розвивається двостороння співпраця України з такими країнами, як Польща, Росія, Канада, Китай, США, ФРН, Туреччина, Італія і ін.

Розвиваючи свою зовнішньоекономічну діяльність, Україна в 1992 р. стала рівноправним членом Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції і розвитку. Проте іноземні інвестиції не полилися в країну бурхливим потоком. Причинами тому були політична нестабільність, зволікання із здійсненням економічних реформ, відсутність надійних гарантій західним інвесторам. Експорт України в 1992 р. склав 4 млрд. дол., але в країну повернулося не більше 200 млн, решта осіла в західних банках. Крім того, продукція України в переважній більшості виявилася неконкурентоздатною на світовому ринку. Україні ще належало навчитися торгувати у світовому масштабі.

Релігійне життя. До моменту досягнення Україною незалежності в країні діяли три головні церковні організації: Українська православна церква (УПЦ), підпорядкована Московському патріархату (митрополит Філарет); Українська греко-католицька церква (кардинал Любачевський); Українська автокефальна православна церква (митрополит Мстислав, резиденція якого знаходилася в США).

Незабаром постало питання про те, що незалежна Україна повинна мати і незалежну православну церкву, оскільки переважна більшість українських віруючих належали саме до православ'я. У листопаді 1991 р. митрополит Філарет, спираючись на підтримку Верховної Ради і президента України, скликав єпископський собор, який звернувся до Московського патріархату з проханням про надання УПЦ автокефалії. Проте Московський патріарх Алексій II не бажав втрачати контроль над однією з найвпливовіших і багатих церков. У березні 1992 р. архієрейський собор Російської православної церкви в Москві усунув митрополита Філарета від кафедри і позбавив його сану. На місце Філарета був призначений митрополит Володимир (Сабодан). Український єпископат в основному підтримав це рішення.

У червні 1992 р. прихильники митрополита Філарета об'єдналися з УАПЦ, створивши Українську православну церкву — Київський патріархат (УПЦ-КП). Головою церкви був обраний Мстислав, його заступником — Філарет. Оскільки Мстислав постійно

проживав в США, фактичним лідером нової церкви став митрополит Філарет. Прихильники митрополита Володимира (Сабодана), контролюючи більшість українських приходів, почали іменуватися Українською православною церквою — Московський патріархат (УПЦ-МП).

Ситуація загострилася після смерті в 1993 р. митрополита Мстислава. Головою УАПЦ був обраний патріарх Димитрій, а УПЦ-КП очолив митрополит Володимир (Романюк), відомий український богослов і правозахисник. Філарет залишився на посаді заступника патріарха УПЦ-КП. У 1995 р. помер патріарх Володимир (Романюк) і фактичним главою УПЦ-КП став місценаглядач патріаршого престолу Філарет.

Таким чином, українське православ'я виявилось розділеним на три гілки, що негативно впливає на духовне життя в Україні в цілому.

У цих умовах поступово підсилюють свій вплив УГКЦ (близько 3 тис. общин) і Римо-католицька церква (понад 600 общин). Спостерігається також зростання в Україні протестантських общин. З'явилися нетрадиційні для України общини і секти — мусульмани, іудеї, буддисти, кришнаїти, групи сатанистського напрямку і так далі. Всього в сучасній Україні діють більше 80 різних релігійних структур.

Економічні проблеми. Перші роки незалежності України викликали глибоке розчарування населення країни у вирішенні соціально-економічних проблем. Економіка України, що довгі десятиліття входила в економічну систему СРСР, після розриву виробничо-економічних зв'язків з іншими колишніми радянськими республіками, виявилася практично нежиттєздатною. Необхідне було створення принципово нової економічної системи в країні.

Насамперед встало питання про формування багатоукладної, ринкової економіки з різними формами власності на засоби виробництва. Потім, необхідно було перебудувати саму структуру української промисловості, переорієнтувавши її в значній мірі на задоволення соціальних потреб населення. І, нарешті, треба було створити ефективну систему економічної кооперації як усередині України, так і із зарубіжними державами. Такими були головні економічні завдання, які вимагали свого швидкого рішення.

Проте ринкові реформи в Україні практично не здійснювалися. Нова влада виявилася не готовою до їх проведення. Ключові позиції в уряді перебували в руках представників старої комуністичної номенклатури, які зовсім не прагнули до радикальних економічних перетворень і не займалися розробкою реформаторських економічних програм. В результаті, економіка країни потрапила в тривалу

смугу жорстокої кризи. Почалося бурхливе зростання цін на все: товари, послуги, сировину і так далі. Життєвий рівень населення нестримно покотився вниз.

Економічний стан України в значній мірі ускладнювався і політикою нашого північного сусіда — Російській Федерації, яка оголосила себе єдиною правонаступницею СРСР. Росія розпоряджалася активами колишнього Держбанку СРСР, золотим і діамантовим фондами країни, привласнила всі представництва колишнього СРСР і їх майна за кордоном. Крім того, Росія за допомогою зарубіжних банків розподілила величезний державний борг СРСР між колишніми радянськими республіками, значна частина якого «дісталася» і Україні. Таким чином, Україна залишилася практично без фінансових резервів і з крупним зовнішнім боргом.

Крім того, українські підприємства продовжували широкомасштабні постачання до Росії, але остання не поспішала з їх оплатою. Уряд Росії відмовився взяти на себе борги приватних російських підприємств українським постачальникам. Практично ці гроші Україна втратила безповоротно. В той же час борги українських підприємств Росії (насамперед за енергоносії) було вирішено виплачувати за рахунок державного бюджету України. В результаті, виникла величезна заборгованість України Російської Федерації, яка стала швидко зростати у зв'язку із підвищенням цін на російську нафту і газ. Своїх же енергоносіїв у необхідній кількості Україна не мала.

Необхідність створення ринкової економіки на практиці вилася в «дику» приватизацію. До моменту отримання незалежності понад 95 % українських виробничих фондів належали державі. 4 березня 1992 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про приватизацію майна державних підприємств», проте, в Україні не було крупного приватного капіталу, здатного приватизувати це майно. У таких умовах на перший план висувався директорський корпус, що отримав повну свободу дій. Був знятий державний контроль над ціноутворенням і введені вільні ціни. Вся продукція, вироблена за державний рахунок, почала поступати в повне розпорядження директора підприємства, а всі збитки відносилися на рахунок держави. Таким чином, багато підприємств отримували надприбутки навіть при спаді виробництва. Ціни на їх продукцію неконтрольовано зросли в десятки разів, почався процес «первинного накопичення капіталу» при загальному різкому зубожінні населення країни.

Крім того, широкого поширення набуло надання державних доцій підприємствам та їх пільгове банківське кредитування. При крупних заводах і фабриках виникла безліч приватних «малих підприємств», які використовували державні фінанси, виробничі по-

тужності, територію і робітничу силу своїх «патронів», при цьому часто забираючи і реалізуючи їх продукцію. Склалися всі умови для криміналізації економічного життя в країні. «Нові українці» тісно співробітничали з представниками «тіньової» економіки, допомагаючи їм «відмивати» незаконно отримані капітали, у тому числі і приховані гроші колишньої КПРС-КПУ. За допомогою нескладних махінацій і «потрібних зв'язків» часто державні ресурси на «законних» підставах почали переводити в структури приватного сектору.

Протягом 1991 р. національний прибуток України скоротився на 10 %, а в 1992 р. — ще на 14 %. Валова продукція промисловості в ці ж роки знизилася на 13,5 %, а сільського господарства — на 18 %. Україна наближалася до економічної катастрофи.

Восени 1992 р. уряд В. Фокіна запропонував фактично відмовитися від проведення ринкових реформ і повернутися до командно-адміністративної системи управління економікою. Проте ця пропозиція викликала різку опозицію в суспільстві і парламенті. Уряд В. Фокіна вимушений був подати у відставку.

В кінці жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету міністрів, на чолі якого встав Л. Кучма. За своїм складом цей уряд був коаліційним, включаючи не лише представників колишньої комуністичної номенклатури, але і демократичних сил. У зв'язку з неоднорідним складом і рішення нового Кабінету міністрів деколи носили суперечливий характер. Уряд Л. Кучми зробило декілька спроб вивести країну з глибокої економічної кризи. Були зроблені кроки по відновленню галузевого централізованого управління народним господарством, введенню директивних цін, обмеженню доходів. Одночасно в економіку невпевнено впроваджувалися і ринкові елементи. Розповсюджувалася акціонерна форма власності підприємств, з'явилися ринки валют і нерухомості, лібералізувались ціни, в приватну власність почали переходити магазини, готелі, ресторани, кафе, підприємства побутового обслуговування. Проте всі ці заходи уряду так і не наблизили Україну до цивілізованої економіки.

Економічна криза в країні продовжувала посилюватися. Тільки третина українських підприємств мали закінчений технологічний цикл і випускали готову для споживання продукцію. Коефіцієнт залежності України від імпорту склав 41 % (для порівняння: у Японії — 14 %, в США — близько 10 %). Технологічна відсталість більшість українських підприємств обумовлювала неконкурентоспроможність їх товарів, що, у свою чергу, не давало можливості швидко інтегруватися в міжнародний розподіл праці. До застарілих, фізично і морально зношеним відносилося до 60 % основних

фондів промисловості, будівництва і транспорту. Ресурси нафти, газу і лісу виявилися практично вичерпаними. У першому кварталі 1994 р. національний прибуток України скоротився щодо відповідного періоду 1993 р. на 36 %, обсяг виробництва промислової продукції — майже на 40 %.

Положення в сільському господарстві і фінансах. Економічна криза в Україні завдала значного удару і по сільському господарству республіки. Практично недоторканою залишалася колишня радянська колгоспно-радгоспна система. Під тиском потужного «сільськогосподарського» лобі парламент і уряд приймали все нові рішення про додаткове фінансування українського села. Проте мільйони і мільярди доларів, що виділялися для розвитку сільського господарства, просто не доходили до рядового виконавця і працівника. Ці гроші осідали на рахунках різних банків, потрапляли до багаточисельних посередників і сільських керівників всіляких рангів. Наслідком таких дій було лише збільшення темпів інфляції в країні. Переважна більшість колгоспів і радгоспів розорилися і ставали вічними і безнадійними боржниками. Влада не йшла на рішучу зміну в положенні селянства, абсолютна більшість якого як і раніше були відчужені від результатів своєї праці. Не вирішувалося головне питання села — введення приватної власності на землю. Правда, з'явилася деяка кількість нових фермерських господарств, але їх було ще дуже мало і вони були дуже слабкі, щоб зробити помітний вплив на положення в сільському господарстві України. У 1995 р. в українських селах налічувалося лише трохи більше 30 тис. фермерських господарств. Крім того, розвиток українського фермерства відчував сильну протидію з боку керівників аграрного комплексу республіки.

Сталися зміни і у фінансовій системі країни. Під гаслом демонополізації і поліпшення існуючих економічних стосунків, при прямій участі Національного банку України, в республіці з'явилося більше 220 нових банків і банківських установ. Практично всі вони були створені на комерційній основі, інколи за участю іноземного капіталу. Цей процес відбувався достатньо стихійно, і не мав чіткої законодавчої основи. Виникли реальні умови для проведення широкомасштабних фінансових афер і зловживань в банківській сфері.

Крім того, відчуваючи постійний дефіцит державних доходів, влада пішла по шляху посилення податкового пресу. Розміри оподаткування українських підприємств стали чи не найвищими в світі. Біля комерційних структур були тільки два виходи з положення, яке склалося: або згорнути свою діяльність, або піти в «тіньову» економіку і не платити податки. Більшість з них віддала перевагу саме другому шляху, приховуючи свої доходи від держави. В ре-

зультаті мільярди доларів почали покидати Україну і осідати в зарубіжних банках. Таким чином, фінансова сфера в Україні також опинилася в стані глибокої кризи.

Соціальні проблеми і міжнаціональні стосунки. Складнощі в економічному житті республіки не могли не позначитися і в соціальній сфері. Перш за все, в Україні достатньо складною є демографічна проблема. Згідно останнього Всесоюзного перепису населення (1989 р.) в Україні проживало 51,4 млн чіл. З них 46 % склали чоловіки і 54 % — жінки. На початку 1990-х рр. приріст населення в республіці забезпечувався тільки за рахунок мігрантів з інших країн, кількість же українців в країні почала зменшуватися. Різко скоротився рівень народжуваності. Так, якщо в 1991 р. смертність в Україні перевищувала народжуваність на 40 тис. чол., то в 1992 р. — вже на 100 тис. чол. Ця тенденція продовжує зберігатися і сьогодні. Тривалість життя в Україні на 6-7 років менше, ніж в країнах Західної Європи, вдвічі вище, ніж в цих країнах, рівень дитячої смертності. Дуже висока смертність українського населення в працездатному віці: кожен третій чоловік не доживає до пенсійного віку.

Особливою проблемою є занепад українського села. Продовжується його швидке старіння, оскільки значна частина сільської молоді вже впродовж декількох десятиліть активно покидає село. У 1994 р. в 20 % українських сіл не народилося жодної дитини. Багато сел вже сьогодні є «безперспективними», такими, що практично не мають майбутнього.

До 2004 р. населення України склало близько 47 млн чол. і продовжує скорочуватися. За причину такої демографічної ситуації слід вважати, насамперед, низький життєвий рівень населення і його слабку соціальну захищеність.

Спостерігається процес скорочення чисельності робітників і селян в Україні. Негативні тенденції розповсюджуються і серед інтелігенції. Низька заробітна плата і падіння престижності багатьох видів розумової праці негативно впливають на поповнення лав інтелігенції і якість її кваліфікації. Розповсюджується явище «витоку мізків» за кордон.

Свого часу, Радянський Союз займав 77-е місце в світі по рівню споживання на душу населення. Незалежна Україна на початку 1990-х рр. опустилася за цим показником на 83-є місце в світі. Протягом перших трьох років незалежності купівельна спроможність населення скоротилася в 5 разів. Сталася різка диференціація суспільства: утворилося дуже обмежене коло багатих і дуже багатих людей, але основна маса населення опинилася за межею бідності. Дуже повільно йде процес створення в Україні «середнього класу», який є, як відомо, гарантом стабільності будь-якого суспільства.

Достатньо непростими в Україні є і міжнаціональні стосунки. До середини 1990-х рр. серед населення республіки було: 73 % українців, 22,3 % росіян, 1 % євреїв, 0,9 % білорусів, 0,6 % молдаван. Крім того, помітні національні групи в Україні складають болгари і поляки, румуни і угорці, греки і татари, вірмени і цигани, кримські татари і німці. З перших же днів своєї незалежності Україна проголосила повне рівноправ'я всіх громадян незалежно від їх національності. Так само всім громадянам республіки гарантуються рівні економічні, політичні, соціальні і культурні права. Разом з тим, в нашій країні існують деякі проблеми у сфері міжнаціональних стосунків. Перш за все можна виділити дві: кримський сепаратизм і проблема російської мови.

Дві третини населення Криму складають росіяни, які певною мірою тяжіють до Росії. Крім того, до Криму почали повертатися колись виселені зі своєї батьківщини кримські татари. Ще в 1989 р. уряд СРСР визнав виселення татар з Криму незаконним актом і дозволив їм повернення на історичну батьківщину. Були виділені певні кошти з державного бюджету в допомогу облаштування татар в Криму. Проте після розпаду СРСР це фінансування не здійснювалося, і проблема цілком лягла на плечі України. Татари почали самостійно повертатися до Криму і будувати тут свої поселення. Це викликало конфлікти з кримською владою та місцевими жителями, переважно росіянами та українцями.

У 1991 р. переселенці створили свій представничий орган — Меджліс кримсько-татарського народу, який виступив за надання Криму особливого статусу у складі України, що давало право кримським татарам на власну державність. Зрозуміло це не викликало захоплення російського і українського населення півострова.

Досить складним було і положення 700 тис. українського населення Криму. Тут практично були відсутні українські школи, не було національних преси, телебачення, культурних установ. Фактично проводилася політика активної русифікації місцевого українського населення. У жовтні 1992 р. в Сімферополі відбувся 1-й Всекримський конгрес українців, який пройшов під девізом «Крим — Україна — Європа». Своєю головною метою конгрес проголосив збереження статусу Криму як невіддільної складової частини України, одночасно визнавши справедливими вимоги кримських татар.

Російське населення півострова в основному об'єдналося в Республіканському русі Криму. У жовтні 1992 р. рух трансформувался в Республіканську партію Криму (РПК), яка проголосила своєю метою захист політичних, економічних і соціальних інтересів населення Криму, включаючи його право на самовизначення і встанов-

лення подвійного громадянства (російського і українського). Було поставлено питання про повернення Республіки Крим під юрисдикцію Росії.

Кримський парламент 5 травня 1992 р. оголосив про державну самостійність Республіки Крим, і прийняв рішення про проведення загальнокримського референдуму з питання незалежності республіки. 13 травня Верховна Рада України анулювала ці рішення кримського парламенту, визнавши їх несумісними з Конституцією України. Після складних переговорів вдалося досягти компромісного рішення, в результаті якого був ухвалений Закон України «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим». Крим безумовно залишався складовою частиною України, але отримував статус автономної республіки.

Положення знов загострилося в січні 1994 р., коли президентом Криму був обраний Ю. Мішків. Новий президент відкрито проголосив курс на поступове відділення Криму від України і його подальше возз'єднання з Російською Федерацією. Між Києвом і Сімферополем почалася т.з. «війна указів», яка, то затухаючи, то спалахуючи знову, продовжується довгі роки. Остаточне рішення кримського питання ще чекає свого врегулювання, але, безумовно, Крим повинен залишитися у складі України.

Важливою є і проблема надання російській мові статусу другої державної. Близько половини населення України є російськомовною, і в будь-якій демократичній країні російська мова була б, безумовно, визнана державною. Проте уряд і парламент України штучно затягують рішення цього питання. Влада всіляко перешкоджає організації і проведенню загальнореспубліканського референдуму про надання російській мові статусу державної, небезпідставно прогнозуючи неприйнятне для себе рішення більшості населення країни. Існує думка про те, що введення російської мови як другої державної перешкоджатиме розповсюдженню української мови, і помітно зміцнить російський вплив в Україні, що, у свою чергу, підточуватиме основи української незалежності. Проте, як показує історичний досвід багатьох провідних країн світу (Канада, Швейцарія, Бельгія і ін.) двомовність і навіть багатомовність не ведуть до підриву національної незалежності, але підсилюють демократичні тенденції в цих країнах. Рано чи пізно, але питання про державну двомовність в Україні повинне знайти своє демократичне, цивілізоване рішення.

Завершення першого етапу політичної історії незалежної України. Літо 1993 р. потрясло Україну потужними страйками трудящих. Особливістю цих страйків стала та обставина, що їх організаторами виступили не лише страйкові комітети робітників, але і

директори великих підприємств, керівники багатьох обласних і районних рад. Активну участь в страйках взяли ліві партії (КПУ і СПУ), розраховуючи таким чином підсилити свій політичний вплив в країні. Так само велику роль в організації страйків зіграв глава Донецького міськвиконкому Є. Звягільський. Рух почався саме в Донбасі, але незабаром охопив багато регіонів країни. Всього зупинили роботу 228 шахт, 36 шахтобудівних об'єднань, 16 гірничо-збагачувальних фабрик і понад 100 інших великих підприємств. Разом з економічними вимогами страйкуючі висловили своє невдоволення уряду і Верховній Раді України. Таким чином, в країні вибухнула політична криза, і уряд Л. Кучми у вересні 1993 р. був вимушений подати у відставку.

27 вересня 1993 р. своїм указом президент Л. Кравчук узяв на себе безпосереднє керівництво роботою Кабінету Міністрів, призначивши виконуючим обов'язки прем'єр-міністра Є. Звягільського. Новий прем'єр-міністр швидко згорнув страйковий рух і зайнявся активною комерційною діяльністю, переважно в особистих інтересах.

Замість обіцяного просування України шляхом ринкової економіки, почалося фактичне відновлення адміністративно-бюрократичних методів управління. Правда, в країні дещо знизилися темпи інфляції, але це сталося за рахунок зупинки величезної кількості підприємств, практичного припинення бюджетних платежів і значного зростання державної заборгованості. Різно зріс вивіз продуктів з України, особливо цукру, зерна і м'яса. Скоротилися об'єми капіталовкладень в промисловість і сільське господарство, почався повний розпад продуктивних сил республіки. Під загрозою знищення опинився науково-технічний і інтелектуальний потенціал країни. Україна зайняла лідируючі позиції в світі за рівнем дефіциту державного бюджету.

Швидкими темпами розвивався процес переміщення економічної діяльності з державної сфери в «тіньову». Підприємці, щоб уникнути розорення, були просто вимушені приховувати свої прибутки за межами країни, оскільки державні податки продовжували зростати з кожним днем. Звичайними явищами стали підкуп посадових осіб, корупція, зрощення державного апарату з кримінальними структурами. Подальше подібне існування загрожувало Україні повним економічним і політичним крахом.

Ці обставини викликали в суспільстві величезне незадоволення діяльністю уряду, Верховної Ради і Президента. З вимогою їх переобрання виступили лідери провідних політичних партій країни, народні депутати різних рівнів, директори багатьох підприємств і агропромислових об'єднань, страйкові комітети і так далі. Під

тиском демократичних сил і широких кіл громадськості Верховна Рада була вимушена була прийняти рішення про проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів у Верховну Раду і Президента України.

У виборах нового складу Верховної Ради, що відбулися весною 1994 р., взяло участь більше 75 % виборців, що продемонструвало високий рівень політичної активності населення України. 11 травня 1994 р. почав свою роботу новий склад Верховної Ради України. Понад 25 % депутатів представляли Комуністичну партію України, близько 6 % були представниками Руху, більше 5 % — Селянської партії, 4 % — Соціалістичної партії України. До парламенту були обрані також представники і багатьох інших партій, а також безпартійні депутати, але в цілому парламентську більшість представляли ліві сили, що розраховували за допомогою нового Президента, на «повернення до соціалізму».

Кандидатами в Президенти України було зареєстровано 7 чоловік. У першому турі виборів, що відбулися 26 червня 1994 р., жоден з них не зміг набрати необхідної для перемоги кількості голосів. У другий тур вийшли два кандидати: діючий президент Л. Кравчук, і лідер Союзу промисловців і підприємців України Л. Кучма.

У своїй передвиборній програмі Л. Кучма висував завдання наведення ладу в країні, поліпшення стосунків з Росією, вирішення проблем російської мови і кримського сепаратизму. В свою чергу, Л. Кравчук підкреслював як свій безперечний успіх збереження цивільного миру в Україні. Перемогу в другому турі отримав Л. Кучма, якого особливо активно підтримали Донбас, Крим, східні і південні області України. Л. Кучма набрав більше 52 % голосів виборців, Л. Кравчук — 45 %. Таким чином, Л. Кучма став другим всенародно обраним Президентом України, і 19 липня прийняв президентську присягу.

Президентство Л. Кучми. Ліві сили, що підтримали на виборах кандидатуру Л. Кучми, сподівалися, що він буде слухняним знаряддям в їхніх руках, але це було зовсім не так. Прийшовши до влади, Л. Кучма рішуче відмовився від лівих гасел і «повернення до соціалізму», і почав формувати свою власну владну команду, що в основному складалася з представників нової української олігархії. Незабаром комуністи і їх прибічники перейшли в опозицію до Президента, але він отримав значну підтримку центристських і національно-демократичних сил.

У жовтні 1994 р. Президент проголосив новий курс соціально-економічної політики, головною метою якого було рішуче прискорення ринкових стосунків в українській економіці. Президентська програма містила 6 основних напрямів: 1 — лібералізація оподат-

кування, створення дієвої банківської системи, ліквідація платіжної кризи; 2 — прискорене проведення приватизації, передача більшості управлінських функцій регіонам; 3 — пріоритет в розвитку наукоємких і високотехнологічних галузей економіки; 4 — проведення радикальної земельної реформи, передача землі тим, хто її обробляє; 5 — створення відкритої економіки і входження України в світову спільноту, співпрацю з Міжнародним валютним фондом, активне залучення в країну іноземного капіталу; 6 — визнання неможливості поліпшення матеріального положення населення коштом держави і створення умов для розширення комерційної діяльності громадян України.

Ухвалення такої програми викликало активний опір лівої більшості у Верховній Раді, і далеко не всі пункти програми можна було реалізувати в повному об'ємі. Почався тривалий процес політичної конфронтації між Президентом і Верховною Радою, який не сприяв швидкому і цілеспрямованому проведенню радикальних реформ в Україні. Частим явищем стала зміна прем'єр-міністрів, що призначаються Президентом, що свідчило, з одного боку, про нестабільність політико-економічної ситуації в країні, а, з іншого боку, про прагнення Президента самому робити вирішальний вплив на хід політичних, економічних і соціальних процесів в країні. Як у калейдоскопі мінялися голови Кабінету Міністрів України (В. Масол, Є. Марчук, П. Лазаренко, В. Пустовойтенко, В. Ющенко і ін.), так і не встигнувши практично реалізувати свої уявлення про подальший розвиток країни.

Але розвиток відбувався, і йшов у бік ринкової економіки. Правда, назвати це реформування цивілізованим і демократичним було не можна. Величезна кількість підприємств приватизувалася найближчим оточенням Л. Кучми, та і сам Президент не залишався в осторонь від цього процесу. З'явилися нові політико-економічні клани (у Києві, Дніпропетровську, Донецьку), які ставали реальними «господарями» в Україні. Ще в більшій мірі посилювався процес зрощення політичної і економічної верхівки країни з кримінальними структурами, що прагнула до легалізації своєї діяльності.

Разом з тим, відбувалися і певні позитивні зміни. На початок 1995 р. удалося зупинити інфляцію на відмітці 12 %, що означало подолання кризових процесів в економіці України. До 1997 р. рівень інфляції в Україні склав всього 2 %. Значно знизилися темпи падіння промислового виробництва. Так, якщо в 1995 р. зниження склало 11,5 %, то вже в 1996 р. — тільки 5,1 %. І ця тенденція набувала цілком сталого характеру. У вересні 1996 р. була запроваджена національна грошова одиниця — гривня, яка відрізнялася достатньою стабільністю і надійністю. Росли об'єми капіталовкла-

день, почався процес стабілізації фінансової системи, дещо зросли надходження до державного бюджету, збільшився зовнішньоторговельний оборот країни. Україна активно розвивала багато конкурентоздатних галузей: літакобудування, ракетно-космічна техніка, важке машинобудування, кольорова і порошкова металургія, створення інформаційних систем, матеріали надпровідники, та ін. Проте важливо відзначити ту обставину, що реформування економіки здійснювалося, перш за все, на користь української олігархії, тоді як більшість населення країни як і раніше залишалися на межі бідності. Середньомісячний прибуток на душу населення складав в Україні 15 дол. США, тоді як цей показник в Польщі дорівнював 150 дол., в Туреччині — 300 дол., в Словенії — 400 дол., в США — 1500 дол.

У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради України, які зафіксували значні зміни в новому складі народних депутатів. Найбільшу кількість місць в парламенті отримали наступні партії: КПУ — 25,4 %, Народний Рух — 10,2 %, Народно-демократична партія — 6,8 %, об'єднання «Громада» — 5,1 %, «Партія зелених» — 4,6 %, СПУ і СДПУ(О) — по 3,9 %, Аграрна партія — 1,7 %. Крім того, 30,3 % депутатів залишилися поза всякими політичними партіями. Хоча ліві сили і зберегли в парламенті більшість, воно вже не було таким міцним, як раніше. Все частіше з найважливіших питань політичного і економічного життя в країні ліві не отримували підтримки більшості у Верховній Раді.

На президентських виборах 1999 року, не маючи серйозних конкурентів, впевнену перемогу знову отримав Л. Кучма. У 2002 р. Президент виступив з новою програмою, яка націлювала Україну на вступ в ЄС. Перш за все, підкреслювалися успіхи України, досягнуті до 2000 року. Повністю припинилося падіння в промисловому і сільськогосподарському виробництвах. Більш того, в 2000-2002 рр. відбувалося значне зростання в економічних показниках країни. Здійснилася реальна зміна форм власності. Вже 75 % промислової продукції давали недержавні підприємства, а в сільському господарстві цей показник наблизився до 100 %. Стабілізувалася національна валюта, яка стала в повному об'ємі конвертованою. Дещо зросла заробітна плата. Зник товарний дефіцит і наповнився національний ринок, правда, високоякісні товари були доступні далеко не всім громадянам України. Українська продукція на продовольчому ринку країни складала 94 %, на ринку промислових товарів — 62 %.

31 жовтня 2004 р. відбувся I тур виборів Президента України. На найвищу посаду у державі претендувала безпрецедентна кількість кандидатів — 24. У другий тур, який відбувся 21 листопада,

вийшли 2 кандидати, — В. Ющенко і В. Янукович. Центральна Виборча Комісія оголосила переможцем В. Януковича, який за її даними отримав на 800 тис. голосів більше. Проте представники В. Ющенка опротестували це рішення у Верховному Суді України, який скасував рішення ЦВК і призначив пере голосування II туру на 26 грудня 2004 року. В. Ющенко отримав трохи менше 52 % голосів, а його суперник — В. Янукович — більше 44 %. Такого протистояння та вибуху емоцій, як під час цих виборів, новітня історія України ще не знала. В Києві відбувалися масові акції прибічників В.Ющенка, які носили шарфи, косинки, стрічки жовтогарячого кольору, тому ці події отримали назву «помаранчева революція».

В січні 2005 р. відбулася інаугурація Президента України В.Ющенка. 4 лютого 2005 р. Верховна Рада України дала згоду на призначення Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко, яка стала першою жінкою, що обійняла цю посаду. Більшість виборців пов'язували великі надії з діяльністю нового уряду. Але згодом загострилися суперечності між оточенням президента і прем'єра, які згодом набули форм відкритого протистояння. В 2008 р. розпочалася світова економічна криза, яка безпосередньо торкнулася України. На світовому ринку різко впав попит на метал, що призвело до згорання виробництва, зростання безробіття. Розпочалися негаразди в фінансовій сфері. Скоротилася видача кредитів, і це позначилося на стані середнього та дрібного бізнесу. Поглиблення економічної кризи викликало у населення країни настрої розчарування та зневіри до заяв та заходів діючої влади. Взаємні звинувачення президента та прем'єра позначилися на міжнародному престижі України.

Контрольні питання і завдання

1. Дайте характеристику сучасної моделі державотворення в Україні.
2. Визначте головні риси багатопартійності в Україні.
3. Охарактеризуйте ідейно-теоретичні засади партій лівого та правого спрямування.
4. У чому полягає специфіка економічного реформування в Україні?
5. Які фактори спричинили економічну кризу 90-х рр. XX ст.?
6. Дайте характеристику етапів економічних реформ.
7. Визначте особливості приватизації в Україні.
8. Поясніть існування диспропорцій у розвитку промисловості України на сучасному етапі.

9. Охарактеризуйте стан і перспективи розвитку малого та середнього підприємництва.

10. Які системні зміни відбулися в аграрному секторі?

11. Визначте причини появи та шляхи подолання тіньової економіки.

12. Охарактеризуйте основні засади зовнішньої політики України.

13. Як були розв'язані проблемні питання навколо статусу Криму, Севастополя та поділу Чорноморського флоту?

14. Дайте характеристику головним напрямам співробітництва між Україною і НАТО.

15. Які зміни відбулися в діяльності України в ООН після здобуття незалежності?

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

150 тис. років тому — вік перших археологічних пам'яток на території України.

IV — III тис. років до н.е. — трипільська культура.

1500 років до н.е. — поява племен кіммерійців.

VII ст. до н.е. — прихід скіфських племен. Перші грецькі міста-колонії в Причорномор'ї.

510 р. до н.е. — похід Дарія I до Скіфії.

480 р. до н.е. — утворення Боспорського царства в Криму.

339 р. до н.е. — битва скіфів із македонцями у Фракії.

II ст. до н.е. — поява племен сарматів.

II ст. до н.е. — III ст. н.е. — скіфська держава в Криму.

63 р. — захоплення римлянами Пантікапею (Керч).

I ст. — перші згадки про слов'ян.

III — IV ст. — нашествя гунів, знищення грецьких міст-колоній.

VI — VII ст. — заселення слов'янами території України.

VI ст. — заснування Києва.

860 р. — похід Аскольда на Константинополь.

862 р. — початок спільного правління в Києві Аскольда і Діра.

874 р. — перша торгова угода між Києвом і Константинополем.

882 р. — захоплення Києва Олегом. Утворення Київської Русі.

882 — 912 рр. — князування Олега.

907, 911 рр. — походи Олега на Константинополь.

912 — 945 рр. — князування Ігоря.

913, 943 рр. — походи Ігоря до Закавказзя.

915 р. — перша поява печенігів.

941, 944 рр. — походи Ігоря на Константинополь.

945 р. — підписання мирного договору між Київською Руссю і Візантією.

945 — 964 рр. — правління княгині Ольги.

957 р. — візит княгині Ольги до Константинополя.

964 — 972 рр. — князування Святослава.

965 р. — розгром Хозарського каганату.

- 968 р. — будівництво міста Переяслава на Дунаї.
 969 р. — взяття Святославом столиці Болгарії — Пловдіва.
 21 липня 971 р. — битва при Доростолі.
 978 — 1015 рр. — правління Володимира Великого.
 981 — 982 рр. — походи Володимира проти в'ятичів.
 983 р. — війна Володимира з ятвягами (Литва).
 984 р. — підкорення радимичів.
 985 р. — похід Володимира до Малої Азії.
 988 р. — хрещення Київської Русі.
 993 р. — похід Володимира проти білих хорватів.
 1019 — 1054 рр. — правління Ярослава Мудрого.
 1019 р. — розгром печенігів на р. Альті.
 1036 р. — остаточна перемога Ярослава над печенігами біля Києва.
 1046 р. — договір про мир із Візантією.
 1051 р. — перший Київський митрополит Іларіон. Заснування Києво-Печерської лаври.
 1054 — 1073 рр. — спільне правління Ярославичів.
 1068 р. — поразка російських князів у битві з половцями на р. Альті.
 1093 — 1113 рр. — князювання Святополка в Києві.
 1097 р. — з'їзд князів у Любечі.
 1113 р. — «Соляний бунт» у Києві.
 1113 — 1125 рр. — князювання Володимира Мономаха.
 1137 р. — відділення від Київської Русі Новгород.
 1169 р. — розорення Києва Андрієм Боголюбським.
 1185 р. — похід проти половців Новгород-Сіверського князя Ігоря.
 1199 р. — об'єднання Галицького і Волинського князівств.
 1203 р. — галицько-волинський князь Роман Мстиславич оволодів Києвом.
 31 травня 1223 р. — битва на р. Калці.
 1237 — 1264 рр. — правління Данила Галицького.
 1238 р. — перемога Данила Галицького над німецькими лицарями при Дорогочині.
 1240 р. — узяття ханом Батием Києва.
 1245 р. — розгром польсько-угорських військ Данилом Галицьким при Ярославлі.
 1246 р. — визнання Галицько-Волинським князівством васальної залежності від Золотої Орди.
 1253 р. — отримання Данилом Галицьким королівської корони.
 1256 р. — заснування Львова.
 1303 р. — утворення Галицької митрополії.

1320 р. — розгром литовсько-українськими військами татаро-монголів на р. Ірпінь.

1340 р. — вторгнення польських військ до Галичини.

1356 р. — Львів отримав Магдебурзьке право.

1362 р. — вступ Великого литовського князя Ольгерда до Києва. Україна входить до складу Литви.

1375 р. — утворення католицького єпископства у Львові.

14 серпня 1385 р. — Кревська унія.

1386 р. — литовський князь Ягайло стає королем Польщі.

1399 р. — поразка князя Вітовта від татаро-монгол на р. Ворсклі.

1401 р. — розгром німецьких лицарів біля Дінабурга.

15 липня 1410 р. — Грюнвальдська битва.

1497 р. — отримання Києвом Магдебурзького права.

1500 — 1503 рр. — війна Литви з Московією. Втрата Чернігова і Новгород-Сіверського.

1506 р. — перші вибори гетьмана в Україні (Лянцкоронський).

1508 р. — антипольське повстання М. Глінського.

1514 р. — військова реформа гетьмана Ружинського.

1552 — 1554 рр. — будівництво Запорізької Січі.

1 липня 1569 р. — Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.

1574 р. — початок книгодрукування в Україні.

1575 р. — розгром козаками турецької армії при Сороках.

1577 р. — похід гетьмана Богдана до Криму.

1580 р. — заснування Острозької академії.

1591 — 1593 рр. — повстання К. Косинського.

1595 р. — народився Б. Хмельницький.

1596 р. — Брестська церковна унія.

1616 — 1622 рр. — гетьман П. Сагайдачний.

1621 р. — перемога над турками при Хотині.

1630 р. — «Тарасова ніч» (розгром поляків під Переяславом).

1632 р. — відкриття Києво-Могилянської колегії.

1635 р. — будівництво поляками фортеці Кодак.

15 жовтня 1647 р. — проголошення Б. Хмельницького гетьманом України.

1648 — 1654 рр. — національно-визвольна війна українського народу під керівництвом Б. Хмельницького.

8 квітня 1648 р. — битва на р. Жовті Води.

27 червня 1648 р. — Корсунська битва.

Грудень 1648 р. — в'їзд Б. Хмельницького до Києва.

17 червня 1649 р. — битва під Зборовом.

7 вересня 1649 р. — Зборівський мир.

11 травня 1651 р. — битва під Берестечком.

28 вересня 1651 р. — Білоцерківський мир.

- 29 квітня 1652 р. — битва під Жванцем.
6 січня 1654 р. — Переяславська Рада.
16 серпня 1657 р. — помер Б. Хмельницький.
1657 — 1663 рр. — гетьман Ю. Хмельницький.
1658 р. — авантюра І. Виговського.
1665 р. — візит гетьмана І. Брюховецького до Москви.
1667 р. — Андрусівське перемир'я. Поділ території України між Польщею і Московською державою.
1686 р. — «Вічний мир» між Польщею і Московією.
1687 — 1708 рр. — гетьман І. Мазепа.
27 червня 1709 р. — Полтавська битва.
1722 р. — створення Малоросійської колегії.
1744 р. — візит імператриці Єлизавети до Кисва.
1750 — 1764 рр. — гетьман К. Разумовський. Останній український гетьман.
1768 р. — «Коліїщина».
4 червня 1775 р. — ліквідація Запорізької Січі.
1783 р. — приєднання до Російської імперії Криму.
1784 р. — заснування Львівського університету.
1785 р. — зрівнювання в правах козацької верхівки з російським дворянством.
1793 р. — другий поділ Польщі.
1795 р. — третій поділ Польщі. Ліквідація Речі Посполитої.
1814 — 1861 рр. — роки життя Т. Г. Шевченка.
1825 р. — виступ декабристів.
1830 — 1831 рр. — польське повстання.
1834 р. — відкриття університету Св. Володимира в Кисві.
19 лютого 1861 р. — скасування кріпосного права.
1864 р. — земська і судова реформи.
1871 р. — перша залізниця в Україні.
1874 р. — введення загальної військової повинності.
1876 р. — «Емський указ» Олександра II.
17 жовтня 1905 р. — царський Маніфест про демократичні свободи.
1905 р. — перша українська газета — «Хлібороб».
1911 р. — вбивство в Києві П. Столипіна.
3 березня 1917 р. — утворення Центральної Ради в Києві.
10 червня 1917 р. — 1-й Універсал Центральної Ради (автономія України).
7 листопада 1917 р. — 3-й Універсал Центральної Ради (утворення УНР).
19 грудня 1917 р. — Радянська Росія оголосила війну Україні.
16 січня 1918 р. — бій під Крутами.

25 січня 1918 р. — 4-й Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності УНР.

26 січня 1918 р. — вступ до Києва військ більшовиків.

27 січня 1918 р. — підписання Україною Брестського миру.

2 березня 1918 р. — вступ до Києва українських і німецьких військ.

28 квітня 1918 р. — ухвалення Конституції УНР. Ліквідація Центральної Ради. Встановлення гетьманату.

10 листопада 1918 р. — утворення ЗУНР.

14 листопада 1918 р. — відкриття Академії Наук України. Утворення Директорії.

14 грудня 1918 р. — вступ військ Директорії до Києва.

3 січня 1919 р. — проголошення УРСР в Харкові.

22 січня 1919 р. — «Акт злуки».

5 лютого 1919 р. — вступ Червоної Армії до Києва.

30 серпня 1919 р. — вступ до Києва «Добровольчої армії» ген. Денікіна.

16 грудня 1919 р. — повернення до Києва більшовиків.

Квітень—серпень 1920 р. — радянсько-польська війна.

16 листопада 1920 р. — білогвардійці покинули Крим.

18 березня 1921 р. — Ризький мирний договір.

30 грудня 1922 р. — утворення СРСР.

1928 — 1933 рр. — 1-а п'ятирічка.

1929 р. — утворення ОУН.

1932 — 1933 рр. — голодомор в Україні.

1933 — 1937 рр. — 2-а п'ятирічка.

1934 р. — перенесення столиці України з Харкова до Києва.

1935 р. — «рекорд» О. Стаханова.

1937 — 1938 рр. — «Великий терор».

1938 р. — початок 3-ої п'ятирічки.

11 жовтня 1938 р. — утворення Карпатської України.

15 березня 1939 р. — ліквідація Карпатської України.

17 вересня 1939 р. — вступ Червоної Армії до Польщі.

1 листопада 1939 р. — включення Західної України до складу СРСР і УРСР.

2 серпня 1940 р. — Північна Буковина і Бессарабія включені до складу СРСР і частково УРСР.

22 червня 1941 р. — початок Великої Вітчизняної війни.

30 червня 1941 р. — спроба відновлення Української держави.

19 вересня 1941 р. — вступ німецько-фашистських військ до Києва.

14 жовтня 1942 р. — утворення УПА.

6 листопада 1943 р. — звільнення Києва.

- 1944 р. — виселення кримських татар із Криму.
14 жовтня 1944 р. — повне звільнення всієї території України від німецько-фашистських окупантів.
1945 р. — вступ УРСР до ООН.
1946 — 1950 рр. — 4-а п'ятирічка. Відбудовчий період.
1953 р. — придушені останні осередки опору УПА.
19 лютого 1954 р. — передача Криму до складу УРСР.
1959 р. — вбивство С. Бандери в Мюнхені.
1976 р. — створення в Києві «Української Хельсінської групи».
1989 р. — утворення Народного Руху України.
24 серпня 1991 р. — проголошення незалежності України.
1991 — 1994 рр. — Л. Кравчук — Президент України.
1994 — 2004 рр. — президентство Л. Кучми.
28 червня 1996 р. — ухвалення Конституції України.
1996 р. — введення національної грошової одиниці — гривні.
1997 р. — Л. Каденюк — перший космонавт незалежної України.
1999 р. — договір про дружбу між Україною і Росією.
2004 р. — обрання президентом України В. Ющенка.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Алексєєв Ю. М., Вертерел А. Г.* Історія України.: Навчальний посібник. — К.: Каравела, 2004. — 256 с.
2. *Білоцерківський В. Я.* Історія України: навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 535 с.
3. *Бойко О. Д.* Історія України. К.: ВЦ «Академія», 2001. — 656 с.
4. *Бунятян К. П.* Давнє населення України. — К.: Либідь, 1999. — 228 с.
5. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XIX ст.). — Львів: Світ, 1996. — 448 с.
6. Видатні постаті в історії України (IX — XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети / В. І. Гусєв, О. Г. Сокирко, В. Г. Червінський. — К.: Вища школа, 2002. — 359 с.
7. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа. — 1994. — 539 с.
8. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України. — К.: Наукова думка, 1992. —
9. *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа. — К.: Вища школа, 1990.
10. *Дорошенко Д.* Нарис історії України.: у 2-х томах. — К.: Глобус, 1992.
11. Історія українського козацтва: нариси у 2-х т. / Редкол. В. А. Смолій та ін. — К.: Вид. дім Києво-Могилянської академії, Т. 1. 2006. — 799 с.
12. Історія українських політичних партій: Кінець XIX — 1917 р. Хрестоматія / Упорядник Б. І. Корольов, І. С. Михальський. — К.: Вид. Європейського університету, 2003. — 561 с.
13. Історія українського козацтва: нариси у 2-х т. / Редкол. В. А. Смолій та ін. — К.: Вид. дім Києво-Могилянської академії, Т. 1. 2007. — 799 с.
14. Історія українського козацтва: нариси у 2-х т. / Редкол. В. А. Смолій та ін. — К.: Вид. дім Києво-Могилянської академії, Т. 2. 2007. — 723 с.
15. Історія України в особах: XIX — XX ст. / І. Войцехівська, В. Обліцов, О. Божко та ін. — К.: Україна, 1995. — 479 с.
16. Історія України в особах: Литовсько — Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко та ін. — К.: Україна, 1997. — 272 с.
17. Історія України в особах: Козаччина / Горобець В. М. та ін. — К.: Україна, 2000. — 302 с.

18. Історія України: Навчальний посібник / Під загальною ред. В. А. Смолія. — К.: Альтернатива, 1997. — 424 с.
19. Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. — К.: Альтернатива, 2000. — 464 с.
20. Історія України: Посібник / за загальною ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. — К.: Вид. центр «Академія», 2002. — 480 с.
21. Історія України: Навчальний посібник / Під ред. М. О. Скрипника. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 366 с.
22. Історія України. Документи. Матеріали: посібник для студентів вузів / Укладач В. Ю. Король. — К.: Академія. — 2001. — 448 с.
23. Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.; за ред. В. М. Литвина. — К.: Знання — Прес, 2006. — 460 с.
24. *Комаринська З. М.* Історія України: посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять. — Львів: ЛБІ НБУ, 2005. — 191 с.
25. *Кудряченко А. І.* Політична історія України ХХ століття: підручник / Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костира А. А. — К.: МАУП, 2006. — 694.
26. Полонська — Василенко Н. Історія України. У 2. Т. — Т. 1. До середини XVII ст. — К.: Либідь, 1993. — 640 с.
27. Полонська — Василенко Н. Історія України. У 2. Т. — Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 р. — К.: Либідь, 1993. — 608 с.
28. *Савченко Н. М., Подольський М. К.* Історія України: модульний курс. Навчальний посібник. — К.: Видав. «Фірма ІНКОС,» «Центр навчальної літератури», 2006. — 544 с.
29. *Склярєнко В. Г.* Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження: монографія. — К.: Довіра, 2006. — 118 с.
30. *Уривалкін О. М.* Таємниці історії України (загадки, події, факти). — К.: КНТ, 2006. — 403 с.
31. *Уривалкін О. М.* Історія України (середина XIII — середина XVII ст.). — К.: Кондор, 2005. — 281 с.
32. *Уривалкін О. М.* Історія України (кінець XVII — початок XXI ст.). — К.: КНТ, 2007. — 433 с.
33. *Чутський А. І.* Історія України: навчальний посібник. К.: МАУП, 2006. — 345 с.
34. *Яворницький Д. І.* Історія запорозького козацтва. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — 592 с.
35. *Яворницький Д. І.* Історія запорозького козацтва. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 2. — 560 с.
36. *Яворницький Д. І.* Історія запорозького козацтва. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — 592 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Борисович ГАРІН
Ірина Анатоліївна КІПЦАР
Олександр Володимирович КОНДРАТЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Керівник видавничих проєктів – Сладкевич Б. А.

Підписано до друку 14.07.2011. Формат 60x84^{1/16}
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgCTT.
Умовн. друк. арк. 13,5.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006